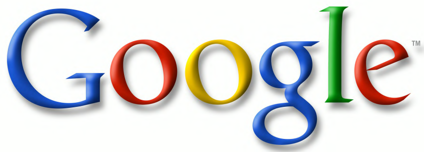

WIDENER
HN Q1JA A

VE
RI
TAS

VAS GEREBEN.

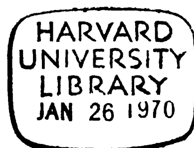
IRTA

BARABÁS ÁBEL.

MÁSODIK JAVITOTT KIADÁS.

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
1906

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

1*

Lap

VAS GEREBEN.

Könyvtárakban rendesen megszoktam nézni a legrongyosabb könyveket. A legrongyosabb könyvek: a legnépszerűbb írók művei. Ezt sarkigazságnak lehetne elfogadni. A kiadói reklám gyakran félrevezeti az embert; ez sohasem csal. Egy idő óta divatba jött rányomatni a könyvre: hányadik ezer? Ez még semmit sem jelent. Az íróknak is divatjuk van, akárcsak a ruhának. A sok ezer példányt megveszik, mikor az író divatban van; egy pár év mulva aztán senki sem olvassa, a por meglepi a könyvtárak polczain. De a népszerű író műve mindig forgalomban van; szüntelenül adják, veszik, kölcsönözik. Alig van nap, mikor megpihenhet.

A legrongyosabb könyv, melyre emlékszem: Vas Gereben egyik regénye volt. Egy ifjúsági könyvtárból kaptam olvasni. Zsírfolt, ujjnyom, bekörmölés, szamárfül százával volt rajta; sarka le volt rongyolódva; az ívek szét voltak válva; a tábla le volt kopva. Tíz év mulva újra kezembe került. Nem volt egy tiszta oldal benne; minden lapja rongy. A kötése más volt; de az is leszakadt. Mégis csak népszerű az az író, kinek könyvét így elrongyolják — gondoltam.

Azóta folyton nézem a könyvtárak legrongyosabb könyveit, hogy az írók népszerűségét meghatározhassam. Min-

denütt nagyon rongyos volt VAS GEREBEN. Talán a legrongyosabb. Sokszor még czímlapja sem volt; szerencse, hogy az ív szélére oda szokták nyomni az író nevét s ez útbaigazított.

Végignéztem egyszer egy árverést. Tönkrejutott kereskedő házi butorait árverezték; eladták mindenét, az utolsó gombig. Csak egy könyv maradt meg. Senki sem akarta megvenni, olyan rongyos volt. Ki volt fordulva sarkából, lapjai össze voltak szakadozva s egy egész város lakósságának ujjnyomait viselték magukon. Az árvereltető sem tartott rá igényt; hóna alá vette hát a kereskedő és vitte magával. Kiváncsi voltam rá: ugyan miféle könyv lehet? Megnéztem: VAS GEREBEN egyik regénye volt.

Mégis csak jelent ez valamit. Miért van úgy összerongyolva, tépve, szaggatva ennek az írónak minden könyve? Miért olvassák annyian? Nem értettem; mert még nem ismertem eléggé. Azóta megismerkedtem minden sorával; most már nem csodálkozom.

Az idő mult. A könyvtárak polczairól lekerültek a rongyos kötetek; helyüket díszes kötésű, arany metszésű könyvek foglalták el. Az új könyvek hamar elvástak. Négy-öt év nem telt bele, valamennyi megfakult, kifordult sarkából és kezd ócska számba menni. VAS GEREBEN tehát most sem pihen. Ezen sem csodálkozom.

De mégis csodálkozom valamin. Azon, hogy VAS GEREBENRŐL senki nem beszél. Megnéztem minden irodalomtörténetet: hadd lám, mit irnak róla? Semmi, semmi. Mert az a valami: semmi számba jön. Kegyelemből odavetett sorok, melyből semmit sem tudunk meg. Épen semmit. Egy tizedrangú író is több figyelemben részesül.

VAS GEREBEN tehát népszerű; de a közönség nincs

tisztában vele. Olvassa ösztönből; de nem mer véleményt alkotni, mert nem olvas róla semmit. Egy negyedszázad elmult halála óta és senki sem foglalkozott vele. Le nem törpítették, igaz; de nem is méltányolták. Halála óta elég idő mult el, hogy higgadtan itélhessünk felőle. Ezt a kérdést tisztába kell hozni. Lássuk csak: ki ő? Mit írt? Mi az értéke? Mi benne a maradandó? Hol a helye a magyar irodalomban?

Ez a czélja könyvemnek. Megvizsgálom minden írását, minden sorát, minden betűjét. Mérlegre teszem műveit és igazságos számvetés után megpróbálom kijelölni azt a helyet, mely őt irodalmunkban megilleti.

I.

Régi olvasmányainkra visszagondolva, különös felfedezést teszünk. Ugyanazon évben, egyenlő figyelemmel olvastunk el nehány regényt, más-más írótól. Mi maradt meg emlékezetünkben? Egyikből több; másikból kevesebb. Itt egy alak; ott egy jelenet. Itt egy leírás; ott egy beszélgetés. Egyiknél világosan látjuk a mese fonalát; a másiknál csak szakadozott részek maradtak meg emlékezetünkben. Egyiknél olyan elevenen emlékszünk a részekre, hogy soha ki nem téphetjük emlékezetünkből; a másiknál semmire sem emlékszünk, csak a czímre. A mese, az alakok, a leírások minden úgy gomolyog emlékezetünkben, mint alaktalan köd.

Mi az oka? Ugyanaz a szem, ugyanaz az elme nézte mindeniket. Az okot tehát csak az íróban lehet keresnünk. A magyarázat egyszerű. Egyik írónak erősebb a képzelőtehetsége, a másiknak gyöngébb. Ha erős: erős lesz a benyomás is; ha gyönge: a benyomás is csak gyönge lehet. Az író tehetségét főképen a képzelő erő szabja meg. Minél egyetemesebb ez a képzelő erő, annál egyetemesebb hatásra számíthat az író.

Mindnyájunkkal megeshetett az, hogy valamely gyermekkorunkban olvasott regény részleteit összetévesztjük saját éleményeinkkel. Ez csak akkor történik, ha olyan

írótól olvastunk, kinek erős a képzelő tehetsége. Az ilyen író oly szabatosan ír le, hogy leírása a valóval ér föl; a benyomás pedig, melyet lelkünkre gyakorol, egyenlő erejű az élet benyomásaival. Mi következik ebből? Az, hogy a képzelőtehetség az író legfőbb ereje. Az első erő; mint a hogy az öt érzék közül a látás az első. Az írónál a látás a képzelet. Erről kell beszélnünk először. Mekkora Vas Gereben képzelő ereje? Milyen kiterjedésű? Milyen természetű? Melyek a tulajdonságai? Ezekre kell megfelelnünk, mielőtt műveinek tárgyalásába bocsátkoznánk.

Tisztán, meglepő világossággal látja a tárgyakat; hasonló világossággal közli velünk is. Képei, melyeket előnkbe rajzol, nem mosódnak el. Nem részletez, mégis megelevenülnek leírásai. Nem vizsgálja meg apróra egy kép részleteit, egészben szereti előnkbe állítani. Azért nem nagyolja el. Szerencsés szemmel fölfedezi, hogy mely vonások szükségesek. A többit elhagyja. Módszerében azokhoz a rajzolókhoz lehetne hasonlítani, kik egy darab szénnel jobban meg tudják adni egy arcz jellemző vonásait, mint hosszas árnyalás, pepecselés után. Sokszor maga figyelmeztet regényeiben, hogy ne várjunk tőle részletes leírást. «Nem a vén kastélynak leírása czélom . . . Hagyjuk szokott helyeiken az ódonszerű butorzatot; megvallom, sem a kőmivesség nem volt kedvencz foglalkozásom, sem a gerendafaragás, hogy tátott szájjal álljak meg egy ablaknyílásnál, műértő szemmel kutatni az építészet oskoláját. Nekem azon élő lényekkel van dolgom, kik e falak közt hemzsegnek, szabályos vagy szabálytalan alakjai az élet iskolájának».[1]

[1] *Régi jó idők.*

Ebben tökéletes ellentéte kortársainak. Az ötvenes években a formák divatjához tartozott a körülményes leírás. Jósika agyonuntatta magát vele; Eötvös-nek nem vált előnyére; Kemény is ezen az úton járt. Scott Walter volt a példánykép, kinek színpadi fogásokkal elrendezett leírásait igyekeztek utánozni.

Vas Gereben saját lábán járt. Nem követett senkit; nem utánzott. Úgy írt le, a hogy a magyar ember szóval szokott leírni. Néhány sornyi leírása is meg van tüzdelve sajátságos hasonlatokkal. Olvassunk egy bekezdést valamelyik elbeszéléséből.

«A Balaton partjának kövéredő füvében delelőt hasalt Mihály, a gulyás, nádkupacz árnyékából lustákat pillantván a szomszéd falu tornya felé; de még lustábbakat pillantana, ha szájában a lúdczombnak ízét már harmadszor nem kérődzené. Mellette nyújtózkodék egy téli ködmenes kuvasz, éhkínjában szinte nagyokat kaffantván a legyek után, melyek majd a gazdát, majd ebét csipkedték föl az unalomból. Nem messze tőlük a gulya kolompjai hangzának; a napnak forró melegét összedugott fejjel enyhíté Mihály uram gulyája, a többi közül itt-ott öklelődzék ki egy szúnyoglepett, nyaka felé ütvén szarvával, mert a szemtelen rajt a nyakhajlásból farkával ki nem legyezhette. A vén Balaton rámátlan tükörként fekvé meg partjait, nem volt egyetlen egy szellőcske, mely a síma takarót lefujná, hogy millió ránczait mutatná meg; panasztalan feküdt az anyóka, harsogó nótáit elfeledni látszék, míg némely estén nem dúdol, de ordít, mint kit jobbra-balra hajdúközben két oldalról csontig vernek».[1]

[1] *Koczagyerek.*

Egész életkép ez a rövid leírás. Ilyen kevés sorban többet mondani alig lehet. Erős képzelme okozza, hogy a képbe fáradság nélkül lehel életet. A leirásnak ez a módja Vas Gereben egyéni sajátsága. E tekintetben senkihez sem hasonlítható. Az ő előadási módja elszigetelt elenség. Akár élő, akár élettelen alakot, tárgyat vagy képet lát, valami komikus hasonlóság ötlik szemébe. Nem keresi, önkéntelenül bukkan rá.

A Balatont nézi s nyomban észreveszi, hogy «Tihany úgy fekszik a Balatonban, mintha a Bakony vízbe tartaná a lábát».[1] A parton halászkunyhó áll; öreg révész lakik ott leányával. Eszébe jut, hogy ha asszony is volna a háznál, kijebb kellene tolni a ház falát, «mert van olyan asszony elég, kinek nemhogy a szájában férne meg a nyelve, de sőt a házkerítésen is túlér».[2] Egy zsidó megy be a jószágkormányzó udvarára, a kutyák megrohanják s «forgatják, mint a pecsenyét».[3] Nemsokára az úrral beszél a zsidó s úgy megörül a jó szónak, hogy «ha most valaki megfogná egy helyt a bőrét, mindjárt kiugranék belőle».[4] A zsidó boltot nyit s úgy terjeszkedik a faluban. «mint mikor az itatós papirra egy csöpp víz esik és utóbb tíz akkora helyet nedvesít meg».[5] Egyik nyelves asszony-alakjára azt mondja, hogy olyan éles a nyelve, «hogy vele egy ötszáz holdas lóherést meg lehetne kaszálni köszörülés nélkül».[6] A házi tanító erősen megrakja tanítványát. Másnap váratlanul kedves hozzá az asszony. Nem tudja, mire vélje. «Talán Adolf gyémántokat könnyezik, mióta megraktam s az asszony arra fog

[1] *Régi jó idők.* — [2] U. o. — [3] U. o. — [4] U. o. — [5] U. o. [6] U. o.

kérni, hogy rakjam meg jobban, hogy nagyobb gyémántokat pityeregjen».[1]

Így szökdel képzelete képről-képre, hasonlatról-hasonlatra, ötletről-ötletre. Helyenként oly sűrűn jönnek elő, hogy a szökdelő hasonlítások, váratlan ötletek egymást kergetik. Néha úgy megtorlódnak, hogy az író tehetetlenül vergődik, nem tudja elhelyezni, rendbe sorakoztatni valamennyit. Hasonlatai oly nagy számmal vannak, hogy elég volna egy ország összes hasonlathiányban szenvedő íróinak.

Érdemes megvizsgálnunk egy ilyen helyet. A Balaton vizén halad a komp. Egy czigány is van rajta, kit Tantinak hivnak. Minden czigány fél a víztől; Tanti is fél. Neki is evezőt nyomnak a markába, de «ő csak úgy kínálva meregetett a vízbe, mintha leves után nyúlna». Kötődnek vele; biztatják, hogy mélyebbre ereszsze, «de ő csak úgy fogta azt, mintha ő volna a nótárius és a nagy kalamárisból instancziát írna». Közepére jutnak a Balatonnak s a mint a czigány körülnézte a vizet, «olyant borsózott a bőre, hogy ha valaki nem unná a fáradságot, akár szemenkint fölszámlálhatná a hátán». A mint elgondolta, hogy most közepén van a Balatonnak, «úgy megkivánta a szárazföldet, hogy kóstolókép megennék egy holdat». Vihar keletkezik, ölbe kapja a kompot s «csak az Isten mentette meg Tantit, hogy ki nem rázódott a kompból, most már kereshetné az ember őkelmét ott a siófoki parton, hol a gyönyörű fekete porzó van; meg sem gondolná valaki, hogy az írást czigánynyal porozta be. Legfölebb négy-ötszáz esztendő múlva, ha

[1] *Garasos arisztokráczia.*

valami kutató vegytanár kezébe kerülne az avult papir, még csak az akadna nyomára s mutatná fel Tantit, a pulverizált czigányt». A czigány reszketett, fázott félelmében és «csak vigasztalásul sem gondolt a pokolra, hol legalább azt remélhette volna, hogy fölmelegedhetik». Nagyot reccsen a komp, a czigány felfohászkodik: «Devla! Csak most mehessek ki a partra, akkura viaksgyertyát mártatok, mint a tihanyi torony!» Még egyet reccsen a komp, Tanti még nagyobbat ijed, s minthogy eszébe jut, «hogy a tihanyi templomnak két tornya van, már a másikért is akart ugyanegy akkora szál viaszgyertyát igérni». A révész megparancsolja, hogy szórjanak ki mindent, a mi nem ember. Tanti nagyot ijed, «eszébe jutott, hogy a tót nem ember és elrémült a gondolatra, hátha ezek a boldogtalanok ráfogják, hogy a czigány sem az». Káprázó szemekkel néz a dühöngő viharba, mely kocsival, lóval, ládával sem lakott jól s «mintha csigánypecsenye után folyna a nyála, egy-egy hosszúnyelvű hullámot vágott a komp felé». A víz Tantit nyalogatja, «ki ha most sóból volna, mint Lothnak felesége, a víz már szépen összeolvasztotta volna». A komp nem birja a terhet s a czigányt vizbe akarják lökni. «Szegény Tanti... ő csak a maradék falatot kapta mindig s most mégis őt akarják kidobni először. És így lesz megmagyarázva ama nagy szó: hogy az utolsók lesznek elsők». Másodszor is kiakarják lökni a czigányt, meg is ragadják kék köpönyegét, «melynek szintén az volt a baja, mint az egyszeri híres ködmennek, hogy gazdája is benne volt». Tanti csak a vizet látta s «a mi vér volt benne, azt késhegygyel sem találnád meg benne». Harmadszor is ki akarják lökni a czigányt s «Tanti oly nagyon elhal-

ványodott, hogy a legjámborabb szent is megesküdnék rá, hogy az nem czigány».[1]

Azt hinnők, ez a zabolátlan képzelem nem alkalmas arra, hogy egyetlen nyugodt, szabatos képet állítson elő. Úgy vibrál, tánczol, szökdel jobbra-balra, mintha nem akarna megpihenni. S ez a képzelem, mely olyan ideges nyugtalansággal szórja ötleteit, hasonlatait, az embert épen magasztos nyugodtságában tudja legélethívebben feltüntetni. Sőt, ha meghatja egy-egy szerencsétlen ember sorsa, fölkeresi nyomorult lakóhelyén s ekkor egész részletességgel ír le. Mintha könnyek gördülnének le arczán ilyenkor. Mintha az elhagyatott ház, a vihar által föltúrt nádfedél, a bomladozó kémény és a betört ablakok mind a szerencsétlen ember sorsán sajnálkoznának. Ilyenkor a legnagyobb művészi magaslatot eléri leírásában.

Meddig Józsi híres nagyerejű ember. Nem tudja elfeledni, hogy egyszer egy legény csúffá tette. Boszúálló természetű és keresi az alkalmat, hogy elégtételt vegyen rajta. Vadászaton rálő. A golyó nem azt találja, a kinek ő szánta, hanem a gazdag földesúr öcscsét. Minden ki hiszi, hogy véletlen szerencsétlenség. Meddig Józsi elbujdosik, majd beáll katonának. Veszélyes sebet kap, kórházba kerül. Ott levágják egyik lábát. A híres nagyerejű ember koldussá, nyomorékká lett. A lelkiismereti furdalás nem hagyja nyugodni, elmegy egy félreeső helyre, a «Kenyeretlen» csárdába, hol csak nagyritkán jár ember. Ott nyomorog, küzködik az élettel. Mindnyájan szánakozunk rajta; vétkeért eleget bűnhödött. Lakóhelyét így írja le Vas Gereben:

[1] *Régi jó idők.*

«Jaj nektek farkasok, ha a Kenyeretlen csárdára rohantok, oly éhes ott a gazda, hogy még a farkast is megeszi! Régen ott feledte valaki a csárdát, még a tetőfát is ott hagyta, hisz miért szedegesse le a korhadt fát, mikor egy jó szóért a legegynesebb fát döntheti le a Bakonyban. Ott maradt tehát farkasordítónak, hová csak kínjában húzódott be egy elkésett utas, akkor is megelégedett, ha tető alá kapott, fizetésképen pedig egy szalonnadarabot vagy fél kenyeret hagyott a kenyeretlen gazdának, ki sokat járkálhatott a nagy világban, mielőtt ideért; mert ide már csak egy lábát hozta.

Az egykori ivószobában most már csak az ivott, ki csutorát hozott magával, s a gazdát is megkinálta. a többi pedig kiment a sűrűig s kalapjával vagy a vödörrel merített, vagy nekihasalt a forrásnak s ivott, a meddig csak tetszett, mert ebben a csárdában az itcze-számot nem tartotta számon senki.

Az ablaknak még volt egy pár fiókja, melyen nappal befért egy kis világosság; de a kinek nem volt elég ennyi, kirántotta a bunda-darabot, melylyel a gazda a hézagot benyomta és eresztett be annyi friss levegőt, a mennyit elállhatott, s ha már egyéb kényelmet keresett, végignyújtózkodhatott a padon, asztalon vagy földön, ha véletlenül valaki az asztalról vagy a padról le nem lökte, vagy a földön képére nem lépett.

Az egyik sarokban egész helyet foglalt el a kályha, melynek a gazda adott annyi eledelt, a mennyi belefért, hisz a Bakony erdejében faszükséget nem hallott még senki, s a gazda naphosszat elüldögélt kívül a konyhán, a kályha szájánál, s a favágáson kívül megelégedett annyi dologgal, hogy a parazsat piszkálta.

Egy istálló is volt a ház végében, hol a beterelt baromnak tűrhető menhelye akadt, hanem a padláson nem volt annyi abrak, hogy egy torkos egér ünnepre valót csíphetne belőle, mert összedűlt a tető s a gazda maga is csak akkor ment föl, mikor a bomladozó kéményt támasztotta meg, hogy valamikor agyon ne verje a padlást.

A czégérnek nyele most is kinyújtózkodik még, de a káposztafej és a tüskecsomó rég leszakadt, s a mint a tetőn levő rothadt nádat föltúrta a vihar, messziről úgy látszik, mintha valaki egy póznával állna a háztetőnek sarkán, s a vendéget akarná elijesztgetni.

A tetőt megnyomta a vénség, itt-ott egy sarokfának vége dugja ki sovány könyökét és a varjú messzire röpül ijedtében, mert a kunyhó füstje közé legfölebb a dohányszag keveredik, mit a gazda a ház végében termeszt, s mitől az udvaron is megbolondul a légy, s ki tudja, mikor volt az a nap, mikor ott rántásszag dűlt ki a konyhából?

Az udvarnak közepén állt a félszer, talán a legjobb épület a csárdánál, mert a bevonulók előrelátásból nem hagyták kidűlni, s a tetejére raktak annyi tüskét, hogy az esőnak erejét elfogja a letéglázott tetőről s ha a szekér alatta állt, nem érte a vihar.

Itt állapodott meg Meddig Józsi».[1]

Ha kedvencz tárgyról ír, különczségekre ragadtatja magát. Képzelete felizgul; érzékenynyé lesz. A furcsaságba ilyenkor önkéntelenül belebotlik. El nem hagyja, míg le nem írja. A szinészet úttörőivel nagy előszeretettel foglalkozik. Mikor ezeket rajzolja: csupa szív, csupa melegség. Még bele sem kezd, már elfogja az érzé-

[1] *Nagy idők, nagy emberek.*

kenység. A *Nemzet napszámosai* kezdetén sajnálja, hogy nincsen *nótája* a történetnek, «hogy hadd ríkatna meg benneteket, mikor az első czigány tizenkettedmagával végig hegedülné». Azután leírja, hogy milyen lenne ez a nóta. Furcsaság, de olyan közvetlenül mondja el, hogy minket is meghat. «Szép lassan kezdődnék a nóta, az első hegedű után alig merne megszólamlani a többi, kivált a nagybőgő, mely úgyis csak kullogva megy a többi után, hogy ha a többi elment, ő se maradjon otthon; a klárinét alig mer megnyikkani, mely a többinek szomorúságából egymaga mer kivigyorogni, összelótvánfutván a sok hangon, mintha mindig csiklandoznák; míg a három kontra a sarokba húzódván, csak nyögni segítene. A czimbalom lenne a legelső kisérő, mintha legjobban megférne benne az az ötvenesztendős küzdelem, mit én elmondani kivánok és csak annak az egy embernek keze után szólamlik meg, ki két kis fának begöngyölt végével érintvén a beszédes húrokat, oly szépen csalja ki a hangot, míg az avatatlan kéznek legelső ütése rögtön agyonverné».

Ilyen végletek közt csapong képzelete, melyet hol esze, hol szive zaklat jobbra-balra. Egyszer nyiltan megveti a leírást s kétségbeesetten rohan fel-feltoluló ötletei után, hogy egyet se szalaszszon el; máskor megáll egy elkényszeredett ember düledező háza előtt, s hosszas leírásba bocsátkozik. Végletek közt csapong, Egyik pillanatban oly rideg, mint egy kalmár; a másik perczben elérzékenyül, s még a történet elején czigányzenekart szeretne megszólaltatni, hogy az olvasót még jobban megríkathassa. Hangulatok vezérlik. Néha csak úgy megy el a tárgy mellett, hogy semmit sem vesz észre rajta; más-

kor oly erősen megnézi, hogy képzeletében majdnem megszólal, mintha élőlény volna. Ha például egy düledező házat nézett meg így, oly szemléltetően írja le, hogy majdnem ordít belé, mintha minden járókelőhöz segítségért kiáltana. A kutya, mely a ház mellett van, nem beszél ugyan, de gondolkozik, mintha ember volna. Ha ilyenkor támad egy életrevaló ötlete, azt úgy oda tudja illeszteni és kihasználni, hogy ellenállhatatlan hatást gyakorol reánk. Ilyen például egy falusi iskola leírása.

«A falunak közepén papsajt, ökörfarkkóró, tüskés bika, bodza és paréj közül kapaszkodik ki egy ház, melynek nádtetejéből a keresztfák mintegy összetett kézzel könyörögnek kifelé, mint valami út melletti nyomorék, ki elrongyolt foszlányaival már nem bír egészen betakarózni.

Sárfalain a mennyi meszet meghagyott a zivatar, alig elég arra, hogy megférjenek rajta az idétlen lovak és tornyok, melyeket a parlagon maradt lángész korommal írt föl, bő tárgyat hagyván a szemlélődőnek kikeresni egy új Rafaelt, ki most elég érdemtelenül libákat őriz, nem gyanítván még saját édes apja is a köszörületlen gyémántot, melyre Jakab is adott volna előljáróban néhány itcze lőrét, ha tudja, hogy mi az?

A kapu tátott szájjal áll nyitva az utczára, s töltelékül egy-egy mezítlábos gyerek lódul be rajt, az is oly kínnal, hogy édes anyja fazékszedő bottal kiséri odáig s ráadásul oly gyöngédtelenül méri össze a gyereket a botnak hosszával, hogy a természettani törvények ez érintkezésből igen józanul következtetik, hogy a gyerek szája elgörbül és midőn ezért egyúttal egy éktelen ordítást teszen, az anya igen helytelenül kívánja magzatjától, hogy: *ne bőgj!*

A ház előtt fekszik egy borzas kutya, megtagadván minden ösztönét: mert a ki- s bejárókat a világért sem ugatná meg s nekünk arra az elmélkedésre ád okot, vajjon szegény pára nincs-e végtől-végig meggyőződve, hogy a mi a konyhán és kamrában megtorkoskodni való van, illetőleg volt, azt ő már rég magához vette és az egykedvűség annyira kifejezve van kutyaábrázatján, hogy én majdnem eltalálom, hahogy szólni tudna, azt mondaná: a hol nincs, ott ne keress».[1]

Láttuk Vas Gereben képzelő erejét a tárgyak külső szemléletében. Erős volt és tiszta, benyomásai maradandók. A valót keresi és adja; az élet színeit teszi papirra. Néha nagyítóüvegen néz; a tagok, részecskék nagyobbítva vannak, de arányosan s ezért az élet látszatát keltik. Kérdés: így látja-e az embereket is? Hamis vagy helyes fogalmat alkot-e róluk? Belelát-e lelkük redőibe, vagy csak annyit lát, a mennyit maguktól elárulnak? Lát-e rajtuk egyéni vonásokat vagy csak a tipusokat tudja megkülönböztetni? Mindez a képzelem dolga. Nagy elmének épen az az ismertető jegye, hogy belát a szív, a lélek legrejtettebb zugaiba; előtte nincs titok. Shakspere zsarnok királyai, Dickens képmutató gazemberei, Thackaray elaljasodott lordjai, Stendhal és Balzac kéjvadász asszonyai, Turgenyev elzüllött parasztjai mind-mind a tenyerükön hordják lelküket. Mintha mondanák: nézd, ilyen vagyok.

És itt is a képzelem ereje, természete határozza meg az iró módszerét. Más fejezet alá tartozik Vas Gereben alakjainak bonczolgatása. Itt csak azt akarom meg-

[1] *Régi jó idők.*

vizsgálni, miként nyilvánul az író képzelme alakjai bemutatásánál, előállításánál.

Nem jár a levegőben, nem csinál magának faragott képeket. Nem gondolja ki alakjait, nem alkot képzeletből. Modellje az élet, a valóság. Alakjai a földön járnak. Oh, az élet még mindig bőven nyújta az anyagot. Csak ki kell nyitnunk szemeinket, hogy fölfedezzük az alakokat. Dickens, Thackeray, Balzac, Turgenyev alakjaiba lépten-nyomon belebotlunk itt a szép magyar földön is. Csak más ruhát viselnek; lelkük, szivük, életük, sorsuk ugyanaz. Goldsmith «Wakefieldi pap»-ja itt él közöttünk. Nézzünk csak szét s megleljük szegény protestáns papjaink közt az ezer gonddal sújtott apát, kinek nyomoránál csak béketűrése, s Istenben való bizodalma nagyobb. Az élet, az élet, az élet: ehhez forduljanak íróink, az élethez, melynek logikája megvesztegethetetlen és örök. Ime, ezen a mezőn találjuk Vas Gerebent. Kis és nagy dolog, lényegtelen vonás és befejezett kép: mind jellemzésére szolgál az író módszerének, képzelőereje nyilvánulásának az emberek vizsgálatában.

Nézzünk szét. Amott megy egy fiatal ember az utczán. Most temette el anyját. Senkije, semmije nincs. Most kezdi próbálni az életet. Elgondolta, hogy miből fog megélni. Gyerekeket fog tanítani. E fölfedezésbe belefáradt; homlokáról csurog a veríték. Most lép ki először az utczára, mióta saját lábán kell járnia. Lássuk, mit tesz. «Önbizalom támadt föl bennem — mondja — kimentem, a falunak a leghosszabb utczájára kerültem 's míg máskor az anyai jó tanácsnál fogva az utcza közepén mentem, hogy a kutyáktól távolabb essem — most erős somfabottal a házsorok mellett mentem, s a

biró kutyáját, mely legszemtelenebb volt, bátran végigvágtam, hogy kipróbáljam bátorságomat. A bozontos eb megszeppenve vonult vissza, s ijedtében nem találván át a kerítés hézagán, a becsukott ajtó előtt hirtelen összehúzta magát, úgy, hogy ha süveg lett volna a fején, bizonyosan leveszi».[1] Ez jelentéktelen dolog, de jellemzi Vas Gereben képzeletének frisseségét, mely egy-egy ilyen helyzetben is megtalálja a jellemző vonást.

Nem fordít egyenlő gondot minden alakjára. Úgy tesz, mint leírásaiban. Egyikkel nem tartja érdemesnek foglalkozni; a másikat szenvedélyes lelkiismeretességgel vizsgálja. Ilyenkor képzelete behatol a lélek minden redőjébe; észreveszi a titkos rugókat. Nem szépít, de nem is torzít. Mindig élethűségre törekszik. Nézzük például Balogh Mihály-t.[2] Ez az alak méltó Hogarth ecsetjére! Milyen friss, eleven színek! Szinte rémlik, mintha ismernők és beszéltünk volna vele. Nincs rajta egy kivetni való vonás, mintha az életből lépne egyenesen a papirra. Ezt az alakot Dickens sem röstelte volna magáénak vallani. Sehol sem lehet Vas Gereben képzeletének kutató szökelléseit oly élénken vizsgálni, mint mikor ez alak lelkének redőit átkutatja. Fölbonczolja, elénk rakja szivét, agyát és beleit. Nem részletez és mégis minden részletet látunk. Ez az alak valóban tenyerén mutogatja lelkét. Először egy levélből ismerjük meg; elárvult unokaöcscsének ír, hogy távoltartsa magától. Fél, nehogy öcscse hozzáforduljon segítségért. Gazdag ember, de fukar. Foglalkozására nézve: uzsorás. Ez a levél is, néhány oda-

[1] *Garasos arisztokráczia.*
[2] U. o.

vetett vonással, mesteri jellemrajz. Csak erős képzelő tudott ilyen levelet tollba mondani a vén fukarinak:

«Öcsém! Bőghetsz anyádnak halálán, mert nyugdíján kívül semmije sem volt. Apád korán meghalt, nem hagyott semmit, mert a gazdasági tisztek nem tudnak koplalni. Képzelem, te is fölséges evő vagy: egyszer messziről láttalak a városban, a «Fekete kutya» boltnak ajtajából mutattak és csudálkoztam, hogy mennyire nyujtod bőrödet, miben igazság szerint egy embernek való hely van, de te kettőnek nyujtod ki. Mit tudsz, mit tanultál? Hírét sem hallottam; hanem hogy egyet bizonyosan tudj, ezennel megírom: tőlem semmit se várj, mert magam is szegény ember vagyok, száraz kenyéren élődöm. Legfölebb jó tanácsot adhatok, s ha ebben megszorulsz, atyafiságos szeretetből örömest szolgálok; ha erre vetődöl, szóval nem furakodom. Maradtam szerető bátyád: Balogh Mihály.»

Öcsese mégis fölkeresi. Lássuk, hogy fogadja? Megkérdi, hogy megkapta-e levelét? Igen; meg is köszöni a jóakaratot.

«— Kedves urambátyámhoz azért jöttem, hogy vegyen rólam mértéket...

— *Téli kabátot varrassak?* — riad föl a bátya.

— Lelki mértéket gondolok, urambátyám; tapasztalt ész után szeretnék indulni.

— Kövér vagy, barátom, hizodalmas a természeted, megakadok a tanácsadással; ugyan, miért eszel olyan sokat?»

Balogh piszkos uzsorás. Váltókra ad ki pénzt és uzsorakamatot szed. Tönkretesz vagyonos embereket. Mikor öcsese egyszer meglátogatja, megmagyaráztatja magának

a váltót; pedig ő ismeri legjobban. Így akarja félre-vezetni. Panaszol, hogy aláírt egy száz forintos váltót. Már most mi lesz vele? Kérdezősködik, «Megsütnek, megfőznek? Elvágják kezemet, lábamat?» Mikor öcscse megmagyarázza, elkezd óbégatni: «Kilel a hideg, fölüt a nyavalya — kilyukad a fejem, s az eszem kifoly a lyukon. Jer be, öcsém, menjünk a szobába — taníts meg a váltóra! Ugy-e, az a váltó annyit jelent: ha én száz forintot írtam ki — nem pengőben tartozom fizetni, hanem váltóban? Ugy-e, kedves öcsém? Lásd, kedves öcsém, mindjárt meggyógyulok. Nyerek hatvan pengőt.»

Így szinlel, alakoskodik, játszsza az ostobát. Valóságos vitustánczot jár száz forintért, nehogy öcscse egy krajczárt is kérjen tőle. Hát még, mikor megtudja, hogy egy adósa, kit tönkretett, kiszipolyozott, meghalt bánatában. Milyen idétlenül akar részvétet mutatni! Milyen sajnálkozásban tör ki! Majdnem hátunkba áll a hideg e részvét hallatára. «Mindjárt sírok... mindjárt ordítani fogok, kedves, drága öcsém! Különös természetem van, belül sírok, de kívülről negyedóráig se csordul könnyem. Ejnye, de nehezen jön! Tudod, a trüsszentésre is negyedóráig készülök — a tubákot nem szenvedhetem (pénzért adják), csak a napsugarak indítanak meg, akkor is előbb ötször-hatszor czélzok, míg elsül. Ne nevess, hogy így lótok-futok, mint a bolond — mindjárt meglátod a levét. Hirtelen mondtad, nagyon megijedtem. No, ne nevess, mert majd rám ragad. Hihihihaho!» Végre is nevetésben tör ki.

Meg akar mutatni egy térképet öcscsének. Ide-oda kapkod, mintha a kulcsot keresné, hogy kinyissa ládáját. Nem meri, mert öcscse közel áll a ládához, s ha kinyitja

meg találja látni, hogy pénze van. Elkezd markolászni zsebében. Kapkod össze-vissza, mintha ezer bolha csipné. Keresi a kulcsot a kályhavállon, az ágy fölött, az ágy alatt. Végigforgat egy naptárt levelenként, mintha a kulcs vékonyabb volna egy bankónál. Mikor öcscse félreáll a láda mellől, felhasználja az időt, hirtelen kikapja a térképet. Olyan kínban volt, hogy veriték ül homlokára.

Vas Gereben nem szereti a betegeket; őrülteket, bolondokat nem rajzol. Nem is sikerül olyan írónak, ki napsugaras országban született. Napsugaras országban napsugaras a képzelem is. A lelki betegségek rajzához szükség van az északi ember komor képzelmére. Azért nagyszerűek Shakspere tébolyodottjai, Dickens félbolondjai és hülyéi, Ibsen agylágyultjai. Gogoly rémlátói. Hogy valaki ilyeneket teremthessen, bele kell esnie alakjai betegségébe, együtt kell velök szenvednie. Erre csak az északi ember képes. És mégis, van egy betegség, a mit Vas Gereben csodálatos erővel el tudott képzelni: a rögeszmét. Ez is betegség, bár lényegesen elüt amazoktól; mert hiszen sokszor a legkíválóbb elmék azok, kiket valami rögeszme üldöz. Olvassuk el a *Nemzet napszámosai*-t és kisérjük lépésről-lépésre *Nagy Pista* alakját. Nagy Pista nem tud bánni a pénzzel; búskomorságba esik, ha hozzájut. Minden vagyona egy nagy kabát, melyet ajándékba kapott. Elhatározza, hogy nem hagyja el, míg le nem szakad róla. Hátul két gomb van rajta; egyik leszakad. Fel akarják varrni; e miatt megszökik a színtársulattól. Telik az idő, kopik a kabát. Szinét elhagyta, foszlani kezd, lerongyosodik. Nagy Pista nem hagyja el, s ha meg akarnák varrni, nyomban elbujdosna az ország másik szélére. Így üldözi rögeszméje egyik vá-

rosból a másikba. Az író a kétségbeesés forgatagával burkolja körül az alakot. Nagy Pista lépten-nyomon remeg, hátha a gombot titokban fel találják varrni. Télen-nyáron viseli, nehogy szakadásait megvarrják. Mikor a szűcsök Nagyváradon kabáttal akarják meglepni, meg is szökik. Viseli tovább a rongyos kabátot. Végre fogadásból elnyerik a kabátot és szétfejtik. Ez végleg megrendíti. Meg is hal nemsokára.

Igazi művész Vas Gereben, a mint ezt a rögeszmét rajzolja. Annyira szereti az alakot, hogy beleképzeli magát a rögeszmébe, együtt érez, együtt szenved vele. Milyen meghatóan festi Nagy Pista lelki állapotát, mikor levelet írnak neki, hogy hagyja ott a színészetet, mert örökre eltartják és nyugodt életet biztosítanak neki! Nagy Pista elbúsulja magát.

«Megszólamlott körülötte minden, még a legutolsó rongyos szinfal is, mintha útját akarnák állani és biztatnák: — No, nézd Pista, ezt a rongyot, ha a lámpákat meggyújtják, e varratlan seb sziklarepedésnek látszik, a törött üveg gyémántnál is szebb lesz... Ne menj, Pista, maradj komédiás!

Megszólamlának a szerepek is, ezek a kedves atyafiak. Ludas Matyiban az ispán oly keservesen nézett, mintha Döbrögi helyett őt kötözték volna a fához és a szellemek őt vernék, — Parlagi Jancsiban a vén tanitó neki fordult Parlagi Jancsi helyett és pirongatta Nagy Pistát, hogy most beáll úrnak, befizet maga is az első helyre, nézi a komédiát... Hej, Nagy Pista, eldobod az uraságot, visszakunyorálod szerepeidet, de hátha majd nem adják?

Úgy összeszorult szive, mintha a kortinahúzó kötél

csavarodott volna rá, emlékeztetni akarván a hálátlant azon dicső estékre, midőn a közönség majdnem berohan, a szinpadra és a rendező két kézzel is rángatta a kötelett hogy Nagy Pistát minél előbb megláthassa a közönség...

Mikor ez eszébe jutott Nagy Pistának, mintha az a kortinahúzó kötél még egyet csavarodnék rajta, oly keserves kínokat érzett és fölkiáltott keserves küzdelmében: Nem tudok elmenni!

Körüljárta a szinpadot, végre azon sarokba vetődött, hol a szinpadi koporsó volt, az ő megszokott nyugvóhelye, melyben oly sokszor meghalt, melyből a végitélet trombitája helyett a riadó tapsok lármázták föl; térdre rogyott a megzaklatott ember, utóbb végignyujtózkodott megszokott fészkében és mint az aranymenyegzőkön szokás, hogy az ötven éves házasfelek összeesküsznek, ő is új hűséget esküdött a rongyos szinfalaknak, a kortinahúzó kötélnek, kedves szerepeinek, sőt még a színpadi koporsónak is, megigérvén, hogy csak ilyenben akar meghalni.»

Oly erős itt képzelme, hogy beletapad, belemélyed tárgyába. Küzködik, sír, birkózik saját lelkével. Nehezen tud szabadúlni alakjától s ezer apró vonást halmoz egymásra. Meg van indulva és erőszakos megindulást ébreszt a mi lelkünkben is. Mert hiszen, józan észszel csak nem érezhetjük magunkat szerencsétleneknek azért, mert egy leszakadt gombot fel akarnak varrni kabátunkra! Azért sem eshetünk kétségbe, ha valaki felajánlja, hogy gondtalan életet biztosít nekünk! És mégis megindulunk, mert az író képzelme oly erős, hogy részeseivé tesz alakja rögeszméjének; kényszerít, hogy együtt szenvedjünk vele.

Ilyen erőszakos megindulás nem ritka Vas Gereben-

nél. Úgy tud feltüntetni egy-egy jelentéktelen esetet, hogy rendkívüli fontosságúnak nézzük. Sajátságos a mód is, a hogy a hangulatot kelti. Nincs ok reá, hogy magasztos hangulatba essünk, de így akarja az író és mi beleesünk. Pedig nem is nagyon törekszik rá. Jókai egy-egy ragyogó képet vet oda, hogy fölébressze a hangulatot. Vas Gereben sokkal egyszerűbb eszközöket használ, Hogy mégis erőszakos a megindulás, magával ragadó a hangulat, onnan van, mert belemélyed alakjai lelkébe s a mit ott lát, azt mint valami delejes áramlatot, reánk bocsátja.

Így tesz a *Nagy idők, nagy emberek* egyik jelenetében. Abban a korban vagyunk, mikor az irodalmat csinálni kellett. Minden költői alkotás, ha még oly gyönge is, becses a hazafi előtt. Festetich György grófnál vagyunk Keszthelyen. Gróf Dunay elviszi hozzá Kisfaludy Sándor egyik — akkor még ismeretlen — regéjét, hogy felolvassa neki. Ne feledjük, hogy mi már jól ismerjük ezeket a regéket; tudjuk, hogy nagyon közepes alkotások. Épen ezért érdekes megnéznünk, hogy csinál itt hangulatot Vas Gereben. Dunay felolvassa a czímet: «Csobáncz!» Festetich egyenesre ül, de nem szól. Lelke hirtelen bekalandozza a Balaton melletti várromokat, melyeket mind jól ismert.

«... A legelső szónál oly közel érinté valami, hogy nem birt többé nyugalomban maradni, hanem előre hajolván, szinte meg akará rövidíteni az időt, mialatt a hang hozzája érne — s nagy szemeivel az olvasóra bámult, mintha előbb fogná így meglátni azt, a mit különben hallani fog.

Ülj mellém a kandallóhoz,
Föl van szítva melege:
Csobánczvárról édes kedves
Im, halljad, egy agg rege.
Mult szüretkor Badacsonyon
Ezt Múzsámtól vettem én,
Egykor, midőn magam bolygék
A hegy szirtes tetején.

Az ifjúnak édes hangjában lángfolyammá lőn az elmondott nehány versszak, s a háziúr szent áhítattal hallgatá, előrehajoltában kinyitván legalsó gombját, mintha nem férne meg benne; arcza fehérebb lőn, mint máskor, szemeiben pedig a lélek kezdett kisugárzani, mintha ihletettségében a malasztot várná.

A történet megkezdődék, egymásból folyt az eddig nem ismert eszmebőség, s a hallgató nem mert belecsodálkozni, mintha úgy álmodná e szokatlan dolgot s nem merné elrezzenteni a gondolatot, melyet ezen a nyelven így megszólamlani még senki sem hallott.

A hullám ragadni kezdé már az elbűvölt lelket, a bűvölet ereje minden izében megragadá az oly könnyen lelkesülő férfit, — egyenesre húzódott testén a fej méltóságosan emelkedik, egyszersmind megadja magát a fönség érzetének, s minthogy tagadó lelke már-már megszorul, mentéjének még egy gombját oldja ki, hogy megférjen a ruhában, melynek kényelme ellen idáig sohasem panaszkodék.

Lassankint nem birt már önmagával, kezével haját kezdé fésülgetni, vagy ismét a mentét még inkább kigombolni, hogy mire az olvasmány feléhez érne el gróf Dunay, Festetich már egészen borzas volt és mentéjén nem volt már mit kigombolni, s már feszesen kötött

nyakkendőjéhez nyuladozott, hogy a ruha megtáguljon rajta.

Haját úgy összekúszálta már, hogy erdővé meredt, s merőre dagadt szemei a körüllevő tárgyakat hasztalan rajzolták le, mert az olvasmány képei megnépesedének előtte, s a csodatárgyak elevensége fölugrasztá a néma hallgatót, mintha meg kellene állapodnia az élvben, hogy ha álom, ne tegye őrültté, s ha való, ne fogyjon el oly hamar a ritka élv.

Gróf Dunay csöndesen visszatolá székébe a nyughatatlan hallgatót, ki gyermekként engedelmeskedék, a nélkül, hogy tudná, mi történik vele...»

Ne mondja senki, hogy ez a kép túlzott. Igaz, hogy mi már nem lelkesülnénk föl erre a versre; de a XIX. század elején, mikor ébredezni kezdett a szunnyadó magyarság, ez a lelkesülés teljesen érthető. Erős képzelőtehetség kellett, hogy az író beleélje magát abba a hangulatba és művészet volt szükséges hozzá, hogy ezt a hangulatot érzékeinkkel közölje.

A képzelőtehetség sokféle. Nemcsak természetükre, hanem körükre nézve is különbözők. Egyik nem veszi észre a nagy dolgokat: a való életet vázolja híven, szabatosan. A másik a múlt időkbe kalandoz vissza és onnan hozza képeit. A harmadik képzeleti világban jár. Dickens, Balzac, Turgenyev mind az életet másolták; Scott Walter csak a múltban találta magát jól; Hugo Victor képzeleti alakokat teremtett, minők sohasem éltek a földön; Jókai bejárta képzeletével mind a három világot, belenézett a jövőbe is, bekalandozott eget és poklot. Mindenik iránynak megvan a maga jogosultsága. Más kérdés: vajjon a költő otthon van-e a maga világában?

Dickens, Balzac, Turgenyev eltörülhetlen, igaz szinekkel rajzolták az életet, mert erős volt képzeletük. Scott Walter írt egy sereg történeti regényt, melyek mind hamisak, mert nem tudott képzeletével belátni a múlt idők szellemébe. Ezért el is mosódnak emlékezetünkben. Hugo Viktor képzeleti alakjai tartós benyomást tesznek; erős képzelettel látta a nem létezőt s képei úgy tünnek fel előttünk, mint egy-egy fényes álom. Jókai mind a három világban tudott jeleset alkotni, mert képzelete egyetemes.

Vas Gereben agyában kétféle képzelőerő lakozott. Egyik a jelenben, a másik a multban élt. Egyik a való életet bonczolta, kutatta, rajzolta; a másik a közelmúlt idők életmozgalmait kereste fel, hogy megörökítse az utókor számára. Egyik erős képzelettel vizsgálta a magyar életrevalóságát, erényeit, bűneit, sajátságait, szokásait, érzését, gondolkozásmódját a jelenben; a másik azt vizsgálta, milyen volt a múltban, hogyan fejlődtünk oda, a hol most vagyunk és miként fejlődhetünk tovább. Ha az elsőnél marad, talán egy magyar Dickens válhatott volna belőle; ha csak a másodikra vetette volna magát, talán iskolát teremthetett volna. De ez csak találgatás. Az én czélom megvizsgálni: mit alkotott Vas Gereben az egyikben és mit a másikban? Elég erős volt-e képzelete, hogy a jelenben a valóságot lássa; elég erős volt-e arra, hogy bevilágítson a múlt idők szellemébe?

II.

Úgy állunk mi Európa népei közepette, mint sziget az Oczeánban. Mindenfelől körülnyaldosnak idegen népek hullámai. Míg a többi népek maguk mellett rokonokat találnak, mi csak olyan népeket találunk, melyek tőlünk mindenben idegenek. Míg a többieknél a nyelvközösség kétségbevonhatatlan jelei mutatják a rokonsági kötelékeket, mi csak a tudomány világánál jövünk rá, hogy nyelvünk egy-egy távoli néptöredék nyelvével valaha közös lehetett. Míg a többiek fajközösségben feltalálják rokonaikat, mi csak a rokonság bizonytalan nyomait kutathatjuk.

Szigetet képezünk tehát az európai néptengerben. Szigetet, mely mindenben elüt a környező világtól. Ennek a földnek más az éghajlata és más a levegője; s a népnek, mely rajta lakik, mások az erkölcsei és mások a szokásai, mások az erényei és mások a bűnei.

Bele akarsz hatolni ennek a népnek lelkébe? Mondd meg, hol születtél s én megmondom: képes leszel-e reá? A főváros tapétás falai közt láttad meg a napvilágot? Ne fáradj, ennek a népnek lelke zárva lesz előtted. Idegen emlőkön táplálkoztál? Sohasem fogod meglelni a kulcsot, hogy bepillanthass abba a szellemi gépezetbe. melynek magyar lélek a neve.

Ízről-ízre magyarnak kell lennie annak, ki a magyar életet és a magyar lelket tökéletes hűséggel akarja megrajzolni. A *Szigeti veszedelem* vitézeit egy magyar főúr rajzolta meg annyi erővel, hogy tévedésbe esünk: nem szorítottunk-e kezet mindenikkel az utolsó kirohanás előtt? A *Reszket a bokor, Ez a világ a milyen nagy, Befordultam a konyhára* és még nem tudom hány legszebb népdal a szegény kiskőrösi mészáros fiának ajkán csendült meg annyi közvetlenséggel, hogy hallatára szivünk nem fér meg szűk helyében. *Toldi*-t a szalontai parasztház szülötte énekelte meg olyan versekben, melyek színükből, illatukból soha sem fognak veszteni. A *Göndör Sándorokat, Finum Rózsikat, Feledi Gáspárokat Gonosz Pistákat* egy rongyos magyar vándorszinész vezette szinpadra, a honnan soha, de soha sem fognak lekerülni. A *Magyar nábob, Kárpáthy Zoltán* az egyszerű komáromi fiú fejében született meg annyi magyaros színnel, hogy elkápráztatnak, elbűvölnek s gyönyörködtetni fogják a világot mindörökké.

A nemzeti írónak, ki maradandó alkotásokra törekszik, ki kell tárnia népe saját külön lelki gépezetét. Mert az embert a természet alakítja kénye-kedve szerint. A környező természet, éghajlat, életmód az egymással fajrokonságban levő népek lelki gépezetét teljesen átalakítja és elváltoztatja. Milyen nagy különbség van az angol, franczia, német és olasz nép közt! Nagy írók abban tünnek ki, hogy annak a benső sajátos gépezetnek minden rugóját ismerik. Dickens alakjai annyira angolok, Zola alakjai annyira francziák, Verga alakjai annyira olaszok, hogy más talajba nem lehetne azokat áthelyezni.

A nyugati hatás sok mindent levagdosott nemzeti sa-

játságainkból; de azért faji öröklött tehetségeinket, melyeket születésünkkel hoztunk a világra, nem tudta eltörölni. Ezek még ma is erősen kidomborodnak vérmérsékletünkben és testalkatunkban. Milyen volt a magyar és mivé lett. A IX. században mint erős, hadakozó nép átjött a Kárpátokon és elfoglalta helyét a négy folyó mentén. Szükséget nem szenvedett, bőven talált itt mindent. A mindennapi szükségletért nem kellett küzdenie; annál több küzdelme volt a nemzeti létért. Ez a két körülmény határozza meg fejlődésének irányát. A bőség a jóllét érzetét költi fel benne. Nem sokat dolgozik, mert a föld kevés munkával eleget ad. Alapjában kényelmessé lesz; de el nem puhul. Mert résen kell állnia. Mihelyt veszély van, talpra áll és siet a haza védelmére. Ha a veszély elmult, pihenésre van szüksége. Ilyenkor nem dolgozik. Könyveket nem olvas. Írni nem szeret. A mint önmívelésre nem gondol, a vagyon fejlesztésére sem törekszik. A mi van, bőségesen elég. Főben végzi minden dolgát. Ez élesíti eszét; de nem fejleszti a szellemi vagyont. A ki mindig főben számol, jobb fejszámoló lesz, mint más; de nagyobb számításokra nem képes. Ez a hasonlat nagyon talál a magyar természetére. Alapjában komorabb lehetett a magyar. Régi hazájában több küzdelme volt. A derült éghajlat fokozza a föld termőképességét, de termékenyítő hatással van a kedélyre is: derültebb életszínt ad neki. Jóllét, derült éghajlat: vidám életnézetet eredményez. Ezt a heves vérmérséklet is fokozza. Aztán a magyar nem kénytelen butító szeszes italokkal élni, mert bővében van a bor. Ez is előnyére válik a kedélynek. Enni-inni szeret a magyar, de nem falánkságból, hanem csak azért, hogy fogyaszsza azt, a mit Isten adott.

Takarékosság iránt nincs érzéke. Épen azért. A nemzet nagy megpróbáltatásokon megy át. Belviszályok, tatárjárás, török pusztítás egymást érik. Ezek ugyan csorbát ütnek a nemzeti önállóságon; de a jólléten nem. És ez nevezetes körülmény a fejlődés vizsgálatánál. A föld ép úgy terem, mint régen. De egy titkos bú rágódik a magyar ember lelkén. A nemzeti becsület csorbája nem hagyja nyugodni. Emelkedik és hanyatlik; de rosszul sohasem él. Az ország elég gazdag, hogy az ellenséget is eltartsa. A magyar egész lelkét a hazafi gondok foglalják el. Az ipar parlagon hever; erre nincs ideje a magyarnak. Idegenek látják el és viszik a pénzt. A magyar megszokja, hogy csak a földet tekinti jövedelemforrásnak. Nem is igyekszik más forrásokat nyitni. Vegyünk figyelembe még egy körülményt. A nemes nagy vagyonnal bir és nem hordoz terhet; a népnek semmije sincs és ezer gonddal van sujtva. Ebből furcsa világnézlet alakul ki az idők folyamán. A nemes *hazának* tekinti az országot, mely teher nélküli életet biztosít; a nép csak *termőföldnek*, mely munkával mindig ad annyit, a mennyi szükséges. Idők folyamán bizonyos búskomolyság válik a magyar kedély alkatrészévé. Miért? Az ok egyszerű. A nemesség jól él, nem szenved semmiben hiányt. Ez adja a derült alapszínt. Sikertelen küzdelmet folytat, nincs nemzeti királya, alkotmányát örökös veszély fenyegeti. Ebből keletkezik a búskomolyság. Így van a népnél is. Élete biztosítva van, szükséget nem lát. Innen derültsége. Függése és alárendeltsége azonban keserű csöpp, mely mindig bántja. Nincs reménye a fölszabaduláshoz: ezért a búskomoly vonás. Jól jegyezzük meg: *búskomolyság* és nem *búskomorság*. Ez utóbbit csak az

északi népeknél találjuk. A természettel folytatott szakadatlan küzdelemből származik és egészen más, mint a magyar búskomolysága. A búskomor ember kedélyét hasonlítni lehet az örökké felhős éghez; a búskomoly ember kedélye azonban kék ég, melyen sötét felhők vonulnak át. Ez a kedélyállapot aztán mindvégig uralkodó lett. A negyvennyolczas idők nagy változásokat hoztak, de a magyar kedély idők folytán megállapodott alapszinezetét meg nem változtatták.

Mi sem természetesebb, mint hogy ennek a népnek épen úgy megvannak a maga lelki sajátságai, mint a hogy megvannak a földnek, melyen él s mely századok folyamán gyúrta, alakította, kiformálta. De ezeket hiába keressük a főváros háztömegei közt. Nem fogunk ott egyebet találni, mint London ködét és füstjét, Páris erkölcstelenségét és Bécs nyegleségét.

Ki, ki az Alföldre, a Duna és Tisza mentére, a Hortobágyra, a szegedi tanyákra, a bihari rónaságra, a Dunántúlra, a Balaton környékére, a Sió mellé és mindenüvé, a hol magyarok élnek: az igazi magyarok! Ott jártam én is, ott ismertem meg a magyart; urat és parasztot, gazdagot és szegényt. Szétnéztem a vendégszerető földesúr kastélyában, ültem dúsan terített asztalánál, figyeltem észjárását és megismertem háza népét. Szegényes tanyákat bejártam; elbeszélgettem a szántóvető néppel. Bolyongtam a kalásztenger közepén, hallgattam az arató lányokat s a cséplőgép durrogása mellett figyeltem beszédüket. Koczintottam a kanászszal, bojtárral, számadó juhászszal. Elbeszélgettem a szegény kubikossal, a mint szalonnát pirított és nyomorúságát panaszolta. Füzes árnyékában lehasalva néztem a délibábot,

lobogó pásztortűz mellett hallgattam a meseszót és pásztorfurulyát s éreztem a magyar szellő czirógatását arczomon. Oh, igen, ennek a népnek megvan a maga sajátságos nyelve; megvan a maga gondolat- és érzésvilága; megvannak a maga erkölcsei és szokásai. S a földnek is megvan a maga sajátságos jelleme.

Miért tettem e nagy kitérést? Mert a ki magyar írót akar bonczolni, annak ismernie kell a magyart, különben minden mondata, állítása, itélete hazug lesz, hamis lesz, megbízhatatlan lesz.

A magyar földnek és népnek sajátságos természete öt költőnknél domborodik ki legtökéletesebb hűséggel. Ez az öt költőnk: Petőfi, Arany, Tompa, Jókai és Vas Gereben. A két első volt legerősebb. Petőfi megtanította arra: hogyan érez a magyar? Arany arra tanított meg: hogyan cselekszik? Vas Gereben regényeiben úgy érez, mint Petőfi; alakjai úgy cselekszenek, mint az Arany Jánoséi. Petőfi szubjektivitása és Arany objektivitása egyesül benne. Ez ugyan ellentmondó két sajátság, de mégis összefér, a mint az alábbiakból látni fogjuk.

Lássuk először szubjektivitását. A lirikus a regényíróban is lépten-npomon elárulja magát. Akár szeret, akár gyűlöl valakit, nem tudja eltitkolni. Minthogy pedig Petőfihez hasonlítottam, sem a szeretet, sem a gyűlölet nem lehet közönséges nála. A haza Petőfi szeretetének tárgya: a magyar föld és a magyar nép.

Magyar vagyok. Legszebb ország hazám.
Az öt világrész nagy területén.[1]

[1] L. Petőfi költeményei: *Magyar vagyok.*

Járjatok be minden földet,
Melyet Isten megteremtett,
Nem akadtok bizonyára
A magyar nemzet párjára.[1]

Így beszél Petőfi. Ha Vas Gereben is így szereti hazáját, meg kell valahol nyilatkoznia.

Nyissunk rá az *Életúnt ember* első fejezetére. Leírja a pusztát, aztán megkérdi: «Mi vesztegette meg a művészt, hogy e szörnyű síkságot ecset alá vegye? Hát a műbarátot mi ragadta meg úgy, hogy aranyaival drágán vegye meg azt az egyszerű valamit, minek szemlélésénél még a semmi is könnyen eszébe jut?» A főúr termében megbámulják az ilyen képet. Miért? «Magatok adjatok számot magatoknak, miért álltatok meg oly gyakran a pusztának egyszerű rajza előtt. Azt sem kérdem, gyönyörködtetett-e a kép? Vagy hogy az egyszerűség megdöbbentett? De lelkemben megszólamlik valami, s azt mondja: hadd e bámuló népet, hadd élvezze a képen azt, a mit az emberi kéz festékből a vászonra rakhatott; hisz nem is gyanítja, hogy valamint az ecset a virágnak csak a színét tudja lerajzolni, de az illatot oda nem toldhatja, úgy hiányzik a képről a pusztai magyarnak erkölcse, melyről a világ annyit sem tud, mint az ibolyáról, hogy az szerényen a bokorban él és csak a kereső leli meg. Ez nincs lerajzolva a vászonra; mert ha ezt is oda tudta volna rajzolni a művész, a képet most, elhiheted, édes jó barátom, levett kalappal és letérdelve néznéd.»

Ez csak a kezdet. Vas Gereben részletezi is. A szeretet elragadja, nyelve csodálatos lendületet nyer. Valósággal lüktet a fajszeretet minden sorában. Úgy tetszik,

[1] L. Petőfi költeményei: *A magyar nemzet.*

mintha ódát hallanánk prózában. Egész terjedelmében meg kell vizsgálnunk ezt a költeményt, mely a magyar föld és magyar nép dicshimnusza. A pusztán vagyunk, egy csikós gazda áll a róna közepén.

«Nem dajkálta őt a majomszeretet; a zöld fű volt a párna teste alatt, s a mily egyenes a róna, oly egyenes lőn az izmos test is, hogy ha újra mértéket kellene venni az emberiségről, melyet a gyárak műhelyei és ezerféle iga félrenyomott, le kellene jönni az Alföldre, megkeresni az igaz embermagot.

Kevés beszédű a puszták fia; mint a déli harangszó, hiába nem beszél, s e kevés szó közé oda sem férne a hazugság, mely csak ott tud csalni, hol a sok szó közt elkeveredhetik.

Vágyainak összesége megfér a pusztán is, mely miatta milliószor is lehetne kisebb, hogy helyet leljen annak, mit magának kiván; hasztalan integet feléje a hosszúnyakú torony és a tarka város, mely a délibábbal lerajzolja magát; a ménes mellől botra támaszkodva órákig elnézi, de egyetlenegy lépésnyire nem mozdulna odább, hogy azt el is érje.

Nézd meg e szép arczot, melyet a szenvedély és szenvedés nem vett még ki árendába, hogy azt úgy fölszántsa, hogy az embert meg ne ismerd benne; a becsület kinn ül két orczáján, mert lelkébe nem tolvajkodta be magát a pallérozott gazság, hogy az őszinteséget belülről a zugba csalná, hogy elrántott arczvonással megcsaljon valakit.

Ez az ember, ki testét, lelkét épen megőrizte, megdöbbenti azt a másikat, ki az emberiségnek csak annyira hasonmása, mint az a letépett falevél, mit a füvész gyűjteményes könyvébe lapított, s midőn újra megtekinti,

színe és illata elveszett már, csak sovány és hústalan rostjait láthatja.

Hallgasd meg a nyelvet, mit a gyöpön az anya tejével szopott be, van-e egy szó, mit elcsavart volna, hogy a nyelvész tűvel, ollóval és árral volna kénytelen az atyafiságát mégis kikutatni; nyelvünket, azt a drága kincset, meg nem tudtuk őrizni a városoknak falai közt, a pusztai nép ajkán szűzen őrizte meg a gondviselés és hímporát sem a szellő, sem a vihar nem tudta leverni.

Ország, világ lakik egy pásztor lelkében, mint a hivatottak láthatnak csak meg, azok is csak oly messziről, mint mikor az Isten Mózesnek megmutatta az igéret földét, hova csak szemmel érhetett el.

Tudományát meg lehetne mérni; de az esze fölér a csillagjárásig, a fiastyúkot, kaszást, fúrót, pásztorok gyertyáját meglesvén, úgy kalap alól, hogy szeme elé ne ütközzék valamennyi, belőlök olyan rendszert alakít, minek okosabb ember is gyakran hasznát venné.

Törvénye a tízparancsolat, azaz: *emberség,* szerződése a *kézadás,* bölcsesége a *példaszó,* melyet úgy idéz, mint a prókátor a törvénykönyvnek szakaszait és érvüket sem ő, sem más tagadni nem meri; ilyen a pusztai!

Szemei megkeresik a szépet; egy pár tüzes szemért mértföldnyire repül azon szilaj csikón, melynek hátán kívüle meg nem marad senki. Végignyargal a szörnyű síkságon éjnek éjszakáján, melynek egyszerű mécse a pásztortűz, de a mely úgy elvezeti őt, mint a csillag a három királyt vezette a bethlehemi istállónak híres jászolához.

Hányszor dicsekedtem önmagamnak, hogy az Isten méltónak tartott fölvenni azon választottai közé, kik e

szép virágnak, a magyar nyelv és néperkölcsnek illatát megérzem. Mikor körülöttem annyi embert keseregni látok, mert ostoba vágyait nem adta meg a sors, lelkemnek megnyílik az a boldogság, hogy kincs vagyok magamnak: mert én is magyar vagyok; s mert Isten teremtette, most tudom csak, hogy ilyen munka után a hetedik napon miért nyugodott meg?»

Lássuk, hogyan cselekszenek Arany János magyarjai, hogy összehasonlítsuk vele Vas Gerebent. Ne menjünk messze, ragadjunk ki Toldi három első énekéből egy-egy jelenetet; ezen leginkább tanulmányozhatjuk objektivitásának természetét. Figyeljük meg a legjelentéktelenebb mozdulatot, a legelenyészőbb vonást.

Kinn áll a mezőn Toldi Miklós. Laczfi leventéi vonulnak el mellette. Megszólítják: «Hé, paraszt, melyik út megyen itt Budára?» Toldi csak úgy magában «füstölög» a goromba megszólításért: «Hm, paraszt én!»

Azzal a nehéz fát könnyedén forgatja,
Mint csekély botocskát véginél ragadja;
Hosszan, egyenesen tartja fél kezével,
Mutatja az utat, hol Budára tér el . . .

Nézzünk meg egy más képet.

Toldi György hazamegy. Miklós ölelésére siet, György eltaszítja. Durva szidalmakkal illeti. Nehezen állja a szót Miklós, el akar válni, s kikéri részét a vagyonból.

«Itt a jus, kölök; ne mondd, hogy ki nem adtam!»
György kiált és arczulcsapja, szintugy csattan.

Most György bizonyosan meghal, mert Miklós ütni készül. Nem lesz semmi baja. Anyja közéjük fut sikoltva.

Most a szörnyű gyermek karját eleresztё,
Fejét és szemeit búsan lefüggeszté,
S mintha most ocsudnék forró, hideg lázból,
Tántorogva ment ki az apai házból.

Még egy képet vizsgáljunk meg.

Toldi buslakodva ül magában. Bátyja buzdítja vitézeit, hogy ingereljék:

«Hé, fiúk, amott ül egy túzok magában,
Orrát szárnya alá dugta nagy buvában;
Gunnyaszt, vagy dög is már? lássuk fölrepűl e?
Meg kell a palánkot döngetni körüle!»

A vitézek megteszik. Toldi nem mozdul, hallgat, mialatt «birkózik nagy lelke fellázadt dühével». Egy pillanat alatt végét vethetné; de ő úgy tesz, mintha nem is venné észre. Egyszerre csak vállát éri egy dárda. Toldi dühbe jön:

S melyen ült, a malomkő-darabot fogta,
Toldi György boszantó népe közé dobta.

Le sem esett még, Miklós már számot vetett magával, mert «ki tudja, hol áll meg» a kő.

Így csak magyar ember cselekszik. Itt minden vonás magyaros, ha még oly jelentéktelen is. Nagyon ismernie kell a magyart, ki ezeket a jelentéktelen és mégis jellemző vonásokat fel tudja tüntetni.

Most Lássuk Vas Gerebent. Hogy cselekszenek nála? De jól figyeljünk meg mindent, ha a jellemző magyaros vonásokat világosan akarjuk látni.

Kapjunk ki egy jelenetet a *Nagy idők nagy emberekből*. Meddig Józsi hidvégi szabados és Holvagy Pista

fürgedi béres egész éven át izengetnek egymásnak, hogy így meg amúgy megverik egymást az ozorai búcsún. Híres nagyerejű ember mind a kettő. Ozorán vagyunk, a falu korcsmájában. Meddig Józsi a hidvégi legényekkel belép és bort kér. Nincs más az ivóban, csak egy ember, ki falnak fordulva alszik egy padon: nem tudják, hogy ki ő. Belépnek nemsokára a fürgedi béresek is. Úgy tesznek, mintha nem látnák a hidvégieket. Egyik béres így szól:

«— Korcsmáros uram, adjon bort, legalább ne unja el magát az ember ebben a korcsmában, ha maga van.

— Debz' van itt más is! — szól a korcsmáros — nem látja kend, hogy a hidvégiek is itt vannak?»

A béres előbb ivott a borból, pajtásait is megkinálta, s még azután mondja:

«— Nem is vettem azokat észre!

— Öcsém, tán hályog van a szemeden — gúnyolódik a hidvégi — itt van ám a hidvégi *felcser,* nem lenne jó, ha szemedet a tenyeredbe adná?

— Már én majd csak így is hazatalálok az éjjel.»

Így ingerkednek, hogy belekaphassanak egymásba. Rövid szóváltás. Újra ingerkednek:

«— Hát azt mondod, hogy látsz? kérdi a szabados a bérest.

— Persze, hogy látlak!

— Azért kérdem, hogyha hályog van a szemeden, inkább közelebb jövök hozzád.»

Még egy kis ingerkedés, a két ellenfél könyökével meglöki egymást: kész az ok a verekedésre. Röpülnek az ütlegek. Ordítozás, kiabálás. Meddig Józsi diadalmasan veri a fürgedieket. A végső erőfeszítésnél elkiáltja magát

egyik fürgedi: Hol vagy Pista?» A fal melletti padon megmozdul az ismeretlen alak, ki eddig nyugodtan aludt: «Itt vagyok». Mikor feláll, akkor látják, hogy Holvagy Pista, a fürgedi béres. Nem kiabál, kidörzsöli az álmot szeméből, szétnéz, hidegvérrel felkap egy hidvégi legényt és kilöki az ablakon. Mintha a legtermészetesebb dolgot művelné, mondja: «Félre az útból kölyök, mert majd lábadra lépnek, aztán ríva fakadsz». Ezután Meddig Józsihoz fordul: «No, Józsi, már most én is itt vagyok, most nem te mondod meddig, hanem majd megmondom én». Egyik pajtására rákiált: «Tedd be az ajtót, hogy ki ne mehessenek, majd kiadogatom őket az ablakon, van-e ott kinn vizes lepedő?» A helyzet megváltozik. A legény Meddig Józsit ölre kapja, majd úgy tarkón üti, hogy elfekszik a földön. A levert ellenfél bicsakját veszi elő, hogy a béres czombjába szúrja. Holvagy Pista dühbe borul erre. No, de most már vége van Meddig Józsinak, mert Pista úgy odacsapja, hogy darabokban szedik össze. Már fel is kapta, hogy odavágja, mire váratlanul megérkezik az ispán.

«— Hát nem volt elég? — Mondja az ispán.

— De már elég volt! mondja Pista oly nyugalommal, mintha kévét hányt volna, s a szabadost mint egy ölbeli gyereket eresztvén le a földre, honnét még azután is alig birt a kegyetlen ölelés miatt felállani.»

A béresek távoznak, s mintha semmi sem történt volna, így köszönnek: «Jó éjszakát mindközönségesen!»

Ne mosolyogjon senki ez összevetéseken. Látszólag furcsa módszer ez, melyet követek; de egy írót csak úgy érthetünk meg teljesen, ha ízekre szedjük és minden sajátságát megvizsgáljuk. Egy óra szerkezetének össze-

állításánál az alig látható kis csavar is nagy fontossággal bír. Így vagyunk a lélek gépezetével is. Alig hiszem, hogy akár Toldi Miklós, akár Holvagy Pista cselekedetében ne éreznők a magyar vérmérséklet lüktetését. Különös lélek az, melyet így lehet kormányozni; sajátságos vérmérséklet az, melynek forrongása megfékezésére néha egyetlen szó is elegendő. Ilyennek csak a magyar lelket és vérmérsékletet ismerjük.

A magyar nép pszikologiáját senki sem tudta jobban, mint Petőfi és Arany János. Vas Gereben is ebben volt legerősebb. Nyitott könyv volt előtte a magyar lélek, melynek minden lapját ismerte s melyben könnyebben eligazodni alig tudott valaki, mint ő. Ott, hol az egyszerű nép lelkiállapotát rajzolta, igaz, élethű színeket használt: reálista volt a szó szoros értelmében. Ezt az állításomat sokan kifogásolni fogják. Az a hiedelem uralkodik ma, hogy reálizmust csak ott lehet keresni: a hol sár is van, mocsok is van, piszok is van. Ilyesmi Vas Gerebennél nem található. Az ő reálizmusa a tisztességes élet rajzában tündököl; azt lehetne mondani, hogy ő a tisztességes emberek pszikológusa. Látom a kicsinyes mosolyt: kell is ehhez nagy pszikológia! Ferde nézeteknek bővében vagyunk. Mióta a franczia *naturalisták*[1] tért hódítottak s a legnagyobb esztétikusok[2] nyujtják nekik a pálmát: a tisztességes élet pszikológusai elvesztették népszerűségöket. Én azonban azt mondom: vajjon az-e az iró feladata, hogy folyton bordélyházakban töltse idejét és onnan vonszolja elő a legritkább

[1] *Stendhal, Balzac, Flaubert, Zola.*

[2] *Taine* és *Brandes;* mások is.

példányokat? Miféle muzeum volna az, hol csak undok százlábuakat, mérges pókokat és fertelmes férgeket gyüjtenének össze? Nem hiszem, hogy a naturalisták nemzetének társadalma csupa ilyen jelenségekből állana; pedig ők ezt a hitet ébresztik. Ha szabad a bűn kétségtelenül érdekes pszikológiájában dobzódniok a francziáknak: engedtessék meg nekünk, hogy mi a tisztesség pszikológiájában is gyönyörűségünket leljük.

Lehet, hogy e kitérésre nem is volt szükség. Vas Gereben nagy népszerűsége mutatja, hogy az élet reális színei a tisztességes élet rajzában is megvesztegetők. Nem hiszem, hogy ne szereztek volna gyönyörűséget mindenkinek azok a pszikológiai mozaik-darabok, melyek a népet általánosságban jellemzik; ezekkel tele vannak hintve Vas Gereben regényei. Oly sürün és oly változatosan szórja némelykor, hogy elfeledkezik a cselekvényről is. De elfeledkezünk mi is és gyönyörködünk a képek, hasonlatok és elmés refleksziók játékában, melyekbe pszikológiai észrevételeit burkolja. Ezeket sohasem keresi; de ha rájok bukkan, nyomban felhasználja. Sokszor erőszakosan szövi be; nincs türelme megvárni, míg alkalmas helyen felhasználhatja. Egy korcsmai jelenetnél eszébe jut, hogyan szokott a magyar egy meszely bor mellett beszélgetni. Nyomban el is mondja hosszan, részletesen. «Tudni kell azt, hogy a magyar ember, ha ugyan szomjuságért parancsolja a bort, akkor egy szó nélkül hajtja fel az italt; de mikor az időtöltés fejében adat egy-egy meszelyt, egy üveg csak arra való, hogy a bort dicsérjék vagy szólják addig-addig, míg az italtól a nyelvük is megoldózik, s lassankint a sült-főtt baj is fölenged és beszélteti magát... S mintha a búbánat meg-

únná a rávetett lakatot, kitör az emberből, s azon szóval: *kendnek csak megmondom*, el is van már mondva...»[1] Így tart ez csaknem két lapon át. Máskor félbeszakít egy beszélgetést és elkezdi a magyar nemes sajátságait részletezni: «Hegedültesd el kedves nótáját, aztán mondd neki, hogy azt a szép tajtpipát nem mernéd elkérni tőle, s meglásd, örök haragosoddá válik, ha el nem veszed tőle — és a rudas lovát is rádkinálja — a bekecséből pedig még ezután vetkőzik ki; hanem azért kérj tőle egy krajczárt, hogy azzal megváltsd a parasztnak minden tartozását — kész veled verekedni, összetör száz forint ára asztalt, üveget, hegedüt és bőgőt, de mégsem ád: mert ő nemes ember, nem tartozik vele».[2] Ha a beszélgetést félbe nem szakítja, szájába adja valamelyik alakjának azt, a mi eszébe jutott. «... Ez már nálunk vérközösség vagy nemzeti nyavalya, vagy minek mondjam, hogy a grófban is épen úgy megvan egy kis *betyárvér*, mint megvan a kanászban, hogy a maga szerén olyan *arisztokrata*, mint amott a gróf; ezt lehetetlen megtagadni, s ha majd erőt vesz a kor a szilaj véren, alapjában megmarad a romlatlan tisztaság s okvetlen megóvja, hogy idejekorán el ne nyúlósodjék, mint a rossz bor».[3] Egész köteteket tenne ki, ha valaki összegyűjtené e szétszórt észrevételeket, melyekből meg lehetne állapítani a magyar nép pszikológiáját. Való, hogy a regénynek nincsenek előnyére; de az is igaz, hogy mind becses és érdekes vonások. Így válnak nála a hibák erényekké, az eré-

[1] *Hat ökrös pógár.* Elbeszélés.

[2] *Régi jó idők.*

[3] U. o.

nyek hibákká, a mint a következő fejezetekben látni fogjuk.

Vas Gereben sajátságos jelenség irodalmunkban a maga egyéniségével. Míg legkiválóbb iróink sürün forgatják az idegen irókat s igyekeznek tanulni tőlük: Vas Gereben elzárkózik minden idegen hatás elől. Elolvas mindent; de mintha agyát valami óvószerrel preparálta volna be, semmi sem hogy nyomot nála. Kutató szemmel átvizsgálhatjuk minden munkáját, a nélkül, hogy a legcsekélyebb idegen hatást fölfedezhetnők nála. Mintha idegenek volnának rá nézve a magyar írók is: tőlük sem akar tanulni. Elolvassa: ez minden. Mikor írásba kezd, belemerül a maga világába. Saját egyéniségéből merít, onnan hoz fel mindent. Mesterei nincsenek. Tárgyában, czéljában, jellemeiben, eszméiben, nyelvében egy irányadója van: a magyarság. A mi ezen kívül esik: nem érdekli őt.

A mult száz első felében a *nemzeti* irány uralkodik költészetünkben. Katona és Vörösmarty legkimagaslóbb alakjai; gyökeresen magyar és nemzeti mind a kettő. 1821-ben jelenik meg *Bánk-bán*, 1825-ben *Zalán futása*. De már ekkor ringatják bölcsőjét azoknak, kik a nemzeti irányba beleoltják a *népiest* s ez által új irányt adnak költészetünknek. 1817-ben születik Arany és Tompa, 1823-ban Petőfi és Vas Gereben, 1825-ben Jókai. Alig tudnak egymásról,[1] mégis egy czél felé törnek; mintegy varázsütésre teszik uralkodóvá a *népies-nemzeti* irányt.

Az ötvenes és hatvanas években minden regény- és beszélyírónk Jókai köntösében jelenik meg; az ő stílјé-

[1] Kivéve Jókait és Petőfit.

nek varázsa hatalmába kerített mindenkit. Egyetlen korabeli írónk van, ki ment maradt e befolyás alól: Vas Gereben. Nagy írók új kompoziczió, új tárgyalás, új színvegyülék által tűnnek ki már első fellépésük alkalmával. Jókai új stílt teremtett magának; Vas Gereben első regényénél is érezte a közönség, hogy ez a hang most csendült meg először irodalmunkban. Ha nem esik össze pályája Jókai virágkorával, bizonyára iskolát teremt. De így magára maradt, mert a két *önálló* és *egyirányú* iró közül rendesen az erősebb talentum ragadja magához a kisebb tehetségeket, mint a nagyobb mágnes az apró vasdarabokat.

Ha e két őseredeti tehetséget vizsgáljuk, azonnal megtaláljuk egyező és elütő sajátságaikat. Mindkettőt jellemzi az erős nemzeti érzés és a népiesség. De másként nyilatkoznak meg. Jókai meglát egy népi alakot, megragadja egy-két vonás; tovább nem vizsgálja, a többi vonást csodálatos fantáziájával utána képzeli. Az alak látszólag reális; de közelebbről megvizsgálva látjuk, hogy némileg idealizálva van. Vas Gereben az alakot erősebben szemügyre veszi, minden vonását megfigyeli, nem biz semmit a képzeletre. Nem szépít, nem is torzít; az alak reális lesz. Mindkettő mester a népjelenetek leirásában. Jókai kiszínezi. Vas Gereben nem igyekszik szebbé tenni, mint a minő. Mindkettő a nép nyelvén beszél. De Jókai átsimítja, megszépíti a nyelvet, a hol neki nem tetszik; bizonyos nyugtalan frisseséget önt bele. Vas Gereben nyelvében valami méltóságos nyugodtság van. Az szebb, megragadóbb; ez igazabb, közelebb áll a nép nyelvéhez. Mindkettő a magyar nép humorát szólaltatja meg. De míg Jókai bizonyos kritikai finomsággal

él; Vas Gereben nem válogat, úgy adja, a mint kapta. A szerkesztésben mindkettő gyönge. De Jókai úgy össze tudja fűzni az epizódokat a cselekvénynyel, hogy az olvasónak nem ötlik szemébe; Vas Gereben-nél avatatlan szem is fölfedezi, hogy az epizódok lazán vannak beillesztve a cselekvénybe. De abban mindketten megegyeznek, hogy önmagukból merítenek mindent és senkitől sem vettek kölcsön. Szóval: önmagukat teremtették.

Vas Gerebennél senki sem ismerte jobban a népet. A mit ő a népről ír, a hogy ő a népet rajzolja, jellemzi, feltünteti: színvalóságnak lehet elfogadni. Népismerete oly gazdag, hogy valóságos kincsesbányát képeznek művei; belőlük még az is megismerheti a népet, a ki soha meg nem fordult körében. Úgy egyes népi alakok, mint a népjelenetek rajzában mester. Nézzük meg például Köntös Mihály-t;[1] mintha az életből lépett volna egyenesen a papirra, hogy soha el ne mosódjék emlékezetünkben. Érezzük szive dobogását, vére lüktetését; kitaláljuk minden gondolatát, megsejtjük minden érzését. Sőt csalódásba is esünk: vajjon nem beszéltünk-e vele? Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ilyen magyar alakok jellemzésében soha senki nem múlta felül. Az is bizonyos, hogy magyarosabban nála senki sem írt. Gyökeres magyarságát Petőfi is észrevette. Arany rámutat *nyelvének busás erélyére.*[2] Valóban bujaságig gazdag ez a nyelv népies zamattal. És ez második tulajdonsága, melyben ő a legerősebb.

Vas Gereben a megtestesült magyarosság; mindent

[1] *Nemzet napszámosai.*

[2] Arany saját szavai.

egyesített magában, a mi e fogalomhoz szükséges a szó valódi értelmében. A hatvanas és hetvenes években sok írónk haladt ezen a csapáson, de mindenik mögötte marad. Egyben-másban kiváltak, de ennyi jelességet nem egyesítettek magukban. ABONYI LAJOS magyaros volt, ismerte a népet, tudott nyelvén beszélni; de valami rideg józanság jellemzi, a mit erős drámai érzéke sem tud feledtetni. BAKSAY SÁNDOR tősgyökeres magyar nyelven ír, de nincs humora. Együgyűnek, ostobának rajzolja a magyart.[1] S hozzá még, Gyulai Pál szavaival élve, «alakjait nem annyira a pszikológ szemüvegén, mint rokoni szemmel nézi». És ez nagy baj. Az élő írók közül többen is kiválnak magyarosságukkal; nem egyesítnek minden kelléket, de mégis közel járnak Vas Gerebenhez. MIKSZÁTH KÁLMÁN-nak a magyar humor iránt van oly egészséges érzéke, mely kiemeli többi társa közül. EÖTVÖS KÁROLY nyelve tősgyökeres magyar nyelv; észjárásának magyaros volta legközelebb áll a Vas Gerebenéhez, stílje azonban inkább Jókait juttatja eszünkbe. A magyar nép eszejárását legalaposabban ismeri TÖMÖRKÉNY ISTVÁN, kinek előadását páratlan egyszerűség jellemzi. GÁRDONYI GÉZÁ-nak erős érzéke van a magyarosság iránt, s a népélet jelentéktelen mozzanataiban is megtalálja a jellemzőt.[2]

Ha most ez áttekintés után arra kellene felelnünk, kivel áll VAS GEREBEN legközelebbi rokonságban, hiába keresnők regény- és beszélyíróink közt; vissza kell térnünk PETŐFI-hez és ARANY-hoz. Vannak különös, pusztán magyarságában gyökerező sajátságai, melyeket hiába ke-

[1] L. *Gyalogösvény:* Pusztai találkozás.

[2] L. *A bor* czímű népszinművét.

resünk másnál, mint e két költőnknél. Épen azért, mert e két költőnk legmagyarabb. És mik ezek a sajátságok? A magyar érzület, mely oly erős, kitéphetetlen, oszthatatlan és minden sorában jelenvaló, mint Petőfi-nél; a magyar szemmérték, melylyel az alakokat, csoportokat, jeleneteket, tárgyakat nézi, mint Arany János. Ha szétnézünk e három író világában, nyomban felfedezzük az épen e jellemvonásokból fakadó egyezéseket. *Tapadó bácsi*-ban[1] lehetetlen föl nem ismernünk Petőfi «*Magyar nemes*»-ét; azt a szatirát, mely szeretettel ostoroz. Vas Gereben hű szolgái, Andrásai[2] és Vendeljei[3] ugyanazon vég posztóból vannak szabva, melyből Arany jó öreg *Benczéje.*[4] Vas Gereben humora összes regényeiben ugyanolyan alkotású lélekből fakadt, mint a Petőfié *Bolond Istók*-ban és Aranyé *Toldi estéjé*-ben. Vas Gereben leirásaiban épen úgy megérezzük a magyar föld sajátságos levegőjét és éghajlatát, tenyészetének színét és illatát, mint a Petőfiében és Aranyéban; érezzük, hogy ugyanaz az égbolt terjeszti ki fölöttünk sötétes kékjét és csillagtáborát; érezzük, hogy ugyanaz a szellő csókolja arczunkat; s mikor vihar tombol, ugyanaz a szél ordít és sír a «*Kenyeretlen*» csárda[5] körül, mint a «*Kutyakaparó*-nál»[6] vagy a «*Kondorosi csárda mellett*».[7]

Alig van irónk, ki a magyar népen oly rajongó szere-

[1] *Régi jó idők.*
[2] *Nagy idők, nagy emberek.*
[3] *Pörös atyafiak.*
[4] *Toldi.*
[5] *Nagy idők, nagy emberek.*
[6] L. Petőfi ilyen czimű versét.
[7] Arany népdala.

tettel csüngött volna. Ennek a szeretetnek lépten-nyomon kifejezést ad műveiben. A *Parlagi képek* czímen összegyüjtött elbeszéléseihez «mondanivalót» csatolt, melyet így végez: «... Annyit mondhatok, hogy mielőtt az egyszerűség templomába néztem volna, levettem a süvegemet, jól tudván azt: hogy szent helyen járok». Ilyen megjegyzés más műveiben is fordul elő.

A magyar faj életrevalóságát akarta bizonyítni s ez sikerült is neki. Ismerte a nép minden rétegét s ezért sohasem tévesztette el, meddig mehet szempontja kiaknázásában. A *Nagy idők, nagy emberek*-ben Bowring megbámulja a magyar béres tiszta eszét és így kiált fel: «Mit akarnak itt czivilizálni?» Ez a hely élénk vitára adott alkalmat. Az akkori «Magyar Sajtó»[1] meg is vezérczikkezte s többek közt így nyilatkozott: «Alig képzelhetnénk nagyobb csapást hazánkra, mintha valaki és pedig olyan ember, kinek népszerűsége és befolyása van, azzal hitegetné a népet, hogy az ő természetes esze mindent kipótol».

Vas Gereben nem hallgatja el; szikrázó elmésséggel felel.[2] Bebizonyítja, hogy nincs szükségünk czivilizáczióra. Miért? Lássuk a felelet lényegét, mert ez jellemzi Vas Gereben észjárását és felfogását.

Arany János «az élczek, adomák és ötletek nagy mesterének» nevezte el Vas Gerebent. Élczei soha sem tévesztik el a czélt. Itt sem. Mindjárt fülön ragadja a dolgot. «... *A czivilizáczió* szó, nem olyan szó, mint az *izé* — hogy mindent ki lehet vele mondani, ha a szó megakad

[1] 1857-ben.

[2] A regény utolsó fejezetében: *Egy kis ráadás.*

a gége belsejében.» Milyen a czivilizált ember. Angol parlamenti tagok, franczia és német írók botrányos tájékozatlansággal beszélnek Magyarországról; míg mi «czivilizálatlan magyar kaputosok» legkevesebb három nyelvet beszélünk jól s minden városban akad húsz-harmincz ember, ki a negyediket és az ötödiket is érti. «Ez persze nagy bárdolatlanság; az meg még nagyobb, hogy nálunk világtörténetet, földrajzot, statisztikát nem tudni nagy szégyen.» Hát a nép? «De kár, hogy emberkiállítást nem rendeznek, látnák azt a vadmagyart, ki buzakenyéren és szalonnán, füstölt húson élődik! Minő vadság, hogy még szurrogátkávét nem iszik,[1] mint a cseh földmívelő, vagy rossz teát nem szörpöl, mint az angol és irlandi, ki ünnepnapokon lakik csak jól burgonyával ...» Legtöbben azt hiszik, hogy czivilizáczióra azért van szükség, mert erkölcseinket szükség szelidíteni. Igaz, hogy vannak zajos mulatságaink, «de a mely lóra azért kell vigyázni, mert megrúg, annak még lehet hasznát venni; mert jaj annak, melyet azért kell elkerülni, hogy az elmenőre rá ne dűljön nyomorúságában». Persze, a magyar vendégszerető, egy jó szóért minden áldozatra képes. Ez baj. «Ide tehát az oltóággal ... Pusztítsuk ki ezen rossz tulajdonságokat, a czivilizáczióval ezek össze nem férnek, minálunk még nincsenek börzei kupeczek, ügyes zsebmetszők, világhires csalók[2] — csak ide azzal a finom czivilizáczióval, majd lesz.» Félszáz évvel ezelőtt mondta ezt Vas Gereben. Fájdalom, minden szava beteljesedett! «Ha már épen valaminek hiányát érezzük,

[1] Ma már iszik.
[2] Ma már mindezeknek bővében vagyunk.

az bizonyosan nem a czivilizáczió, hanem egy másik szó, a minek magyarul *szorgalom* a neve.» Igaza volt. Csak az a kár, hogy ez még ma is hiányzik.

Vas Gereben ismerte a magyar faj edényeit, de ismerte hibáit is. Okult a multból s jövőbe néző szemmel kereste, hogy miként lehetne ezt a fajt edzettebbé és ellentállóbbá tenni, hogy tovább is fennmaradjon ezer éves erényeivel. Ha most élne, fájdalommal nézhetné, hogy ma sem vagyunk szorgalmasabbak s a czivilizáczió vasreszelővel zsúrolja le nemzeti sajátságainkat, ha még mindig marad is legalább egy századra való munkája.

A magyar szeret fajának kiválóságával és erényeivel dicsekedni. Ezek a kiválóságok sehol sem domborodnak ki olyan jellemzően, mint Vas Gereben regényeiben. Ezek az erények és faji kiváltságok nincsenek szépítve; Vas Gereben úgy adta, a mint látta és tapasztalta. Igaz, hogy a félszázados távlatban nagyobbítva látjuk azokat. De mindig szivesen merülünk el alakjai szemléletébe, mert feltaláljuk bennük azt, «a miért a magyar magára és fajára büszke».[1]

[1] *Széchy Károly* e szavakkal jellemzi a Zrinyieket a *Szigeti veszedelem* szerzőjéről irt monografiájában.

III.

Láttunk egy szellemet, fölruházva erős képzelő tehetséggel és tág rokonszenvvel; hamisítatlan nemzeti érzéssel és jellemző faji sajátságokkal. Megmértük képzeletének erejét és körüljártuk kiterjedésének határait; vizsgáltuk rokonszenvének körét és megnyilatkozását; kerestük nemzeti érzéseinek gyökereit és szétágazásait; megfigyeltük faji alkatának idegrendszerét és vérkeringését. Mit fog teremteni ez a szellem? Miből fog meríteni? Honnan fogja venni tárgyait?

Valódi költő abból merít, a mit átélt, látott; a mi maradandó nyomot hagyott emlékezetében. SHAKSPERE látta a zabolátlan szenvedélyek féktelen tombolását századában; látta a hősi erény és aljasság végleteit; a vértől csepegő gyilok és hóhérpallos mindennapi látvány. Nézzük meg tárgyait és nyomban meglátjuk a kapcsolatot. BURNS agyában a lángész öntudatával egy béres durva munkáit végzi; fáradtságtól, nyomortól, éhségtől elcsigázottan írja legszebb költeményeit. Ez megmagyarázza műveit, a lázadó feljajdulásokat a sors és világrend ellen. ZRÍNYI diadalmas csatákban veri a törököt; minden ütközete győzelmet jelent. Üres óráiban megírja a legjobb magyar hőskölteményt. PETŐFI ezer nyomorúsággal küzd, vándorol szegényen faluról-falura, majd kardot köt és

elvérzik a szabadságért. Egész élete meg van írva költeményeiben.

Mit élt át VAS GEREBEN? Mit láthatott?

Szegényes ispánlakban született Fürgeden,[1] 1823-ban, azon a dunántúli rónaságon, «melynek vége a baranyai hegyek alá búvik és az a nagy térség a *fürgedi* pusztán kezdődik oly kövéren, hogy néhanapján a buzakalászt majdnem úgy kell megtámasztani, mint a szilvafát».[2] Kilencz éves koráig ezt a levegőt szívta; nem lát más embereket, csak az egyszerű pusztai népet, mert atyján, «a tanítón, hajdúkon és kovácson kívül csak béresek»[3] laktak ott. Iskolába csak akkor ment, ha nem sikerült megszöknie. Erős és eszes volt. A béresgyerekeket egymásután földhözverte; eszükön pedig túljárt. Folyton csínyeken törte a fejét. Azt is mondták róla, hogy Ispán Jóska — családi nevén RADÁKOVICS JÓZSEF — a legnagyobb gazkölyök, kinek nincsen párja.

Kilencz éves korában iskolába adják. Veszprémben egy Tujder nevű tanító kezébe kerül, kiről maga mondja, ohgy «hazugságképen sem tudna valaki olyan vadállatot kigondolni, mint a milyen Tujder volt, ki annak idejében épen álló ötven esztendeig ütötte, dobta, vesszőzte, botozta, élesfázta és kukoriczán térdepeltette a fiatalságot».[4] Évei növekvő számával apad szorgalma. Tizenhat éves korában Pécsett tanul; egy év mulva kicsapják az iskolából korhelység és hanyagság miatt.

Visszakerül szüleihez; beáll íródeáknak az uradalmi

[1] *Tolnamegyében.*

[2] *Nagy idők, nagy emberek.*

[3] U. o.

[4] *Régi jó idők.*

irodába. Nem tud beletörődni helyzetébe. A tiszttartó rendeleteit gúny tárgyává teszi. Beszélik róla, hogy a tiszttartó e miatti bosszúságában több ezer birkának fogát tapogattatja meg vele, hogy vajjon mozog-e? Majdnem kétrét görnyed, míg elvégzi. Felindulásában humoros rajzot ír *A tiszttartó úr lábnyomai* czimen, melyben a tiszttartót gúnyolja ki. Ez első irodalmi kisérlete.[1] Napról-napra újabb karczolatokkal áll elő, melyeket az irnokok hahotái közt olvas fel az irodában. Mindenkit kigúnyol bennük, kivel nincs jó viszonyban. Nemsokára elbocsátják ezért; atyját is megfosztják miatta kenyerétől, nyugdíjazzák. A fiú adósságokat csinál, uzsorások kezébe kerül. Atyjának minden megtakarított pénze rámegy a kamatokra. Nagy-Szokolyra költöznek. A fiút folyton az a gondolat bántja, hogy ő fosztotta meg a családot kenyerétől. Szülői azonban nem tesznek szemrehányást neki, megosztják vele minden falatjukat. Ránézve kínossá kezd válni ez az állapot. Elhatározza, hogy megpróbálja kenyeret keresni. Elbúcsúzik a szülői háztól és nekiindul a világnak.

«. . . Kénytelen valék új pályát kezdeni, nem többel: *három huszassal.* E három huszassal újra diák lettem, mentem Veszprémből Pápa felé, egy sárgarépás kocsin. Fejemet a kocsi hátuljának kemény fájára eresztém, a városlődi hegyen fölmenve bámultam a csillagos eget, tanácsot vártam a holnapi napra, a koplalás ellen. Hiába néztem, a csillagokat nem láttam két más csillagtól, melyek szememre ereszkedének: e csillagok *könnyeim valá-*

[1] Érdekes, hogy épen ebben az évben irja *Jókai* is első irodalmi kisérletét *(A tűz és víz)* a pápai iskolában, 1842-ben.

nak»[1]. Eszébe jut, hogy Magyarországnak tizenötödfél millió lakosa boldog, mert legalább tudja, hogy holnap nem fog éhezni. «Én dolgozni akarnék, de nem tudom, mit dolgozzam?»[2]

Pápáról gyalog indul Győrbe. Elcsigázva, kimerülve veszi föl egy jószívű fuvaros. Győrött megtudja, hogy bizonyítványa az akadémiára beiratkozni nem elégséges. Mit tegyen? Visszamegy Pápára. Zsidógyerekeket tanít. 31 tanítványa van; összes jövedelme havonkint 31 váltó forint. Hiába minden erőfeszítése, nem tudja bizonyítványát kiegészíteni, hogy akadémiára mehessen. Nyári szünidőre haza indul. Utközben megismerkedik egy rokonával, Radákovics Bódoggal, kit épen akkor neveztek ki hivatalba. Megtudja, hogy ennek bizonyítványai a sárvári uradalom irodájában vannak. Kikéri rokona nevében, de annak tudta nélkül. A Bódog név mellé odaírja a József nevet is; ezzel a bizonyítványnyal aztán beiratkozik Győrött a jogra. Senki sem sejti, hogy a bizonyitvány nem az övé; rokona sem tudja. Ezentúl Radákovics Bódog József néven szerepel az iskolában.

Sorsa jobbra fordul. A püspöki konviktusban ingyen ebédet kap; maga gyalogolt Pozsonyba, hogy a püspöktől kieszközölje. A konviktusban hamar megszeretik élczeiért. Annyi adomát tud, hogy soha ki nem fogy belőlük. Egyéb furfangos ötletekben is kifogyhatatlan. Ha először ő vesz a tálból, egyetlen kanálmerítéssel minden szál tésztát ki tud venni. A merőkanállal elkezdte a levest a tálban nagy sebességgel forgatni s mikor már a lé sebes iramodásba

[1] *Életúnt ember.*

[2] U. o.

jött: hirtelen szemközt fordította a merőkanalat. Ezt oly ügyességgel tette, hogy az utána következő egyetlen tésztadarabot sem volt képes kihalászni.

Nyilvánosan is szerepelni kezd. Mindenütt ismertté teszik ötletei. A «Vaterland» czímű győri lapot egy farsangi mulatságon érzékenyen kigúnyolja. Ötven diáktársával potrohos németnek öltözik, szemüveggel, kezükben a német lap egy-egy példányával; így vonultak be a tánczterembe. A látvány oly komikus volt, hogy a lap előfizetői leapadtak. Nemsokára lapot indít «Két Garasos Ujság» czímen s itt használja először a Vas Gereben csúfnevet, melyet csípős élczeiért és maró tréfáiért adtak neki. Nyilvános felolvasáson feltünést kelt humoros rajzaival. Kovács Pál megjósolja, hogy a «nemzet legjelesebb humoristája fog fejlődni belőle».

Rövid idő alatt általános lesz népszerűsége. Maga írja: «Én voltam Győrött a leghatalmasabb — diák! Én mondtam meg, kinek fogunk a vármegyeházán *éljent* kiáltani. Én határoztam meg, ki a legszebb leány a városban. Én rendeztem az éji zenéket, én csináltam a pasquillusokat, én itéltem el az elkárhozott politikust macskazenére, én vezényeltem a jogászvigalmakat, egy szóval: én voltam a totum fac.»[1] Nemsokára Sopronba megy patvaristának. «Épen most vagyok az a *semmi*, melyből ezután fognak *valamit* alakítani, ha megérek egy maroknyi sarat, melyből a fazekas rántásos lábast pörget ki.»[2]

Írni kezd. A pesti lapok szivesen fogadják rajzait, elbeszéléseit. Mikor Pozsonyba megy, mint jurátus, már

[1] *Jurátus élet.*
[2] U. o.

úgy ismerik, mint nagyreményű fiatal írót. VAHOT IMRE meghívja a «Pesti Divatlap» munkatársának. Mindenfelől csak elismerésben részesül. Több lapnak dolgozik. A siker elszédíti; önhitt lesz. Heves vére sok kellemetlenségbe sodorja. Ezek miatt egy percznyi nyugalma sincs többé. Beleún a zaklatott életbe s miután az ügyvédi vizsgát letette, Győrött telepszik le. Jó jövedelemhez jut. a pereket nagy ügyességgel bonyolítja le. Ott is szerepel; A színházban felolvasásokat tart. Élczelő hajlama nem hagyja nyugodni. Nem tud mértéket tartani; felolvasásaiban mindenkit megsért; «az igazság itt daróczban lépett fel, bunkóval vervén bekötött szemmel a társadalmi osztályokat, személyeket.»[1]

A pesti márcziusi napok híre lázba hozza. Népgyűléseket rendez, szónokol; még vidéki községekbe is elmegy népgyűléseket rendezni. Felkérik, hogy nyomassa ki fejtegetéseit. «Öreg ABC vén emberek számára» czímen meg is jelenik. Hihetetlen elterjedést nyer; ezer meg ezer példányban kell nyomatni néhány nap alatt. Épen eljegyzését tartja Győr legszebb leányával, kit később el is vesz, mikor Pestre hívják.

A kormány néplapot akar megindítani. PETŐFI Arany Jánost hívja meg a szerkesztői állásra, de ő nem fogadja el. Ekkor VAS GEREBEN-t szólítják fel, ki el is vállalta a szerkesztést. A lapot *Népbarát* czímen meg is indítja. A kormány czélja az volt, hogy a népet a haza állapota felől tájékoztassa a lap által, nehogy a bujtogatók elámítsák. Előfizetőinek száma több ezerre megy; a kormány maga ezrével küldeti a községekbe. A nép nyel-

[1] Dr. *Váli Béla:* Vas Gereben élete. *Philologiai Közlöny*, 1883.

vén senki sem tudott úgy beszélni, mint Vas Gereben; ezért a lap fontos szolgálatot tesz. Később öt nyelven adják ki a néplapot;[1] Vas Gerebené a vezérlap, melynek czikkeit fordítják. Br. Eötvös József, a kultuszminiszter így akarja a nemzetiségi izgatókat leálczázni.

A lap hangja eleinte mérsékelt. Mikor a bécsi cselszövények nyilvánossá lesznek, Vas Gereben lapja kiadja a lázító szót «a császár ellen, ki a magyart igába akarja fogni». De már ekkor menekülni kénytelen a kormány. Nehány nap mulva Debreczenben jelenik meg a lap. Vas Gereben ezt a jeligét adja lapjának: «Árts az ellenségnek a hogy tudsz!» A lap merészen izgat az uralkodóház ellen. Boszúért kiált, véres háborút ohajt, melynek lángjainál «elolvaszthassák a koronát». Mikor a kormány Pestre visszatér, a lap újra ott jelenik meg. Nemsokára beáll a katasztrófa. A kormány Szegedre menekül; a lap megszünik. A szó már mitsem használ; lángban ég az ország, mint egy ház, melyet négy sarkán egyszerre gyújtanak meg. A lap izgatásaiért Vas Gerebenre nehezedik a felelősség. A kormánynak titkos politikai megbizatásokat is intézett el. Menekülnie kell. Elbucsúzik nejétől, gyermekétől s megkezdi bujdosását.

Vele megy komája, Deák Ferencz is. Együtt bujdosnak Dunántul falvaiban. Vas Gerebennek mindenütt voltak ismerősei. Nem nyugszik addig, míg Deákot biztonságba nem helyezheti. Felső-Nyéken meglepetve kérdi a plebános: «Szerkesztő uram, mi járatban van?» Vas Gereben feleli: «Kedves barátom, én Deák Ferenczczel jövök. Itt künn vár az udvarban.» Deákot a plebánosnál rejti el.

[1] Német, román, horvát, tót és szerb nyelven.

maga pedig tovább bújdosik. Tíz hónapon át menekül faluról-falura. Sehol sincs biztonságban. Birtokosok, papok, gazdatisztek, parasztok házainal rejtőzik. Mindegyre tovább kell mennie. Deák már Kehidán volt; hozzá megy. Itt sincs maradása; el kell menekülnie, mert keresik. Szülőhelyén is megfordul. Anyja időközben elhalt; csak atyját találja, ki már fiát is halottnak hitte. A bujdosás fáradalmai, a kiállott szenvedések megtörik. A haza sorsa kétségbeeséssel tölti el. Életkedve elsorvad. Elveszti minden reményét. Nem birja kiállani a bujdosás fáradalmait s az örökös rejtőzködés izgalmait. Pestre megy s a hatóságnál följelenti magát. Börtönbe vetik. Mindenütt nagy feltünést kelt, hogy a «Népbarát» szerkesztőjét elfogták; le is mondanak életéről. Feleségére a hír oly hatással van, hogy megrendíti egészségét; megszületik második fia s az anya belehal. Vas Gerebent szabadon bocsátják; de eltiltják az ügyvédi diploma használatától és rendőri felügyelet alá helyezik.

Itt áll Vas Gereben élete határmesgyéjén, mikor kezébe veszi a tollat. Mert a mit eddig írt, csak kezdet volt. Előtte áll a mult nyitott könyve s a jövő sötét bizonytalansága. Nézzük meg: merre fordítja szemeit? Előre néz? Visszanéz? Vagy csak a jelent látja? Hol talál magának tárgyat?

Tompa kábultságban volt a nemzet. Mint mikor valaki majdnem önkívületben van az öröm és felmagasztosultság miatt, s egyszerre csak fejére ütnek valami sulyos tárgygyal és verembe lökik. Nem tudja, hol van, hogy került oda; fekvő helyzetben van, nem mozdul; még csak gondolkodni sem tud, míg nem tér magához. Az írók ebből a különös kábultságból leghamarább ébrednek föl;

de csak ődöngnek, mint a kik nagy betegségből lábbadoznak. A hova csak néznek: nyomorékokat és lábbadozó betegeket, vigyorgó hóhérokat és részvétlen barmokat látnak. Különös had ült a nemzet nyakára. Tűrni kell ösztönből. Vagy okosságból? Nem. Az agy még nem működik, csak beteges rémképek rajzanak benne. A kezeken, lábakon nincs már bilincs; de annál kínzóbb a bilincstörés, melyet ott hagyott. De legkínzóbb a lelki bilincstörés. Egy sóhajtás szakad ki a nemzet kebléből: oh, miért is van szabadság, ha csak lábujjhegyen szabad járni és csak suttogva beszélni!

Ha jó emberünk hal meg, első pillanatban nem a temetésre gondolunk. Az érdemeket, az erényeket, a jó tetteket látjuk. Mennyit küzdött, szenvedett, dolgozott, míg jólléthez jutott. Milyen tisztességes, derék, becsületes volt. Így gondolkozunk. Vas Gerebent is megrohanják ezek a gondolatok. A magyar nemzet ugyan nem halt meg; de állapota erősen hasonlított a tetszhalottéhoz. A csipős élczelő, ki eddig csak a ferdeségeket látta a nemzet testén, most egyszerre a szépségeket fedezi föl. Eddig bunkós bottal verte honfitársait hibáiért; most egyszerre erényei tűnnek fel. Eddig maradiságát gúnyolta; most a maradiságban is tud valami jót felfedezni. Eddig nem talált elég maró durvaságot a sok bűn ostorozására; mert szűknek érzi képzelmét az egyre-másra szembeötlő erények megjegyzésére.

Mintha látnók az író eszmemenetét, vívódásait. Oh, igen, a magyar nagy, szép, dicső, erényes; a bitangok letiporták! A magyar erős, bátor, vitéz; az ármány semmivé tette! Gazok, árulók, latrok, hóhérok, fosztogatók! Ki akarod kiáltani a világnak? Vigyázz, betömik szádat,

bilincset tesznek lábadra és mély börtönbe löknek. Meg akarod írni? Hiába, soraidat elkobozzák a czenzorok.

Mi marad hátra? Vissza a multba; ne is nagyon messze, ötven év elegendő. Írd meg nagyapáidat; dicsérd, magasztald tetszésed szerint. Sződd be minden titkos gondolatodat, a mit közölni akarsz. Szavalj, átkozódj, tégy mindent; de ne feledd, menj vissza ötven évre. A czenzorok semmit sem fognak észrevenni. Buták, mint a föld és — osztrákokok. Tehát jól megjegyezd: csak nagyapáidat!

Ez az írók általános gondolatmenete; de mégis segít megtalálnunk azt a rugót, mely a közelmult képeinek megörökitésére indítja őt. A kényszerűség vezeti Vas Gerebent a multba; mikor már ott van, annyira jól találja magát, hogy nem is kivánkozik vissza. Születési évén innen és túl kimér magának egy-egy negyedszázadot. E két időpont határai közt megmarad állandóan; ott vizsgálódik, kutat, keres. Észreveszi az alakokat, kik eszméket adtak a kornak; látja az eszméket, melyek a kort mozgatták. Az elmult idő félhomályában jobban lát, mint más a jelen világosságában. Szeme annyira hozzászokik ehhez a világhoz, hogy szinvakká lesz minden iránt, a mi nem tartozik az ő színeihez. A monomániának bizonyos faja ez; nem tud mással foglalkozni, csak ezzel a világgal. De ebben aztán otthon van. Hamar észreveszi, hogy gyermekkori emlékei épen alkalmas kiegészítő részét fogják képezni művei történeti gerinczének. Ezt a gerinczet pedig nem kell könyvekből fölépítenie, mert anyaga megvan emlékezetében. Annyit hallott egykorú emberektől, hogy minden eseményt szemtanuk elbeszélése nyomán örökíthet meg. «Én már csak

édesapám emlékezetével érek ezen időig»,[1] mondja a legtávolabbi időpontról, mely műveiben előfordul. De mégis élő ember emlékezetével ment vissza, mint minden eseményre.

Az anyaghoz véletlenül jutott hozzá. Mikor diák korában pénz nélkül gyalogol városról-városra, faluról-falura s betér valahová ingyen szállásra, ingyen ebédre: adomázik. Mikor szerepet játszik s küldetésben keres fel egyeseket: adomázik. Mikor menekül az üldözők elől, a hol elrejtik: adomázik. Megfordult tehát minden rangú és rendű embernél. A dolog természete hozza magával, hogy annak, a ki adomázik, szintén elmondanak minden adomát. Ki mit tud. Valót és adomát. Így lesz agya valóságos történeti tár, hol élőszóval van beczikkelyezve minden esemény; de adomagyűjtemény is egyúttal, hol a magyar néphumor kincsei vannak egymásra halmozva. Annyi tárgya van, hogy a mint maga mondja: «Élhetnék én kétszáz esztendeig, mégis találnék elég anyagot.»[2]

Így születik meg benne a mult képei megörökítésének vágya. «Minden ember vállalkozzék saját szerepére; én sajátomul azt vallom, hogy a multnak képeit elmosódni nem engedem... s regényalakban mindenütt a *valót* helyezem el, hogy olvasóm a multnak rajzában ne csupán mulatságot leljen, hanem *tudatot,* mire elég szükségünk van.»

Érezte ő, hogy a «nemzet nagy része ájulásban van még és nem birja elgondolni, hogy a végzet jónak látta megállítani egy időre az utat, hogy hátranézzünk,

[1] *Nagy idők, nagy emberek.*
[2] *Egy alispán.*

hol oszlopok maradtak el, melyekre történetünk van írva.»[1]

A korszellem minden száz évben szabályszerűen szokott változni. A XIX. században mintha megbomlana ez a szabályszerűség: rövid időközökben rendetlen szökelléseket tesz; olyan ugrásokat látunk a korszellem változásaiban, melyeket máskor csak egy teljes század lassan vonszódó eseményei idéznek elő. A század elején és Vas Gereben gyermekkorában a korszellem még csak jelentéktelen ingadozásokat mutat. Az erősebb ingadozások akkor történtek, mikor Vas Gereben már öntudatos gondolkodó lett. Szemeivel kisérhette a kor életjelenségeit. Tudta, hogy a kor rajzában nem tévedhet, csak az eseményeket, eszméket és alakokat kell tüzetes vizsgálat alá vennie. Az élőszó leghitelesebb okmány annak, ki korrajzot akar írni. Vannak becses adatok, melyek megvilágítják a kort, de a melyeket nem lehet történeti munkában megírni; azonban ha élőszó megőrzi, a regényíró felhasználhatja. Vas Gerebennek épen ezek az adatok állottak rendelkezésére. A másik adat: az irodalom egykorú alkotásai. Semmiből sem értjük meg jobban a kor szellemét, mint az egykorú költők és államférfiak kinyilatkoztatásaiból. Berzsenyi ódája «A magyarokhoz», Kölcsei «Hymnus»-a, Vörösmarty «Szózat»-a, Széchenyi «Hitel»-e jobban megértetik velünk a kort, mint egy könyvtár összes történeti okmányai. Az események, a művek, az eredmények nyitott könyv gyanánt állottak Vas Gereben előtt; csak az okozat és ok összefüggését kellett keresnie.

[1] *Nagy idők, nagy emberek.*

A mult szemlélete mindjobban megérleli benne az eszmét. Regényekben akarja megörökítni azt a kort, mely a negyvennyolczas eseményeket előkészítette. Az alakok, melyek körül csoportositani akarja az eseményeket, szemei előtt rajzanak. Maga előtt látja az egész kort öszszes életmozgalmaival. Fölfedezi az eszmefejlődés szertebolyongó szálait. «A legközelebbi mult eszméit kell kihurczolnom a sötétből, nehogy a feledség hamvai alá merüljenek, mert ha ez alakok elmosódnak, nincs oly teremtő erő, mely azokat többé visszaadni birja.»[1]

Hat regényes korrajzot tervez az 1809-től 1849-ig terjedő korszak megörökítésére. A patriárkális életből meríti a mesét s ezt országos események, mozgalmak, nevezetes történeti alakok köré fonja. A francziák betörése az országba; az 1809-iki nemesi fölkelés kudarcza, mely széttépi a vitézség hitét; az 1823-iki alkotmánysértés kisérlete és következményei; az 1825-iki országgyűlés; a reformmozgalomnak; a jobbágyság felszabadítására irányuló törekvések — összefonva a költött mese szálaival és buján sarjadó mellékcselekvényeivel, eleven képekben vonulnak el szemeik előtt. Élő és költött alakok együtt fonják, sodorják, szövik a történelem eleven szövetét. Szemeink előtt foly le a Keszthelyi Helikon ünnepélye; a Georgikon alapítása; a Nemzeti Szinház építése. Magunk előtt látjuk azt a közönséget, mely a Himfy-dalai első kiadásait elkapkodta; s a szinészet úttörőit, kik szemökben a lángész sugarával, szivökben a hazafiság érzésével, rongyosan, éhezve, fázva, nyomorogva vándorolnak városról-városra, faluról-falura. Benézünk a

[1] *Régi jó idők.*

nemesi kuriába, hol bánatban emészti magát a háziúr a fölkelés kudarczának szégyene miatt; bepillantunk a szegény jobbágy kunyhójába, ki nem akar fegyvert fogni, mert nincsen mit megvédelmeznie. Színről-színre látjuk azt a társadalmat, melynek BERZSENYI fülébe dörögte a «Romlásnak indult hajdan erős magyar . . .» fenséges strófáit; de látjuk azt a társadalmat is, melyet SZÉCHENYI látnoki szavával fölráz tespedéséből és a tettek mezejére serkenti. A kor maga ez összes eseményeivel, életmozgalmaivas és alakjaival.

Milyen gazdag és változatos képek, milyen friss és eleven szinek! Mintha bűvös kamrába néznénk, hol a múlt van megörökítve a való élet megvesztegető látszatával. Hogy zsibongnak, csörtetnek, vágtatnak keresztül-kasul ebben a kamrában a múlt idők tipikus, de azért nem sablonos alakjai: a dúsgazdag főúr, ki külföldön lakik s hazája csak azért érdekli, mert jövedelmet hajt; az előkelő mágnás, ki hidegvérrel veszti el a kártyaasztalnál százezreit, melyből megszámlálhatatlan jótékony intézetet lehetne alapítani; az elhízott táblabiró, ki csak akkor mozdul meg falujából, mikor hirét veszi, hogy a nemesség is adót fog fizetni; a vendégszerető magyar birtokos, ki rovásra veszi barátját, ha nem iszik, nem pipázik és könyvet olvas; a tiszteletreméltó alispán, ki a maga józan eszével fél óra alatt jobban elintéz egy-egy ügyet, mint ma egy ármádia paragrafus-rágó jogász; a csökönyös rokon, ki csak azért pereli atyjafiát, mert ellenfelétől várja az első lépést a kibékülésre; az egyszerű parasztpatriárka, ki a maga bírópálczájával nagyobb tekintélyt tud tartani falujában, mint egy miniszter saját hivatalában; a dúsgazdag alföldi nábob, ki mindent el-

követ, hogy fogadott fiából nagyobb korhelyt neveltessen, mint maga.

A múlt időknek nemcsak életmozgalmait, hanem társadalmi életét is elénk tudta varázsolni. Hát még a nép, a maga szokásaival, erkölcseivel, felfogásával, életnézetével, hangulatával, gondolat- és érzésvilágával. Oh, ez a nép örökre elveszett volna reánk nézve, ha Vas Gereben meg nem örökíti. Ismerhetjük a mai népet; de minő más az a nép, mely a múlt század elején élt. A népszellem azóta oly gyökeres átalakuláson ment át, hogy csak egy igazi nép-pszikológus varázsolhatta vissza, mint a minőnek Vas Gerebent ismerjük műveiben.

Ezen jelességek összege adja meg korrajzainak a jelentőséget.

Lehetetlen föl nem fedeznünk egy általános jelenséget Vas Gereben korrajzaiban. Ez a jelenség, mint valami vezérmotivum, végig vonul mindeniken: a jobbágyság fölszabadításának eszméje. Egyetlen regénye nincs, melyben a jobbágyság felszabadításának szükségességét nem bizonyítaná. Ennek megvan a maga oka. Mikor regényeit írta, az ötvenes években még mindig voltak olyanok, kik a nemesi jogok eltörlése miatt elégedetlenkedtek. Ezeket akarta meggyőzni; regényeivel tehát még reformokért is küzdött.

Felfogását az előjogok eltörlésének szükséges voltáról semmi sem jellemzi jobban, mint az a pár sor, mit a szerző az öreg Szántay Zsigmond tollába ad a *Régi jó idők*-ben.

«Vannak főuraink: valóságos urak! adót nem fizetnek ... a vármegye erszényébe egy garasuk nem foly ... dézsmát szednek, robotjuk van (ennek különösen nagyon

örülnek, de ha úgy tudnák, mint én, azt mondanák: szépen köszönöm az ilyen munkát, edd meg, fogadok bérest, annak a munkája olyan hasznot adna, hogy a robotot fölütné, de hiába!) no aztán csibe, tojás, bárány, méhe, gyümölcs és az úr Jézus tudja, mi minden aprólék. Na, csak egy szóval, hogy megteremtett úr, elmegy az országgyűlésre, csinál törvényt, a milyen neki tetszik. Én nem tudom, hogy lehet-e ennél könnyebb élet?

Még mikor gyerek voltam és sovány koszton élődtem, azt hittem, hogy a nagy úr mindig eszik; pedig legtöbbnyire olyan vézna, mintha szárogatóból húzták volna ki; oh, magyarok Istene, mi epeszti őket? Be szép jószágokat bírnak pedig; mennyit megtenne azért más; Istenem! magyarul sem tudnak!

Népünkről azt sem tudom, mit mondjak; szegény, azt látom; a mi fizetnivaló, azt fizeti; telkéhez van kötve, ha az ura nem ereszti, nem mehet odább, úton-útfélen veretik... csak az a hijja, hogy el nem adják; szerencséje, hogy fehér, ha fekete volna a bőre, még ezt is megkaphatná. Neve? a magyar nyelvnek egy megszokott neve: paraszt. Magyarul beszél és a milyen sorsa van, nem csodálom, hogy igen káromkodik.

A középosztály, melybe magam is tartozom, vergődik. A nagy úr azt mondja róla, hogy *ez is paraszt* — a nép ráfogja, hogy: *úr!* mind a kettő ellenségnek nézi. A nagy úr azt hiszi, hogy a néppel tart; a nép meg azt mondja: posztóruhát visel... *ez is úr*. Az idő megmutatja, lehet-e hasznát venni; én azt mondom lehet.»[1]

[1] Az irásjeleket itt úgy hagytam, a mint a regényben van.

Ebben a kifakadásban egy kis szomorúság, de egy kis szatirikus él is van. Ilyen magyarázat nem ritka Vas Gereben korrajzaiban. Az előjogok eltörlésének szükségességét lépten-nyomon bizonyítja. Néhol saját nevében beszél, máshol alakjainak szájába adja. Akárhányszor egész szónoki beszédet sző be.

A nemesség csökönyös felfogását szembeállítja a jobbágyság felfogásával, hogy az ellentét annál kiáltóbb legyen. Számtalan nyomoruságunkat visszavezeti arra a körülményre, hogy a jobbágyság sohasem törődött a haza bajával, mert semmije sem volt; nem sietett a haza védelmére, ha veszély fenyegette. Ezt valóban elmésen és találóan tudja bizonyítni.

Lássunk egy beszélgetést: miként tárgyalják a parasztok a francziák betörését?

«— Most is fülemben a hangja, mikor azt prédikálta ki a pap: hogy a francziák mindenünket föleszik.

— Az urak pedig azt mondták, hogy: igaz!

— Hát nem azt mondta a tisztelendő ur, hogy kiki fontolja meg a dolgot és magáét védelmezni menjen.

— Jól van, jól, a kinek van, védelmezze ... Mit bánom én? Nekem nincsen, az apámnak sem volt.

— Hát az enyémnek volt? Vagy hogy nekem van-e?

— De azt mondd meg, nem vagyok én zsellér édes apámmal együtt? mi?

— Tudom, tudom.

— No, ha tudod — hát mit védelmezzek én? Talán azt a rossz malaczot, a mit beteg édesapám madzagon legeltet, hogy az őszig csontra nőjjön annyit, mennyire egy kis bilingérezett kukoriczán ráférjen a télire való

zsiradék; azt védelmezzem — ugy-e? Hiszen, ha észrevesszük, hogy Tihanyban a franczia, míg elérne mihozzánk, egy körömig úgy megesszük, hogy a francziának még a szagát sem hagyjuk.»[1]

Vas Gereben ez elszórt jellemvonásainak mélyebb értelme van, semmint gondolnók. Politikai vezérférfiaink megdöbbenve látták a szabadságharcz után, hogy a nép nagy része nem tud a hazaszeretet eszméjének magaslatára emelkedni. A veszély napjaiban pedig egyáltalán nem mutatott annyi érdeklődést a haza ügye iránt, a mennyire szükség volt. Rá nézve a haza termőföld volt. Vas Gereben a multra vezeti vissza e jelenséget. A jobbágyság terhe alól későn szabadult fel; még ideje sem volt feleszmélni, már nyakán volt a veszély. Míg ezer gonddal volt sújtva, nem volt ideje a haza ügyével foglalkozni; összes törekvése arra irányult, hogy előteremtse a terheket. Ki tudja, ha előbb szabadul föl, nem lett volna-e más kimenetele a szabadságharcznak? Ez nincs kifejezve így, de figyelő szemmel észre lehet venni a gondolatmenetet.

Mi volt a magyar a század elején és mivé lett egy félszázad alatt: ezt akarta Vas Gereben megmutatni. *A régi jó idők, Nagy idők, nagy emberek, Nemzet napszámosai, Egy alispán, Jurátus élet, Dixi* mind ezt a czélt szolgálják. Ugyanez a czél ötlik szemünkbe *Tekintetes urak, Pörös atyafiak* és *Életúnt ember* czímű regényeiben is. E három utóbbi regényből azonban hiányzik a történelmi elem. Azért is nevezi a szerző az előbbieket korrajzoknak, az utóbbiakat regényeknek. Valamennyi

[1] *Régi jó idők.*

művében erősen kidomborította a magyarság erényeit; de hibáit sem hallgatta el. Tudta, hogy a magyar életerős faj, fel van ruházva ritka erényekkel; de azt is tudta, hogy olyan hibái vannak, melyek századok óta kerékkötői a fejlődésnek és anyagi gyarapodásnak. Vas Gereben egyik mérlegre rátette az erényeket, a másikra rátette a hibákat. Hányatott életében megismert minden társadalmi osztályt: a népet, a középosztályt, a főuri osztályt. Mérlegre tette valamennyit. Művei izgató szinvegyülékben adják az összes társadalmi osztályokat, összes erényeikkel és hibáikkal egyetemben.

Sajátságos, hogy legnagyobb szeretettel rajzolt alakjaira halmozza rá a legtöbb hibát. Baltay[1] derék magyar ember; de szenvedélye a pörösködés. Dúsgazdag ember, megsajnálná ellenfelét, ha az vesztené el a pört; de azért csak pöröl, mert vérében van. A *Nemzet napszámosai*-ban két öreget rajzol; kibékülnének, de nincs alkalom. Mit tegyenek? Pörölnek, mert vérükben van. Sokszor magát a regény tárgyát egy végére mehetetlen pör, kipörölhetetlen hagyaték, vagy furcsa végrendelet képezi. Az alakok pedig: a pör, a hagyaték, a végrendelet körül marakodó rokonok. Vas Gereben nemzeti bűnnek tekintette a pörösködést. Igaza volt.

Hát még a többi nemzeti bűnök! A nagyhatnámság, mód feletti eszem-iszom, mód feletti költekezés. Felvonulnak ezek is szép sorjában, a maguk leplezetlen valóságában. Sőt egész regényeket töltenek be. Az *Életúnt ember*-ben a czímvadászat koldusbotra juttat egy gazdag családot. A *Régi jó idők*-ben a könnyelmű költekezés,

[1] *Nagy idők, nagy emberek.*

pazarlás, eszem-iszom miatt három vármegye nemessége belekerül egy jött-ment pálinkás-zsidó batyujába.

Az ember jó és rossz tulajdonságok keveréke; Vas Gereben mindkettőt feltünteti. Nem akar hizelegni a nemzeti hiúságnak.

Vas Gerebenről több birálója jegyzi meg, hogy szűk körben mozgott. Hogyan? Hát szűk körben mozog az, ki a királytól a pecsenyesülő kofáig mindenkit megszólaltat? Lehet-e szűk körről beszélni ott, a hol földbirtokos, nádor, kanczellár, gabonakereskedő, jószágigazgató, fűszeres, uzsorás, bérlő, doktor, ügyvéd, táblabiró, főjegyző, aljegyző, báró, gróf, herczeg, színigazgató, konvencziós-czigány, falusi biró, nótárius, mészáros, lánczhúzó-gyerek, boltos, tanár, tanító, udvari titkár, kanász, tyúkász, király, csikós, bojtár, ispán, juhász, hadvezér, tábornok, huszárkapitány, ezredes, baka, költő, fűzfapoéta, pálinkás-zsidó, verbunkos-huszár, obsitos, levéltáros, bakter, kisbiró, esküdt, kasznár, íródiák, gyakornok, politikus, csizmadia, szűcs, szabó, bérkocsis, kőmíves, pallér, hegedüművész, földmunkás, pinczér, zsellér, molnár, béres, jobbágy, bankár, révész, halász, mérnök, orvos, vendéglős, kocsis, szabados, pap, püspök, főapát, kanonok, plenipotencziárius, szekeres, gárdista, vértes, szeptemvir, főispán, alispán, kamarás, mágnás, szinész, patvarista, jurátus, hajós, diák, jogász, pandur, csárdás, fodrász, korcsmáros, boltosinas, pecsenyesütő-kofa egyenlő részt vesznek a cselekvésben? Jönnek mennek, tesznek-vesznek, beszélnek és cselekszenek. Oh, itt mindenről, csak szűk körről beszélni nem lehet.

Pedig Vas Gereben regényeiben soha át nem lépte a határt,[1] mindig megmaradt a haza földén. Bebizonyította, hogy a haza elég nagy, elég tágas, elég népes, elég szép, hogy tárgyat, alakokat és hangulatot találjunk benne. Nem szükséges elmennünk a tigrisek és czethalak honába, hogy festéseinket a «flamingó és kajdács szineivel» ékesítsük, a mint elmésen mondja ARANY JÁNOS egy birálatában.[2] Regényei arra tanítanak, hogy ne rúgjuk ki talpunk alól az anyaföldet, mert ha idegen embereket, idegen szokásokat és erkölcsöket rajzolunk, úgy járunk, mint azok a franczia regényirók, kik Magyarországról írtak regényt, s botlásaikkal, tévedéseikkel, hamis képeikkel hahotára fakasztanak.

Minden kimagasló talentum megérzi, hogy az írónak a nemzeti talaj adja az erőt. ZOLÁT felszólították egyszer, hogy jőjjön el Magyarországba és írjon rólunk regényt. Zola azt felelte, hogy ő soha másról, mint Francziaországról nem ír;[3] ő franczia talajban gyökerezik és onnan ki nem tépheti magát. JÓKAI összebolyongta Laplandtól Kaplandig, Gibraltáltól Kamcsatkáig az egész világot s még elsülyedt világrészeket is fedezett fel; de aztán visszatért a magyar földre és megírta örökszép regényeit, a «Magyar nábob»-ot, Kárpáthy Zoltán»-t, az «Új földesur»-at, melyek aztán a világirodalom legnagyobb írói közé emelték.

Vas Gereben sohasem lépett idegen földre. Neki egyetlen egy tárgya volt: Magyarország. Szelleme gazdag volt

[1] Legfeljebb Bécsig ment.

[2] *Prózai dolgozatok.*

[3] Később mégis megirta *Rómát.*

s dús tenyészetéhez a magyar talaj szolgáltatta az életnedveket. De író volt, tehát alkotó művész is. Kérdés, mit szeretett jobban: művészetét vagy magyarságát? És kérdés: vajjon alkotó tehetsége arányban állott-e szelleme gazdagságával?

IV.

Keressük meg a feleletet föltett kérdéseinkre. Nem szükséges messze mennünk: megtaláljuk műveiben. Az író nem tud titkolózni; lépten-nyomon elárulja magát. Elég elolvasnunk egy pár fejezetet, hogy megtudjuk: minő törvényeket tart tiszteletben?

Kétféle törvény szabályozhatja az írót: a művészeti és az erkölcsi. Ha *csak* az első szabályozza: alkotása hadi lábon áll az erkölcsi törvénynyel. Ha *csak* az utolsó: akkor a művészet törvényei szenvednek sérelmet. Erős elme mindkettőt össze tudja egyeztetni. De mégis tudnunk kell: melyik törvényt tekinti elsőnek?

Ezt a korszellem határozza meg. Shakspere, a XVI. század szülötte, csak a művészet törvényeinek hódol; Dickens, a XIX. század írója, az erkölcsi törvényt tiszteli. A mai kor angolja visszariadna Swift leplezetlen durvaságaitól, Smollet, Fielding erkölcstelenségétől, Sterne illetlenségeitől; Francziaországban fordítva áll a dolog, a mult századok francziája elrémülne a mai naturalistáktól. Az angol belecsömörült több százados erkölcstelenségébe s a XIX. században egyszerre túlságosan erkölcsös lesz; Francziaországban a több százados erkölcsösségbe csömörülnek bele s a XIX. században egyszerre az erkölcstelenség korszaka áll be. Minden irásmű a kör-

nyező erkölcsök másolata. Innen van, hogy míg Francziaországban az emberi bűnöket, szenvedélyeket, erkölcstelenségeket leplezetlen igazsággal tárják fel az írók s csak a művészet törvényeit veszik figyelembe; addig Angliában irtóznak a meztelen valótól, a művészet törvényeit feláldozzák az erkölcsi törvény javára. Francziaországban azért írnak, mert művészit alkotni szép dolog; Angliában azért írnak, hogy az embereket megjavítsák. Az ízlés törvényei nálunk is így változnak századrólszázadra. A czélzatot kell tehát keresnünk minden írásműben, mert ez magyarázza meg a kort és az írót.

Vas Gereben jobban szereti az embereket, mint a művészetet. Az erkölcsi czélzatosságot minden művében feltaláljuk. A *Régi jó idők*-ben egy gazdag majorátus ura százezreket veszt el kártyán; ledönteti palotáját, hogy feltünést keltsen s oly pazarlást visz végbe, hogy egész vagyona veszélybe kerül. A czélzat világos: ne legyetek *tékozlók*. Az *Életunt ember*-ben Vámosy, egy középosztálybeli vagyonos ember, fiát magas méltóságba akarja juttatni s ezért mindenét elkölti; végre alig marad anynyija, hogy abból száraz kenyéren eltengődhessék. A czélzat: ne legyetek *nagyravágyók*. A *Pörös atyafiak*-ban Kardos ügyvéd ötven éves koráig nem házasodik, mert nagy vagyont akar összeszerezni. Mikor házasságra határozza magát: kosarat kap. Nagy vagyona van s ez sem arra nem jó, hogy feleséget kapjon, sem arra, hogy egyik rokonától szeretetet kunyoráljon öreg napjaira. A czélzat: ne legyetek *pénzvágyók*. A *Garasos arisztokrácziában* a «fekete kutya» néven ismeretes fűszerkereskedő árverésen megvesz egy erkélyes házat, mert a felesége nem tudná elviselni, hogy a gabonakereskedő neje lak-

jék benne; e miatt tönkre megy. A czélzat: ne legyetek *irígyek.* Folytathatnók tovább is ezt a felsorolást, mert egyetlen regénye nincs, melyben egy-egy ilyen erkölcsi czélzat ne domborodnék ki. Sőt ha kutatunk, mellékczélzatokra bukkanunk rá. Lehetetlen, hogy avatatlan szem is ne látná a szerző czélját. Ez a czél: a *javítás.*

Azonnal látni fogjuk, hogy Vas Gereben senkihez sem hasonlítható a maga sajátos egyéniségével. Az ő iránya új irány, melyen maga halad egyedül; az ő formája új forma, melylyel csak maga tud boldogulni. A multban él, legfőbb törekvését az képezi, hogy a mult idők szellemébe behatolhasson s igaz képeket adjon róla. Azt hihetnők, hogy az író, ezt a czélt tartva szem előtt, műveinek kizárólag a művészet törvényét adhatja szabályul. Vas Gereben az ellenkezőről győz meg. Ő az erkölcsi törvényt teszi első helyre s mégis igaz képét adja a multnak. Nem azt mondja: íme a mult. Korrajzai valamenynyien így szólnak hozzánk: íme a mult a maga erényeivel és bűneivel; a jelen előttetek áll, láthatjátok tehát, minő eredményeket hoztak az erények és minőt a bűnök; okuljatok belőle, tartsátok meg erényeiteket, vetkőzzétek le bűneiteket, javuljatok meg; ha így cselekesztek, meglátjátok, hogy szebb lesz a jövő, mint a mult, melyet felmutattam s mint a jelen, mely előttetek áll. *Ez* az általános eszmemenet, mely nem reflexiókban, hanem a cselekvényben és jellemekben jut kifejezésre. A mult képeinek feltárása nála hatalmas eszköz a javításra. A regény az ő kezében erkölcsregénynyé alakul át. Ebben oly szigorú, hogy óvatosan kerüli az ember állati szenvedélyeit. Ha volna is alkalma ezeket rajzolni, kitér előle. A fiatal Óváry gróf el akar csábítani egy parasztleányt;

majdnem sikerül is neki, ha épen az utolsó pillanatban oda nem ér Vámosy László, kinek ugyan semmi köze a dologhoz, de csodálatosképen megsejti, hogy mi készül s az erkölcsiség nevében megóvja a leányt a bukástól.[1]

Ne mosolyogjunk ezen; a nagy angol regényírók épen ilyen erkölcsösek. Így van ez DICKENSnél, THACKERAYnél is. Legkiválóbb alkotásaik valóságos erkölcsregények. Ha vannak is erkölcstelen embereik, bukott nőik: sárba tiporják, letapossák, megsemmisítik; ha fölemelkednek, lábuknál fogva rántják vissza a posványba[2] s így aztán sikerül elérniök azt a czélt, hogy megutáltatják velünk a bűnt. Az erkölcs megmarad a maga szeplőtlen tisztaságában; de annál több hibában fog szenvedni a regény, mint műforma, mert arra kényszeríti az írót, hogy meghamisítsa a tények logikáját, eltérjen a következetességtől s megalkudjék a jellemek ábrázolásában az erkölcsiséggel az igazság rovására. Így van ez VAS GEREBEN-nél is, kinek számos és nagy hibái mind az erkölcsi czélzatosságban keresendők. És ez nem is lehet másként. A francziák ugyan ellenkező nézetet vallanak; meg vannak győződve, hogy naturalistáik valamennyien az erkölcsiségnek tesznek szolgálatot. Ez merőben tévedés. Elég megvizsgálnunk egy-egy regényüket, hogy meggyőződjünk róla.[3] Hiszen mindenik szépnek festi a bűnt és unalmasan egyhangúnak az erkölcsös életet. Találhatunk náluk mély pszikologiát, igazságot, logikát; de semmi

[1] *Életúnt ember.*

[2] L. *Thackeray* «Vanity Fair» regényében Sharp Rebecát.

[3] L. *Stendhal* «Chartreuse de Parme», *Balzac* «Père Goriot» és «Cousine Bette», *Flaubert* «Madame Bovary» és «Salammbô», *Zola* legtöbb regényét.

olyant, a mi erkölcseinket megjavítsa. Ők a művészi igazságot szeretik, annak törvényeit tisztelik. A ki erkölcsi czélzatokat népszerűsít, a ki javítni akar, legyen bár a legkimagaslóbb lángész, okvetlenül beleesik abba a hibába, melybe Vas Gereben is beleesett. Művészi igazság és erkölcsi igazság nem egy gyökérből hajtanak ki.

Lássuk, minő eszközöket használ a javításra; mert ez határozza meg az író szellemi állapotát. Még a pedagogust is a szerint szokták felbecsülni. Egyik komoly prédikáczióval javít, a másik bottal ver; az egyik szelíd gúnynyal büntet, a másik a fület ránczigálja. És így tovább; kinek milyen a szellemi berendezése. Így vagyunk az íróval is. A kinek alantjáró a képzelete, nehézkes a szelleme: attól csak komoly és unalmas prédikácziót várhatunk. A ruganyos szellemmel, erős képzelőtehetséggel megáldott író a humor és szatira fegyverét fogja választani. Vas Gereben együtt születik élczeivel, ötleteivel, humorával. Szellemének oly szükséges alkatrészei ezek, mint öt érzéke. Hányatott életét is ez okozza. Kicsapják az iskolából, mert mindenből gúnyt űz; elcsapják hivatalából,[1] mert gúny tárgyává teszi fölebbvalóit. Folyton élczel, hibákat gúnyol, ferdeségeket figuráz ki.

Kezdő művei szatirikust sejtetnek benne. Eleinte egészen a szatirára adja magát. *Darázsfészek*[2] czimen apró gúnyiratokat tesz közzé. Kiméletlenül figuráz ki mindent. Beszélgetéseket ír, melyeket ő folytat olyan emberrel, kit ki akar gúnyolni. Különösen a maradiságot

[1] T. i. mikor íródeák volt.

[2] Lapokban jelentek meg, később összegyűjtve.

gúnyolja változatos formában. Egy maradinak ajánlja, hogy hordasson ujságot. «Micsoda? Újságot hordassak? Hátha fára tekeredik kínjában az az újságíró, a hol van egy — járatok-e újságot?»[1] Máshol a Garay árvái javára kérnek egy magyartól. «Már megint valami koldus? Teremtugyse magam is kolduslevelet váltok; most legjobb dolguk van az ilyen égett, kárvallott embereknek, a hol kidugja fejét az ember, mindjárt nyakon csípik».[2] A Nemzeti Szinház nyugdíjintézetére nem igen adakoznak. «Csak az kellene, hogy az én pénzemen nyugodja ki magát valami bukfenczhányó?»[3] A tudományos elméleteket is gúnyolja. A finn-magyar rokonságot így bizonyítja: «Én értem, mert finn nyelven beszél; aztán ha a kezéről beszél, mi a lábát húzzuk; tökéletesen úgy járunk vele, mint mikor a franczia katona sárgadinnye helyett *Sarkadinét* kiabált».[4]

A tudós társaságot gúny tárgyává teszi több alkalommal is. «Nem röstelnének hölgyeim és uraim egy kis kéjutazást tenni velem?» Ezután elvezeti az olvasót a finn tudós társaság termébe. «Ime, látja ön, mily ismerős arczok, majdnem mindenikének tudnék egy hasonmását nevezni Magyarországban!» Lássunk egy beszélgetést a hallgatóság köréből.

«— Ugyan kérem, ki ez a magas, izmos, erős ember?

— Az már számos éve a finn tudóstársaság pénztárnoka.

— S a neve?

[1] *Darázsfészek* I.
[2] U. o. III.
[3] U. o.
[4] U. o. VI.

— *Meczy.*

— Ez nem igen magyaros.

— Igen nekünk, kik avatatlanok vagyunk a finn grammatikában; hanem Hunfalvy úr csak egy szótagot tűzne a név elé — például: *Hel* — és összefoglalva lenne belőle: *Helmeczy*».

Bejön az elnök.

«— Uraim, én idegen szagot érzek!

— Jól érzed — mondja a titoknok — jól érzed, tudós férfiú, ebből ismerünk rád, hogy figyelmedet mi sem kerülheti ki; mert valamint a jó vizsla még az étlapon is megállja a nyulat, úgy érzi meg a te szaglásod az idegen tárgyat. Fogadd megismerésünket; mert igaz, hogy én is mindenbe beleütöm az orromat, de még csak ezután remélem, hogy kapok a nemzettől olyan orrot, melyről elmondhatjuk, hogy *ez aztán orr;* addig is türelem, tisztelt férfiú és általam tudd meg, hogy az idegen szag nem egyéb, mint három juhászbunda [1] Magyarországból, melyet egy tudós finn hazánkfia nekünk beküldeni sziveskedett.

Ezután következik a gyűlés leirása. Egyik tudós fejtegeti, hogy Magyarországon a birka a gyapjút kívűl viseli-e vagy belől? Mikor ezzel készen vannak, a másik tudós azt fejtegeti, hogy vajjon Magyarországban a birkán terem-e a gyapjú vagy a gyapjún terem a birka? Az értekezések után felszólal egyik tudós: «Még mindenkinek lelkében zajg az öröm, hogy tudós utazó barátunk ily nevezetes ritkasággal lepett meg bennünket; de nem

[1] Arról a három juhászbundáról van itt szó, melyet *Reguly* küldött utazásából a tudós társaságnak.

fogom tán zavarni az örömöt, ha egyszersmint figyelmeztetem önöket, hogy nem elég a kincseket birnunk: szükség azt megőrzenünk, főleg pedig óvni a molyoktól, melyek a tudományoknak esküdt ellenségei... Kérem tehát a tisztelt szakosztályi elnök urat, hogy egy küldöttséget nevezni méltóztassék, hogy annak felügyelete alatt poroltassanak a bundák.»

Ezzel véget ért volna a gyűlés, de hátra van még valami. A tudós társaság tagjai követelik a fizetséget, a miért végighallgatták a fejtegetéseket. Megrohanják a pénztárnokot. Mikor megtudják, hogy üres a kassza. «goromba paraszt»-nak, «fösvény ördög»-nek titulálják. Egyik így fortyan fel: «Talán azt hiszed, hogy itt ingyért hallgatjuk a titoknok nyöszörgéseit! Vagy azt hiszed, hogy jóllakhatunk azzal a három bundával. mit akármelyik szűcsnél olcsóbban megkaptunk volna.» Egy párszor hátba is lökdösik.

A következő ülést röviden így adja elő: «Tárgya volt a választmány jelentése, hogy a bundák csakugyan kiporoltattak, s midőn a porolás körülményeit előadták volna, már tizenkettőt harangoztak: minthogy pedig a tudós mindenütt éhes, itt is eloszlottak, s minthogy Meczy úr előre megsúgta, hogy van pénz, nagy örömmel szétment a gyűlés, Meczy urat pedig minden tudós szépen megczirógatta a multkori ütlegekért». [1]

A szatirikus hajlam megvolt Vas Gerebennél. Azért is bizonyítom példákkal, hogy a hajlam fejlődését és átalakulását könnyebben kisérhessük figyelemmel. A szatirikus ér mindenütt kicsillan, de sohasem hatalmaso-

[1] U. o. VII.

dik el. Szereti gúny tárgyává tenni az embereket; de meggyűlöltetni nem akarja. A kiket kigúnyol, azok számára szeretetet is rejteget szíve mélyén; ha nagy fájdalmat akarna okozni, ez a szeretet menten fellázadna és megakadályozná. Ezért nem lehetett a szó valódi értelmében vett szatirikussá. VAS GEREBEN-t leginkább megértjük, ha szembeállítjuk TOLNAI LAJOS-sal. Mindkettő gyökeresen magyar természet. Mindkettőt az eredeti erő jellemzi, mely velük született. Hányatott életet élt mind a kettő; az élet iskolája képezte ki őket. Mindkettő érzi önerejét; mindkettő hamar jut elismeréshez. A magyar életet rajzolja mindakettő; élethűségre, igazságra törekszenek. Eddig a hasonlóság. A különbség a megfigyelés erejében és tartósságában rejlik. Vas Gereben nem figyelte oly erősen és tartósan az embereket; nem hatolt be annyira a lélek mélységeibe. Nem láthatott meg tehát annyi romlottságot, bűnt, a mennyit TOLNAI LAJOS. A rendkívül figyelmes szemlélet lassankint átalakítja az írót; meggyűlölteti vele az embereket. Ez a gyűlölet annyira fokozódik, hogy már csak a rosszat látja az emberekben; csak bűnöket, melyeket vesszőzni, ostorozni kell. Így válik a szatira maróvá, égetővé, sőt gyilkolóvá TOLNAI LAJOS-nál, ki megalkotta az eredeti magyar szatírikus regényt. Azt hiszem, nem tévedek, ha állítom, hogy VAS GEREBEN a maga örökösen élczelődő természetével DICKENSRE emlékeztet; míg TOLNAI LAJOS metsző szatirája THACKERAY-t juttatja eszünkbe. S a mint DICKENS és THACKERAY az angol szellem legigazabb képviselői; úgy VAS GEREBEN és TOLNAI LAJOS a magyar szellemet fejezik ki oly tökéletes hűséggel, hogy e tekintetben páratlanul állanak regényirodalmunkban.

Az eredeti tehetséget épen az különbözteti meg, hogy nem szeret vert nyomokon járni; mindenben újít, változtat, átalakít. Vas Gereben átalakítja a szatirát saját czélja szerint. A szatira alapjában szomorú; testvére az elégiának. Ha erkölcsi czélzatokat is szolgál, javításra nem alkalmas. A szatíra nem békít, inkább felbőszíti az embereket. A tiszta szatíra tehát Vas Gereben czéljának nem felelhetett meg; hiszen ő ki akarta gyógyítani nemzetét hibáiból. Nincs más hátra tehát, mint a humor, az élcz fegyvere; ezzel nevetségessé tehetjük az embereket, kifigurázhatjuk tetszésünk szerint. Vas Gereben czéljának ez sem felelhetett meg. Mulatságnak jó a humor; de orvosságnak nem elég keserű. Ha egyik igen erős, a másik pedig gyönge: akkor új módszerre van szükség. Vas Gereben meg is találta a leghelyesebb módot. Szelidítette a szatírát; erősítette a humort. A szatíra szesz, mely felmarja a beleket; a humor bor, mely felvillanyoz. Vas Gereben összevegyítette a kettőt s lett belőle olyan ital, mely épen alkalmas arra, hogy meggyógyuljunk tőle.

Vas Gereben szereti az embereket s ezért nem bánik velük kiméletlenül. A bűnt nem ostorozza, csak leálarczozza. Kigúnyolja a hibákat, ferdeségeket; de nem ejt halálos sebeket. Nem azért üt, hogy fájdalmat okozzon; hanem azért, hogy hibáink öntudatára ébreszszen. A ki ezt a czélt tartja szem előtt, annak nem szabad megfeledkeznie arról, hogy az emberek a kiméletlen sértéseket érzékenyen veszik és sohasem tudják feledni. A kit erősen megbántunk, csak azért sem javul meg, nehogy azt higyjük, hogy értünk tért jó útra. Ezért mindig valami kritikai választékosságot lehet észrevenni Vas Ge-

reben élczelődésében. Néha ugyan megfeledkezik, kitör zabolátlan természete, de nemsokára visszatér a régi mederbe. Sokszor dicséri a ferdeséget, hogy annál nevetségesebbé tegye. De azt a komoly gúnyt, mely a szatíra alaptermészete, nem tudja sokáig alkalmazni. Az angolok lapokon át megtudják őrizni komolyságukat; magyar ember nem képes erre. Vas Gereben sem volt képes reá; hamar kiesik szerepéből, s a színleg komoly arcz mögött fölfedezzük a másik arczot, mely elárulja, hogy gúnyolódni akar.

Leír például egy durva falusi tanítót. Komolyan védi brutális szokásait. Az üstökczibálásról azt mondja, hogy az «üdvösséges» dolog. «Ha a gyermek valamit nem tud, legczélszerűbb hajánál fogva jól megránczigálni; s ha a velő már meg van lötyögtetve, a ferde fogalom okvetlenül magától megjavul». Azután így folytatja: «Van két igen lényeges tárgy, mely a nevelésre legérzékenyebb befolyással van. A tanító nem ér rá, hogy szép szóval győzze meg a gyermeket; nojsz csak az kellene, hogy a sok gubanczos parasztkölyköt reggeltől estig szép szóval tartsa; itt nem lehet időt vesztegetni, azért csak elő a vesszővel és korbácscsal, van az ember testének olyan része, mely e czélra legalkalmasabb, a velőtől távol esik, tehát nem okoz halálos bajt: húzd le... Aztán végre is a botozás igen lényeges része a nyolczszázados magyar konstituczionak — mert a boton történt az első kiváltságos megkülönböztetés, tudniillik, a botot a nemes adhatta, a paraszt kaphatta. *Mit ordít? Nem az ő apja csinálta a törvényt!*»[1] Így gúnyolja ki egyszerre a nép-

[1] *Régi jó idők.*

nevelés botrányát és a magyar törvénykezes szégyenkövét. Ez már határozottan szatírikus hang; de nem tart sokáig. Ha saját életének szenvedései jutnak eszébe, indulata elragadja. A tanítót, kit előbb kiszatírizált, válogatott szitkokkal illeti. A kritikai választékosságnak néhány pillanatra nyoma vész. Szatíra helyett fütyköst ragad és agyba-főbe veri alakját. Leírja Tujder uram nevelőintézetét s így kezdi az ismertetést. «Hazudságképen sem tudna valaki olyan *vadállatot* elképzeli, mint a milyen Tujder uram volt...» Később arra a meggyőződésre jut, hogy «mai fogalmaink szerint Tujder uram után csak a *bakó* következhetik». Elhalmozza minden gorombasággal s mikor nem tud többet kitalálni, beleköt nyelvébe. «Az ég alatt nem volt olyan nyelv, melyet ha Tujder beszélt, csömörletes ne lett volna».[1]

Ilyen kifakadás nem ritka nála. Úgy jár sokszor, mint a hirtelen haragú ember, ki ha felindul, kapkod a triviális kifejezések után, melyek úgy megtorlódnak, hogy alig tudja elrendezni. Jellemző az a hely, hol Vas Gereben az ügyvédi pálya mivoltát magyarázza meg. «Dögbőrkereskedés az, kedves öcsém — a zsidó megfog egy kerge birkát (értek egy földesurat, ki tovább rúg a pokróczná1), beád neki ezer forintot, lenyeleti vele, aztán megfogja torkánál és a visszafizetéskor kimotóláltatja belőle a belét... A kerge birka ordít, ha a belét húzkodják, ezer helyett kétezret ír, hogy most ne rántsa ki a nyeldeklőt. A zsidó háromszor, négyszer élni hagyja, végtére kifogy az irgalom, elviszi a vágóhídra, az ügyvéd megköti kezét-lábát, a biró pedig agyonüti, hogy az ügyvéd

[1] *Régi jó idők.*

könnyebben lehúzhassa a bőrét».[1] Így csak az beszél, kinek fejébe tolult a vér, s indulatában se lát, se hall. A meghatározás triviális, durva ökölcsapásokkal ér föl. Igaz, hogy félelmesen erős fényt vet nyomorúságainkra; visszaborzadunk attól a folyamattól, melyben a magyar birtokos-osztály pusztulását vázolja.

Ez a kérdés sokat foglalkoztatta őt. Száz alakban mutatja be a pusztuló birtokos osztályt. Nem riad vissza a kíméletlen igazságok feltárásától, csakhogy a pusztulásnak gátat vessen. Ilyenkor eltér az önmaga alkotta szelíd szatírikus iránytól is. Nemzetének rajongó szeretete sokszor még az ostort is kezébe adja. A főurakat magasztalni tudja erényeikben; de hibáik iránt annál kíméletlenebb.

Az *Életunt ember*-ben fordul a legerősebb eszközökhöz. Az ifjú *Óváry* grófban pellengérre állítja a pazarló és semmittevő főurat. Ez az úr megfordul a legmagasabb körökben és elbizakodottsága határtalan. Lenézi a szegény embereket, kigúnyolja a szegényt s úgy költ, mint egy fejedelem. Az uzsorások nem győzik pénzelni; az apja nem győzi az uzsorásokat fizetni. Tiszteletbeli hivatalt kap az udvarnál és elmegy időnként pöffeszkedni kis városba. Ott aztán kedvére űzi játékait. Fikszirozza a tisztességes lányokat, hangosan beszél a színházban, szemtelen megjegyzéseket tesz, s szeretne egy-két napra viszonyt kötni tisztességes leánynyal. Oly nagyra tartja magát, hogy az ő felfogása szerint bármely vidéki liba örömest odadobja magát neki egy-két napra. Kártyaasztalnál elvakítja a kisvárosi embereket pazarlásával. Ezre-

[1] *Garasos arisztokráczia.*

ket veszt hidegvérrel, az utczán henczeg és bámultatja magát; de mikor kifogy pénzéből, a zsidó uzsorásnál hunyászkodottan könyörög kölcsönért váltóra. Ő, a kifogástalan gentleman, a minden görbe nézésért párbajt provokáló gavallér, alázatosan tűri az uzsorás gorombaságait, melyekkel kifizeti. «Mayer, ön átkozott rossz hitelező!» mondja a gróf. «A gróf még átkozottabb fizető!» pattan vissza az uzsorás. «Értem, Mayer ma a kérlelhetlent játsza, azért a hangot sem kiméli» mondja a gróf. «A mi a hangomat illeti, itt nem az udvariassági szabályok határoznak, itt nem a zsidó áll szemközt a gróffal, hanem a hitelező a hanyag adóssal» feleli az uzsorás. A gróf mindezt zsebre teszi; sőt többet is. Meghunyászkodik, csakhogy pénzt kapjon. «Zavarban vagyok» mondja siralmas alázatossággal. «Semmi közöm a gróf zavarához, máskor gondolja meg, hogy másnak a pénzét nem elég elkölteni, vissza is kell fizetni» vág vissza a másik. Erre már felfortyanhatna a gróf, de nem teszi a világért sem. Még egy kisérletet tesz: «Kételkedik ön?» Az uzsorás rendületlen marad. «E kérdés fölösleges, ha kételkedtem volna, egy fillért sem kapott volna a gróf; de a grófnak havi pénze nincsen arányban költséges életével». Gorombaságnak untig elég ennyi; de a gróf tűri, mint a pofoncsapásokat. Kérleli az uzsorást, mert neki a föld fenekéből is pénz kell, különben nem pöffeszkedhetne másnap a társaságban. Szelíd hangon atyjához hasonlítja az uzsorást, ki szintén így szereti kéretni magát. Mikor ez sem használ, az uzsorást *megcsókolja*. Már most újra kap pénzt. Ez a legvégső határ, még azon is túlmegy egy lépéssel. A csók elmaradhatott volna. Vas Gereben undorítóvá akarta tenni az alakot, hogy mindenki visszariad-

jon tőle. A körvonalak élesek, a színek rikítók, a jellemvonások kiabálók; de kétségtelen, hogy megfelelnek a czélnak. THACKERAY, a legkiméletlenebb minden szatirikus regényíró közt, nem festett visszataszítóbb főurat, mint ez; pedig az ő pazarló, aljas, piszkos jellemű lordjai sorozatában elég díszes példányok találhatók.

Ugyanebben a regényben bemutat egy alakot a középosztályból; egészen rokon alakot, ugyanazon bűnökkel, hibákkal, ferdeségekkel. A két alakot párhuzamosan rajzolja; annál érdekesebb. Ez az alak *Vámosy*, egy dús jövedelmű jószágkormányzó idősebb fia. Üresfejű, haszontalan fráter; de kedvencze az anyjának, ki minden áron nagy urat akar nevelni fiából. Öcscsét lépcsőnek akarják használni, de ez nem sikerül; el is szakad a háztól. A kedvencz fiútól semmi költséget nem sajnálnak. Az úrfi csakugyan halad, legalább a szülők felfogása szerint, mert udvari hivatalba kerül; a hivatal tiszteletbeli, de a fiú grófokkal parolázik, bárókkal bálozik és nagyuri társaságban pöfög. Egy hajóban úszik a gróffal, kit előbb ismertünk meg. Henczeg, szemtelenkedik, kártyázik és veszít. Ép úgy költekezik ő is; apja alig győzi az uzsorakamatokat. De azért gyönyörködik fiában, ki szintén csókkal szelidíti meg az uzsorást, hogy pénzt csikarhasson ki váltóra. Hogy úri mivoltát éreztesse, levelet ír öcscsének, ki épen miatta szakadt el a szülői háztól s most priváttanításból él. Levelében gorombáskodik öcscsével; szemére hányja, hogy szégyent hoz a családra foglalkozásával. Megemlíti, hogy mindezt szóval is el fogja mondani. Elmegy lakására, öcscsének egyszerű szobájába, melyet ez szegényes, de becsületes keresményéből tart fenn. Az udvari titkár (mert ez a hiva-

tala), ki előbb az uzsorástól hunyászkodottan kunyorált ki egy kis kölcsönt, így szólal meg, mikor körülnéz öcscse szegényes butorzatán: «Idáig sülyedtünk, saját szemeimmel látok mindent, nem kételkedhetem». Szemtelen, pökhendi módon beszél; de nemsokára alább adja. Öcscse épen priváttanító az uzsorás házánál; mindent tud. A kunyorálást, a kölcsönt, a csókot. Meg is mondja bátyjának.' Már most mit tesz az udvari titkár? Más hangon kezd beszélni. «Csak meg akartalak egy kissé ijeszteni, szeles gyerek... szent a béke, punktum!» Leczkéztetni jött és leczkét kapott. De ebből nem okul. Csak nem sántikálhat főuri barátai mellett. Megmarad útján, mely a romlásba vezet. Ez is kiméletlen rajz; de minden vonása igaz.

A mint látjuk, ez a két alak párhuzamosan halad. Lássuk tehát az igazságszolgáltatást. A fiatal Óváry tönkreteszi atyját, s utolsó menedéke egy jó házasság volna. Ki is szemel magának egy dúsgazdag leányt. Nem érdeklődik ugyan iránta; de pénzére okvetlenül szüksége van, ha azt akarja, hogy továbbra is az maradhasson, a ki eddig volt. Kisül haszontalansága; a házassági terv füstbe megy. Vámosy ellenben megházasodik; elvesz egy grófnőt, kinek már a hetvenhetedik nagyapjáról is nyilvánvaló, hogy koldus volt. De elveszi, mert ezzel is emelkedik úri mivoltában. Épen jókor: mert apját tönkretették drága fia uzsorásai s most még annyija sincs, hogy málét rághasson. Az udvari titkár már most nem kénytelen magára töprengeni azon, hogy mit egyék holnap; megoszthatja gondját grófi élete párjával. Az iró mindkét alakot az életből vette; az igazságot is az élet szerint szolgáltatta. Ott hagyja mindkettőt a romlás szélén. Mi

lesz belőlük? Neki nincs köze hozzá. Rajzolhatta volna tovább is a két alakot; bemutathatta volna az élet súlyos terhei alatt meggörnyedve, talán megjavulva. Akkor hasznosabb lett volna; így igazabb.

Vas Gereben rendszert alkot magának a szatírizálásban. Rendszere abból áll, hogy nem egyforma bánásmódban részesíti az embereket. A javíthatatlant kiméletlenül ütlegeli és feketíti be. A javíthatót gúnyolja ugyan, de egész sereg rokonszenves vonással ruházza fel. Meg kell azonban jegyeznünk azt a vonást, mely Vas Gerebent minden más írótól megkülönbözteti. Ha ütlegeli a javíthatatlant, nem gyűlöletből teszi; hanem azért, mert nem érdemel mást. Mikor szatírikus hangot üt meg, nem a szatírikus pesszimizmusa és embergyülölete szólal meg benne: hanem az ítélő biró, ki azért büntet, hogy az igazságnak elég legyen téve. A javítható emberek szelíd szatirájában és jóakaró kigúnyolásában is fölismerszik ez a vonás. Úgy beszélteti az ilyen alakokat, hogy hibáikat megbocsátjuk, jó tulajdonságaikat pedig túlbecsüljük. Különösen a maradi emberek rajzában tud olyan vonásokat alkalmazni, hogy képesek vagyunk hibáiknak is pártját fogni. Az öreg *Baltay*[1] maradi ember, erényekkel, hibákkal és ferdeségekkel. Dunay grófot nem szereti, sőt csaknem haszontalan embernek tartja azért, mert nem pipázik, nem iszik bort és könyveket olvas. E miatt ki is törli barátai sorából. Nyilvánvaló, hogy az öreg felfogása ostoba. De azért mi mégsem reá haragszunk, hanem Dunayra és váltig mondogatjuk magunkban, hogy miért is nem pipázik és iszik az öreg kedvéért és miért

[1] *Nagy idők, nagy emberek.*

nem tagadja el, hogy könyveket olvas! Az öregnek annyi jó tulajdonsága van, hogy bátran elfér rajta néhány rossz is; ezért vesszük pártfogásba.

A maradi nemes igazi tipikus alakját *Tapadó* bácsiban[1] alkotta meg Vas Gereben. Egyenlő mértékben van benne hiba és jó tulajdonság. De mégis a hibák kissé mélyebbre billentik a mérleget. A gúny is erős, de jóakaratú. Az alak bár tipikus, élesen kidomborodó egyéni jellemvonásokkal van felruházva. Ezért elmoshatatlan; örökre befészkeli magát emlékezetünkbe. Tapadó bácsi magyar nemes és táblabiró. Vagyona kevés, az is folytonosan apad. Kedvencz foglalkozásai: evés-ivás, pipázás, heverés, semmittevés. Háza tájának siralmas a képe. Majd rádül a ház; csak hadd düljön! Nem futja a javítás. A családi csézában pulykatojásokat költet ki a felesége. Tapadó bácsi azonkívül papucskormány alatt is nyög. Neki tehát akarata nincs. A világért sem lehetne kimozdítani a háztól; de ha uriszék van, elmegy elnökölni a zsíros ebédekért, s élvezettel mondja ki az ötven pálcza büntetést egy-egy paraszt számára. Miért nem született nemesnek az ebadta, most ő itélkezhetne! Megvet, lenéz mindenkit, ki nem nemes; de ha felesége sarkára áll, hogy pénzt teremtsen elő, mert fürdőre akar menni, «Kedves barátom Jakab»-nak titulálja a pálinkás zsidót, csakhogy uzsorára pénzt kaphasson. Tapadó bácsit semmi sem hozza ki a sodrából; de mikor híre fut, hogy a jobbágyságot felszabadítják: nyomban talpra ugrik, kidobatja felesége pulykatojásait a csézából, forspontos lovakat rendel és siet a megye székhelyére. Káromkodik,

[1] *Régi jó idők.*

hogy rossz az út; de azért egy krajczár adót sem fizetne, hogy jobb legyen. Mire való a paraszt? Készítse ő az utat; az ő forspontos lovai bánják, ha járhatatlan. Tapadó bácsi a megyeházán nem tűri szó nélkül a beszédeket. Mikor a szónok azt mondja, hogy a paraszt is csak olyan ember, mint akármelyik nemes, belekiált: «De azt már tagadom!» A szónok azt mondja tovább, hogy ha a nemes Ádámtól és Évától számazott, a paraszt is csak tőle származhatott. «Mutassa meg a geneologiáját a hunczut paraszt, aztán majd elhiszem!» dörmögi bele az öreg úr. A jobbágyok sorsának megváltoztatását úgy értelmezi, hogy a füstpénzt ezután ne *váltóban,* hanem *pengőben* adják, mert «ha mi a parasztnak a kis ujjunkat adjuk, az egész kezünket kéri; ezt én mondom, ki húsz esztendeig voltam főbiró, s a parasztot jól ösmerem, még pedig úgy, hogy egy szálig mind gazember!» Tapadó bácsi mindenben következetes. Könyvet nem olvas. Mikor meglátja Széchenyi könyvét, a «Hitel»-t, megkérdi: «Aztán ő maga írta ezt a könyvet?» Nem tudja elhinni, hogy egy gróf könyvet tudna írni. Mikor szőriről-szálára megmagyarázzák neki a dolgot, újra azt kérdi: «Hát mégis ő írta ezt a könyvet?» Később megkérdik tőle: «Hiszi-e már urambátyám, hogy ezt a könyvet gróf Széchenyi maga írta?» Tapadó fejét rázza: «Mi tagadás benne... kedves öcsém... most sem hiszem én». Aztán zsebrevágja a könyvet, mert ő csak nem adhat pénzt érte nemes ember létére. Tapadó bácsi mégis beletörődik később a változásokba, meg is barátkozik velök. Unokáját kereskedelmi iskolába adja, hogy «ne legyen lánczhordta tekintetes úr, hogy otthon időnek előtte fölfalja mindenét». Ezt az alakot mesterileg jellemezte Vas Gereben.

Kinek ne jutnának eszébe PETŐFI «Magyar nemes»-ének ezen strófái:

Munkátlanság csak az élet.
Van életem, mert henyélek.
A paraszté a dolog.
Én magyar nemes vagyok!

Jól készitsd, paraszt, az utat,
Mert hisz a te lovad vontat.
Csak nem járhatok gyalog.
Én magyar nemes vagyok!

Tán a tudománynak éljek?
A tudósok mind szegények.
Nem irok, nem olvasok.
Én magyar nemes vagyok!

Van, igaz, egy tudományom,
Ebben párom ritkán látom.
Enni, inni jól tudok.
Én magyar nemes vagyok!

Milyen jó, hogy nem adózok.
Gazdagságom van, de nem sok.
S van adósságom, de sok.
Én magyar nemes vagyok!

A maradi nemest ennél geniálisabban nem festette senki; Vas Gereben rajzolata nem marad mögötte. A gyökeres magyarság, mely úgy Petőfinek, mint Vas Gerebennek sajátja, kiérzik mindkettőből. Ez az a szatíra, mely a magyar lélekből fakad. Üt, vág, ostoroz; utánozhatlanul dévajkodik, kiméletlenül gúnyolódik, de bevonja az egészet a szeretet zománczával, mert nem akar fájdalmas sebet ütni azon a testen, mely saját testéből való.

Tudom, hogy Petőfi szatíráját sokan nem ilyennek tartják; ez véleménykülönbség ugyan, de én az ellenkező nézetet tévesnek tartom.

Vas Gereben következetesen kisér egy-egy alakot élczeivel, gúnyjával, szatírikus vágásaival. Nyughatatlan képzelme sohasem pihen, s úton-útfélen mér egy-egy vesszőcsapást olyan alakjára is, kit nem tűzött ki czéltáblául.

Sokszor oly találóan dob oda egy-egy dévaj megjegyzést, humoros ötletet, hogy felér egy következetesen keresztülvitt szatírával. Néha önmagát, saját osztálya hibáit gúnyolja ki az alak. Egy magyar gróf franczia herczegasszonyt vesz feleségül. Az úr jó magyar; az asszony megveti a magyarokat. A fiúkat francziáknak akarja nevelni, mert a magyar nyelvet barbár nyelvnek tartja, melyre nincs is szükség. A gróf erre azt mondja «Egyszerű magyar gróf vagyok, ki nem birok kivetkőzni provincziális fogalmaimból s érzem, hogy még elég olcsón birom roppant uradalmaimat, ha sem adót, sem vámot és semminemű terhet nem fizetek, legfölebb beszélem azt a nyelvet, melylyel becsületes öreg apám megköszönte azt az adományt, mit azért kapott, mert *néhány törököt megölt*».[1] Lássunk egy másik példát. Ugyanezen grófnak fia Francziaországban növekedik s mikor hazajön, elbámul, hogy itt még a gazdatisztek sem tudnak francziául. «Ah, itt már *Mongoliában* vagyunk, itt már innen-onnan az ujj-mutogatásra kerülünk» fakad ki. Elszontyolodik, hogy milyen barbár országban kell laknia s Francziaországra gondolva, sóhajtva mondja:

[1] *Régi jó idők.*

«Ah! az dicső föld; már az maga kitünő, hogy ott akármi parasztgyerek tud francziául».[1]

Hát még a nemesi czimereket hogy gúnyolja ki! Kopasz mérnök következőleg tiszteli a magáét: «Az én ősöm a török háboruban egy basával ölre kapott, egymást verték a földhöz, a török kiszedte ősömnek minden haját, azóta vagyunk nemes *Kopaszok*, ősöm pedig öklét dugta a basának szájába s oly erővel tolta a torkába. hogy megfúlt. Nemesi czimerünkbe a basa helyett medvét engedtek rajzolni, s egy markos magyar a medvének száját kettérepeszti. Illendő dolognak tarták, hogy e szörnyű dolgot bámulva beszéljék maradékaiknak s elhittük, hogy a szimbolikus medvével természetben is megbirkóznánk, holott merem hinni, hogy az igazi medve az üstökkel a fejnek bőrét is lehuzná, s nem *Kopaszok*, hanem *Nyúzottak* volnánk, rettentő példájára az emberiségnek, mely büszkén nézi nemességének állatokat ijesztő jelvényét.[2]

Vas Gereben le akart vagdosni a nemzet fiairól minden hibát; le akart nyesni minden ferde kinövést. Czölönköknek tekintette ezeket, melyek ezer bajt szülnek. Nem kellett keresgélnie, hiszen ezek a bajok mindenütt szembeötlöttek. Ott van például a *pörösködés;* a magyar birtokos-osztályban semmi sem vitt véghez olyan pusztítást, mint ez. Rajta tehát, gondolta, gúnyoljuk ki ezt a szenvedélyt. A *Nagy idők, nagy emberek*-ben pörösködnek, a *Nemzet napszámosai*-ban pörösködnek, a *Pörös atyafiak*-ban pörösködnek. Nincs is annyi pörös-

[1] *Régi jó idők.*

[2] *Garasos arisztokráczia.*

ködő alakja egyetlen írónknak sem. És mennyi változatossággal tudja ezeket kigúnyolni.

A *Nemzet napszámosai*-ban két szomszéd és rokon pöröl. Kibékülnek, de nem hagyhatják annyiban a pört a költség miatt. Úgy járnak, mint az egyszeri ember, ki összeveszett rokonával egyetlen kecske miatt, s mire véget ért a pör, negyvenezer pengőbe került. A két szomszéd évek során tömi az ügyvédeket. A mit egyik tesz, teszi a másik is. Az egyik pesti ügyvédet hozat s elbeszéli fűnek-fának, hogy miképen pereli ki a másikat minden vagyonából. A másiknak sem kell egyéb. Mihelyt meghallja, rohan a ládafiához, szedi elő az aranyokat, rakja az asztalra. Majd hozat ő is pesti ügyvédet. Mikor minden pénzét előszedte, ordítoz leánya után.

«— Van-e nálad pénz, édes lányom?

— Száz forintom van, édes apám, a mit maga adott apródonként.

— Hát a túrópénz?

— Az is van, öt garas hijjával ötven bankóforint.

— Azt is add ide. Hát a tojáspénz?

— Nem adtam el még, édes apám, jobb árát vártam.

— Épen semmi sincs?

— Tizenegy krajczár, édes apám.

— Azt is hozd el, ne kiméljünk egy fillért sem . . . Éhen haljak meg? Koldulni menjek? Na, megállj, gonosz pára, van még prókátor Pesten elég, jut nekem is egy — ha utolsó filléremet viszi el — de kipusztítlak a szomszédságból, arra megesküszöm».

Még komikusabbá teszi az alakot a körülmények által. Egyik öregnek leánya, a másiknak fia van. A két gye-

rek megszereti egymást; titokban összeházasodnak. Lesz egy leánygyerekük. Az anya meghal; az apát lelövik a háborúban. A leány árván marad. Még most sem tudnak kibékülni; a két öreg az unokán is összevész. Mindkettő csak magának akarja. Sehogysem egyeznek meg s a vármegye gyámot rendel az árva leány mellé. A két öreg czivakodása rendkívüli leleményességgel van rajzolva; végre aztán furfangos megoldást nyer a pör. Mindkettő ugyanegy ügyvédet szemel ki a pör folytatására. A fiatal ügyvéd megszereti a leányt s elveszi; a pör tárgytalanná válik.

Furcsa pörösködőket rajzol a két *ss*-es Kardoss-okban.[1] Ezek elköltötték mindenüket egy pörre, melyet az Esterházy-uradalom ellen folytatnak. A pör megnyerhetlen, de azért nem hagyják abba, s bizton remélik, hogy az Esterházyakat tönkreteszik, kiknek nem marad még egy talyigájuk sem. Rájuk férne már az alamizsna is, de azért nem akarják rokonuknak elismerni a gazdag Kardos ügyvédet, ki egy *s*-sel írja a nevét; így legalább «nem osztozik velünk semmi potyadék atyafiság», mondják az Esterházy-pörre gondolva. Mikor Kardos ügyvéd meghal, ugyancsak futkároznak az örökségért, de csak azért, hogy pörüket annál sikeresebben folytathassák.

A pörösködőket nem gúnyolja kiméletlenül; annál szigorúbb az örökség-hajhászók iránt. Nem tudja eltitkolni, hogy haragszik rájuk. A hogy ezekkel elbánik, a hogy nekik igazságot szolgáltat, botütésekkel ér föl. Belesodorja a legnevetségesebb helyzetekbe és ilyenkor agyonzúzza azzal, hogy lehetetlenné teszi őket. Sok-

[1] *Pörös atyafiak.*

szor oly visszataszító szerepben vergődnek, hogy szánalmasakká válnak; vagy pedig belökdösi őket abba a verembe, melyet maguk ástak. THACKERAY szereti az ilyen helyzeteket; bizonyos azonban, hogy Vas Gerebennek nem kellett idegen mintához fordulni, hiszen nálunk bővében találta. Ilyen helyzetek előidézésében olyan páratlan leleményességet árul el, hogy majdnem virtuóznak mondható. Hosszas volna elősorolnunk mindama helyzeteket, azért csak egy-kettőt hozunk fel jellemző például.

Keszi Benedek és ipa díszpéldánya az örökség-hajhászóknak.[1] A gazdag Keszi Balázs neveltette föl Benedeket, ki neki unokaöcscse. Beteszi szolgabirói hivatalba s elveteti vele egy jószágkormányzó leányát. Vő és ipa minden gondolata a gazdag örökségre irányul, mely Keszi Balázs halálával rájuk néz. Alig győzik várni, hogy a bátya lehunyja szemeit. És mily kedvesek, előzékenyek irányában; csupa jóság és szivesség mind a kettő. Az ördög vinné el mielőbb — gondolják — de azért nem mulasztják el a szokásos üdvözleteket; újévkor, ünnepnapkor, névnapkor, születésnapkor megirják neki, hogy az isten még sokáig tartsa meg egészségét. És mily féltékenyek arra, hogy más rokon ne kaphasson semmit az örökségből! A jószágkormányzó szolgálatában van egy Pusztay Péter nevű ispán. Ez is rokona Keszi Balázsnak. Hogy pattan fel a jószágkormányzó, mikor megtudja, hogy a szegény ispán is tartja a rokonságot! Handabandázik, gorombáskodik, kiabál. «Micsoda? Talán eképen mi is közel atyafiak vagyunk?» Tetteti magát, pedig

[1] *Nemzet napszámosai.*

jól tudja. «Én sohasem hoztam elő, tekintetes uram» — felel az ispán. «Talán maga arra is gondolt, hogy Keszi Balázs uram után együtt fogunk osztozni?» — kérdi a jószágkormányzó. «Arra nem gondoltam, tekintetes uram, mert jól tudom, hogy a szegény embernek szerencséje is csak szegény, azért nekem bizonyosan kevés jut Keszi Balázs urambátyám után». A jószágdirektort dühbe hozza még ez is, egészen kimutatja foga fehérét. «Egy fillér sem, hallja maga, arra ne tartson számot, hogy ott örököl; köszönje meg, hogy Keszi Balázs úr miatti tekintetből megszenvedem... érti?»

Az ördög nem alszik. A jószágkormányzó kegyetlen ember és épen jókor csapja el Stand nevű iródeákját (később *Megyeri*, a hires szinész), ki főnökének pokróczdurva modorát élethűen tudja utánozni. Stand épen azelőtt vett át egy levelet, mely a jószágkormányzó czímére szól. Ha már elcsapták, úgyis mindegy. Feltöri. Keszi Benedek ír ipának. Ez a levél igazi remekmű; visszafelé osztogatja a pofoncsapásokat az örökséghajhászók számára. Lássuk szóról-szóra:

«Kedves ipam uram! Leveléből értettem, hogy az én Balázs bátyám még most sem gebedt meg, ámbár elég orvosságot iszik: sőt még házasságon jár az esze, nojsz az kellene, hogy a vén bolond meg is házasodjék. Ennél jobb hirt is hozhatott volna, kedves ipam uram és még föladja nekem az okkupácziót, hogy névnapi köszöntőt csináljak neki. Ma reggel rászántam magamat, kanyarítottam neki olyant, hogy legalább örömében üsse meg a guta, ha már bánatjában nem ért rá megütni. Ezzel maradtam kedves ipam uramnak szerető fia: Keszi Benedek.»

Az iródeák, hogy az elcsapatásért szerezzen a kormányzó családjának is egy kis meleget, beteszi borítékba a levelet és elküldi a legjobb czímre: Keszi Balázs úrnak. No hiszen meg is kapták a választ! Az is oly vastagon volt gondolva, mintha furkos bottal akarnák leírni; de ez is olyan. Lássuk legalább a válasz végét: «Ipaduradnak írt leveledből értem, hogy nem bánnád, ha engem búmban vagy örömömben megütne a guta. Nem kivánom vissza ezen keresztényi szándékodat, sőt tartson meg az Úristen sok számos esztendeig és jusson eszedbe, hogy volt egy vén bolond bátyád, ki ugyancsak szép vagyont költött rád, hanem reméli, hogy ezt a bolondot többé nem cselekszi, hanem emlékül hiteles másolatban megküldi leveledet, minek láttára aligha téged nem üt meg a guta. Ez volt az utolsó levél, mit néked írt bátyád: Keszi Balázs».

Most már bizonyosan tudjuk, hogy az örökségből egy fillért sem kapnak. A bátya meghal, a végrendeletet nem találják; megindul tehát a hajsza, hogy a hagyatékot kikaparják a fiskus körmei közül. Mennyi lótás-futás, fondorlat, szemtelenkedés megy végbe az örökség miatt! Hiába minden. Egyezkedés, alázkodás, házassági kisérletek, besúgások, intrikák — mind hiába. Az alispántól a királyig futnak, még sem lehet az örökséget kikaparni. Az iró megszerzi magának azt a gyönyörűséget, hogy minduntalan körmükre csap s ha véletlenül sikerülni talál valami, lábuknál fogva rántja vissza őket, hogy újra kezdjék. Szánalmas látvány a két örökséghajhász, felsüléseivel és megszégyenüléseivel. A végén olybá tünnek fel, mint valami elvert ebek, melyek fáradságtól kilógó nyelvekkel loholnak egy zsiros konczért, melyet

nem tudnak megkerítni. Természetes, hogy mindentől elesnek. A büntetés kemény, az ütlegek súlyosak; a kisérletek furfangosan vannak kigondolva, hogy a felsülés annál nevetségesebb legyen. De a rajzolat igaz; túlzás nincsen benne. Sehol egy torzvonás, pedig ilyen helyen az sem tűnik fel. Az örökség körül czivakodó rokonság csupa élő alak. Nincsenek csak kigondolva, hanem életre is vannak keltve. Magukon viselnek mindent, a mi odaillő; hiányzik róluk minden, a mi szükségtelen. Vas Gereben az életből szedte föl őket s onnan vezette fel a papirra.

Az örökségi komédiának furcsább példányát senki sem nyújtotta, mint Vas Gereben a *Pörös atyafiak*-ban. Egyszerre gúnyolja ki benne a vagyonszerzést, nagyravágyást és az örökség-hajhászatot. Ez összekeverve és zavarva különös szatira-keveréket ad; egyszerre oktat, büntet és javít. Mind a három czélzat erősen kidomborodik úgy a meséből, mint a hangból.

Kardos István ügyvéd szorgalma és tehetsége által tekintélyes vagyonra tesz szert. Fiatal korában azért nem házasodott meg, mert előbb vagyont akart gyüjteni. Az idő eljár; Kardos vagyonos lett ugyan, de megvénült. Már most meg nem házasodhatik. Mit tegyen pénzével? Ki akar keresni egyet rokonai közül, ki legméltóbb az örökségre. Különösen egy méltóságos rokonának felesége szeretné kezébe kaparítani a vagyont. Az asszony nagyravágyó, de nincs hozzá pénze. Nosza tehát, szerencsét próbál Kardossal, hátha sikerül annyira megnyernie, hogy nekik hagyományozza mindenét. Meghivja vacsorára; az ügyvéd elmegy. «Mivel érdemlem meg a mai megtiszteltetést?» — kérdi az ügyvéd. «Ez nem meg-

tiszteltetés, sőt büntetés, bácsikám, szenvedjen hanyagságáért, ha nem akar jószántából eljőni, elhivatom és késő éjfélig rabom lesz» — feleli a méltóságos asszony. Beszéde méz és czukor. Hogyne, mikor arról van szó, hogy egy nagy vagyont kerítsen kezébe! Egy fagarasra sem becsüli az ügyvédet, ki nem állhatja, lenézi; de pénzeért hizeleg, édeskedik és tüntet szeretetével. És mennyi furfanggal adja tudtára, hogy miért fáradozik. Először a hiúságát czirógatja meg. «Mindenesetre méltó tárgy lett volna a küzdelemre, ilyen éleseszű egyénnel osztani meg az életet...» Később már burkoltan el is árulja magát. «Csak arra kérem kedves rokonaimat, különösen önt, mikor én már erőmben megfogyok s áldozni többé képes nem leszek, fölemelkedni kezdő családjuk egyetlen gyermekének hanyatló napján álljon készen egy szerény mécscsel, hogy legalább elfogyását lássák.» Ez azt jelenti: ne feledkezz meg rólunk a végrendeletben.

A méltóságos asszony nem hiába juttatta férjét előkelő állásba, érti is a behálózás módját. Az ügyvéd csaknem meg van fogva. Az asszony sejteti vele, hogy az estélyt is az ő tiszteletére adja. Kiváncsi lesz: «Még sem szabad megtudnom a mai napnak fontosságát?» Oh, milyen édesen felel az asszony! «Türelem, maga kiváncsi gyermek, hisz megtudja nemsokára s épen az az érdekes, hogy önnek kell megtudni.»

Csakhogy a kegyetlen sors szétkúszálja a szálakat, melyekkel a méltóságos asszony az ügyvédet körülgubózta. Mert az ügyvéd ötvenéves születésnapjának szól az ünneplés, melyet csak később akar elárulni. Kiváncsivá akarja tenni, hogy annál nagyobb legyen a hatás.

Szerencsétlenségére egyik vendég beleköt az ügyvédbe, hogy miért nem mert megnősülni? Azután pedig előadja, hogy kik hány éves korukig szoktak házasodni: huszonnégy esztendős korukig a szeleburdiak, onnét harminczig a józan gondolkozásuak, onnét harminczötig a késlekedők, harminczöttől-negyvenig a határozatlanok, negyvenötig a vén piperkőczök, negyvenöttől-ötvenig az életuntak, azontul pedig azok, kik nem mernek a tébolydába menni, hanem saját erszényükre otthon bolondulnak meg. A józan ész azt kivánná ezen beszélgetés után, hogy a méltóságos asszony hallgasson vele: miért hivott vendégsereget? De épen a túlságosan okos asszonyok csinálják a legnagyobb bolondokat; nem csoda tehát, ha ez is elköveti. Aztán meg kiváncsivá is tette Kardost. Mit tegyen? Hosszú tusakodás után mégis elmondja, hogy kedves sógora *ötvenéves születés napját* akarta megünnepelni. Az *ötven* szó az előzmények miatt komikummá fajult. Mikor egy gazdag rokon ötven éves születés napján örvendeznek, bizonyos, hogy vagyonára vadásznak. Kardos is öntudatra ébred. E jelenet után előre tudjuk, hogy az örökség nem lesz övék.

A méltóságos asszony nagyravágyó és örökséghajhász: tehát lakolnia kell. Ő maga tépi szét a magaszőtte szálakat. De az ügyvéd is furcsa helyzetbe jön. Egy puritán életű rokonának akarja hagyni vagyonát; de az visszautasítja. Ez már *humoros* helyzet. Kardos nem tudott megnősülni, mert a vagyonszerzés miatt elkésett. Mikor már volt vagyona: kikosarazták, mert igen idős. Egyik rokonának nem akarja adni a vagyont, mert nyilvánvalóan vadász reá; a másiknak felajánlja, de ez nem fogadja el. Mit tegyen? Végrendeletet csinál, melyben

annak hagyja a vagyont, kit a rokonság két tagja a többi közül legeszesebbnek ismer el. A végrendelkezés után nem sokára meghal.

A mi ezután következik, az az örökségi komédiának nyilvánvaló szatírája. Azért is csinálja Vas Gereben, hogy kedvére gúnyolódhassék. Az ész dönt az örökség fölött, mely körül öt rokon marakodik. Milyen dulakodás, kapaczitáczió, szavazat-vadászat foly, hogy kit tartanak legokosabbnak. Ma ez, holnap az; a ki többet igér. A végén mégis igazságos itéletet hoz. A méltóságos asszony, ki legerősebben marakodott a konczért: semmit sem kap s még szégyent is kell elviselnie. A ki legkevésbbé iparkodott: megkapja az örökséget az ész jogánál fogva.

A szatirikus hajlamot a megfigyelő tehetség táplálja és fejleszti ki. A ki gúnyolódni akar, annak elemző tehetséggel kell birnia, mely részekre bont mindent és kihámozza belőle a nevetségest. Vas Gereben a templomba is elmegy vizsgálódni. Ott aztán észre veszi, hogy az emberek részint imádkoznak, részint egymás becsületét borotválják. Egy selyemruhás nő épen most jön be és leül; imádkozni kezd. Vas Gereben megfigyeli. Lássuk, mit vesz észre? Az asszony imádkozik és elmélkedik: «Mi atyánk Isten, ki vagy a menyekben (megállt, a harmadik padba most ül be egy választékos öltözékű hölgy, ruháját vigyázva szedi össze, hogy szomszédja össze ne gyúrja s az imádkozó azt mondja: Hüm! ez is itt van?) Szenteltessék a te neved, jőjjön el a te országod, legyen meg a te akaratod (megint megáll, az előbb érkezettre néz, s a finom bársony köpenyre czélozva mondja: Echt franczia bársony, echt brüsszeli csipke!

Olcsó annak, el is hiszem — ha a sáfránjuk is olyan echt volna) miképen a menyben, úgy a földön is. Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma (az öregapám is pecsenyét evett a kenyér mellé, s ha akarta, nagyobb pecsenyét harapott, mint kenyeret. Hát a te apád evett-e husvét napján?) és bocsásd meg a mi bűneinket, miképen mi is megbocsátunk az ellenünk vétetteknek (megint megállt, a harmadik padban ülő asszony gallérját igazítja s az imádkozó meglátja a karpereczeket. No, ezt nem lehet szó nélkül hagyni. Mekkora karpereczek! Mint egy kerékkötő-láncz. Persze, a kezei megdagadnak télen az olajméréstől. Tudom, a keztyüjét mondva csináltatta külön fára) és ne vígy a kisértetbe, de szabadíts meg a gonosztól. Ámen. (Imádkozni sem lehet a félbolondtól, jobbra-balra kapkodja fejét, hogy lássák kalapja mellett azt a nagy georginát; akkora, mint egy kocsimosó szivacs.)»[1]

Vas Gereben humora gazdag volt; az élczek, ötletek bősége jellemezte életben és műveiben egyaránt. Ilyen tehetség észrevesz minden hibát és ferdeséget, mert lépten-nyomon komikus vonatkozásban látja a tárgyakat. Az élczelő hajlam hamar utat tör s ha erős nemzeti érzés van az íróban, arra fogja használni tehetségét, hogy megjavítson. Az a kérdés: van-e az irónak mérséklete? Ha igen: akkor mérsékelni fogja a szatirát és szelidebb eszközöket fog használni. Ha nincs: javítás helyett bőszítni fog és inkább makacscsá teszi az embereket. Vas Gereben csak néha lépte át a határokat; meg tudott maradni a mérséklet mesgyéjén. Ezt mi sem

[1] *Garasos arisztokráczia.*

bizonyítja világosabban, mint az, hogy regényei nagy hatást tettek. Az ő szatirája, gúnyja, élcze: üdvös eredményeket hozott. Nem volt oly sértő, hogy elvadítsa az embereket s ha itt-ott ejtett is kisebb sebeket, hamar behegedtek. Vas Gerebennek határozott czélja volt a javítás s ezt el is érte.

A javítás és művészi érdek két külömböző dolog. A mi egyiknél érdem, hibává válhatik a másiknál. A mi a javítás czéljául szolgál, az a művészi igazságot ronthatja le. A mi az erkölcsiséget erősíti, a műformákat gyöngítheti meg. Az erkölcsi czélzatosság a jellemzés és szerkezet ezernyi fogyatkozásait idézheti elő.

Most már meg kell mérnünk Vas Gereben művészi erejét. Ki kell mutatnunk, vajjon elég erős lélekbuvár volt-e, hogy az erkölcsi igazságok mellett a lélektani igazságokra is rátaláljon? Elég erős művész volt-e, hogy az erkölcsi világrend megóvása mellett föl ne forgassa a művészi formák rendjét? Mert az az igazi nagyság, ki az erkölcsi czélzat tisztasága és folytonossága mellett megtudja őrizni a művészi czélzat tisztaságát és folytonosságát is. De vajjon ez lehetséges-e? Vizsgáljuk meg.

V.

Az író teremtő erejét az alakok teszik próbára. Hogy látja az embereket? Milyen erővel? Csak a külső ismertető vonásokat látja-e meg, vagy a lélek szerkezetét is vizsgálja? Körvonalakat ad-e, vagy teljes alakot? Papirmasékat, vagy húsból és vérből álló lényeket?

Az emberek rúnafeliratok; látjuk alakjokat, de nem tudjuk jelentésöket. Le tudjuk rajzolni vonásról-vonásra, a nélkül, hogy értenők. Nem elég külsőségeiben vizsgálni az embert, meg kell fejteni a lélek rúnáit is. Minél nagyobb író valaki, annál több jelet tud megfejteni. Nagy szellemek folyékonyan olvassák, mind mi az ábéczét. Shakspere azért oly nagy, mert egy szempillantással be tudta járni a lélek minden rejtekét; nem maradt semmi titokban előtte.

Vas Gereben alakjainak világában járva, feltünő aránytalanságok ötlenek szemünkbe. E nagy és változatos arczképcsarnokban vannak olyan arczok, melyeket elég egyszer látnunk, hogy soha el ne felejtsük; vannak olyanok, melyeknek arczvonásait ki sem tudjuk venni. Mintha nem egy kéz festette volna; mintha nem egy erő hozta volna létre. Egyik oly életteljes, hogy örök időkre van teremtve; a másik oly csenevész, hogy nehány év nyomtalanul összemorzsolja.

Az alakok oly sokfélék, hogy nehezen igazodhatunk el. Csoportokra kell osztanunk az alakokat, hogy el ne tévedjünk. Mindenik csoportból ki fogunk ragadni egy pár alakot, hogy megmérhessük azt az erőt, mely létrehozta őket.

1.

Lépjünk be az egyik csoportba. Itt vannak azok az alakok, melyek külső formájukban és belső szerkezetükben egyaránt sikerültek. Ezek az *ősmagyar* alakok, kiknél megtaláljuk a magyar faj ősi jellemvonásait. Egyiküket sem lehet félreismerni; vonásaik oly határozottak, beszédük oly természetes, cselekvési módjuk oly jellemző, hogy jellemeik megismerésében nem tévedhetünk. Vizsgáljunk meg nehányat.

Az öreg Baltay[1] a patriarkális idők alakja. Valóban mintaszerű alak; jellemének minden vonása összhangzó. Beszédeiből egy szót sem lehetne elvenni, egy szót sem lehetne hozzáadni, hogy el ne rontanók. Minden cselekedete odaillő. Az író jellemzése oly erősen megvilágítja lelkét, hogy előre kitaláljuk gondolatait; megsejtjük néha, hogy mit fog cselekedni.

Az öreg évek óta pörben áll családja ifjabb ágával. Bármely perczben kibékülne, ha a másik fél tenné az első lépést. Tíz év múlva megúnja a hallgatást. Egyet gondol: «Nekem öcsém van, a sógorasszonynak leánya, a mennydörgős mennykő nagy pör egyszerre végét éri, ha ezt a két fiatal cselédet egymás mellé állítom». Átizen a szomszédba, hogy teszi tiszteletét. Nemsokára átsétál.

[1] *Nagy idők, nagy emberek.*

Tíz év óta nem beszél sógorasszonyával, de azért így kezdi: «Hol is hagytuk el a szót?» Ki vannak tehát békülve. Az öreg házassági terve ugyan nem sikerül, de sebaj; az öreg nem bánja, csak azt köti ki, hogy a kihez a sógorasszony leányát hozzáadja: *talpig magyar ember legyen.* Meg fogjuk látni, hogy értelmezi ezt. De előbb lássuk házi szabályait, a mint az öreg hajdú elreczitálja:

1-ször: «A kapu nyitva marad, hogy minden becsületes ember bejöhessen, a kelletlen vendég könnyen kimehessen; a várt vendégnek meg úgyis hiába marad nyitva, mert a mint el akar menni, akkorra már a kocsikerekeket a pajtába zárjuk.»

2-szor: «Magyar koldusnak adunk annyit, mennyi belefér; a nem magyarnak a zsákját is megrakjuk, legalább nem mondja, hogy nálunk felejtett valamit.»

3-szor: «Nagyságos uram parancsol mindenkinek a háznál; hanem a vendég még nagyságos uramnak is parancsol.»

4-szer: «Minden házbajárónak van egy rovása, a ki mit olyant cselekszik, a mi jóravaló magyar emberhez nem illik, rovásra kerül. A rovás a harmadik rovásnál megtelik — azt a házból kimaraszataljuk.»

Az öreg a világért sem engedne el egyet is a szabályokból, különösen az utolsóból, mert «látom, hogy a stibli, meg a bugyogó nagyon szaporodik . . . az ilyen népet kipusztítom a házból». Úgy haragszik az új módiért, akárcsak Gvadányi «Peleskei nótárius»-a. De lássuk azt is: ki miért került rovásra? Az egyik azért, mert a korcsmáját zsidónak adta árendába; sört méret vele és maga is megiszsza. «Ott marad a rováson, — mondja Baltay öreg hajdújának, kivel épen számbavéteti a rováso-

kat, — hanem annyit elengedek neki, hogy Szent-Mihály napra, ha a sörtől eláll, az egyik hiba lemegy.» A másik azért van rováson, mert a bucsún úgy jelent meg, hogy a felesége ült jobbról; szajkót fogott és beszélni tanítja; elment Baltay háza előtt és nem tért be. «Rováson marad, — mondja az öreg, — 1-ször, mert jobb kezét a felesége bal keze nélkül nem mozdíthatja; 2-szor, a szajkót emberré akarja tenni, tehát az ilyen utóbb elhiszi, hogy az embert meg szajkóvá teheti; 3-szor, elkerüli az én házamat, pedig ugyancsak az út mellé építtettem; hát mikor várhatnám én őt akkor, ha a falun kívül laknám.» A harmadiknak azért van rovása, mert a simontornyai barátoknak a vajat pénzért adta; a pusztáján csinált hidat lelakatoltatta; a házánál zsemlét eszik. «Na, ennek elengedem a hidat, ha felnyittatja; meg az elsőt is, ha a vaj árát kétszeresen visszaküldi — pápista ember — mit kereskedik a maga papján; hanem a zsemle fönmarad, mert ha feleségét úgy elkényeztette, hogy a kenyeret már nem eheti, maradjon fönn más emberek rettentő példájára, aztán majd más az asszonyságot jó előre fekete kenyérre fogja.»

Igen természetes, hogy az öreg úr hasonló próbára teszi azt is, a ki sógorasszonya leányát akarja elvenni. Gróf Dunayról nemsokára kisül, hogy nem jó magyar ember, mert nem dohányzik, nem iszik bort és könyvet olvas. Mikor mindezek nyilvánvalókká lesznek, az öreg azt mondja: «Megtellett a rovás». A mi azt jelenti, hogy a sógorasszony leányát nem adhatja hozzá. De az mégis hozzáadja. Mit tesz az öreg? Újra megindítja a pert. Hogyne indítaná meg, mikor Berzsenyi így énekel: «Romlásnak indult hajdan erős magyar . . .» Ő pedig

Dunayt romlásnak indult magyarnak tartja. Időközben meghal öcscse. Kire maradjon a vagyon? Nosza, felböngésztet hát egy Baltay nevű gyereket s azt fölneveli; még pedig úgy, a hogy neki tetszik. Majd nevel ő abból kedvére való jó magyart.

Az öreg következetesen halad a maga útján összes erényeivel, jó tulajdonságaival, bolondériáival, bogaraival, ferdeségeivel és jó adag maradiságával. Egyikből sem enged. És mégis lassan-lassan átalakul. Az öreg maga sem veszi észre. Az idők szele megérinti; nevelt fia is hatással van rá. Ha belátja egy-egy hibáját, eltitkolja ismerősei előtt. A változás azonban észrevehető rajta; mint a hogy meg szoktuk látni a hajban, szakálban az első ősz szálakat is. Az író erejét semmi sem mutatja jobban, mint ez átalakulásnak logikus és pszikologikus festése. Sehol egy ugrás, egy botlás; a rajz mindenütt következetes. Ez az ember, ki tele van furcsaságokkal, melyek az ő szemében nemzeti erényeknek látszanak, oly erős átalakuláson megy át az idő folyamán, hogy titokban örül, a mért fia más emberré lesz, mint a milyenné ő akarta nevelni. Gyönyörködik fia tudásában; titokban maga is igyekszik gyarapítani tudományát, hogy szégyent ne valljon a fiú előtt. Könyveket nem vesz, mert fél, hogy megtudják; de mihelyt szerét teheti, zsebrevág egyet-egyet, a hol talál és titokban olvassa. Előbb rovásra vette azt, ki könyveket olvasott; később maga igazít helyre egy fiatal embert, ki rosszul idézi Kisfaludy egy strófáját. A vége az lesz, hogy tűzbe dobatja a pör aktáit, elégeti a rovásokat és kibékül rokonaival. Öreg szolgája megkérdi: «Azt hiszi, nagyságos uram, hogy nem lesz elég magyar ember, kinek rováson a helye?» Az öreg

így felel: «Azt már ezután nem mi rójjuk meg, hallja kend; de a közvélemény».

Baltaybán egy egész osztály átalakulását látjuk; mint a hogy Tapadó bácsiban is egy egész osztály van megrajzolva. A kettő közt az a különbség, hogy Baltayt oly kegyelettel viszi végig, «mintha csak tulajdon ősapánk volna; míg Tapadó bácsiban érzékenyen kigúnyolja a maradiságot, ostorozza a hibákat. De az alak itt is, ott is egyénítve van; nem tüntet fel csak tipikus vonásokat, noha egy egész osztályra ráismerhetünk bennök.

Vas Gereben a patriarkális élet alakjait óvta meg a feledéstől. Oly változatos arczképcsarnok ez, hogy nem lehet eléggé megbecsülnünk. A XIX. század első felének magyarjait hű ábrázolatokban hagyta az utókorra. Alakjai egyének, melyek élesen kidomborodó vonásokkal vannak felruházva; nem tipusok, melyek egymásra vallanak és egymást taszítják ki az emlékezetből. Vas Gereben művész volt a patriarkális alakok rajzában, ki nemcsak a tipikus vonásokat fedezte fel, mint sok más iró, hanem azokat a jellemvonásokat is, melyek a tipikus alakokat egymástól megkülönböztetik. Szántai Zsigmond és Kállai Miklós, Józsa Gyuri és Sörös Mihály, Kardos István és Kardos Lőrincz mind ilyen alakok. Nem sorolhatom föl valamennyit, ezért ki kellett választanom azokat, melyekkel leghívebben feltüntethetem módszerét az alakok jellemzésében.

Szántai Zsigmond[1] voltaképen epizód alak; de oly életteljes, hogy miden vonása magmarad emlékezetünkben. Maga az író is érezte, mert azt mondja egy helyt: «Oly

[1] *Régi jó idők.*

kedvencz alakom, hogy midőn a korszaknak befejezéséhez közeledem, mintegy az elválás kínjait érzem.» Karakterisztikus magyar; nem szereti az újításokat; de nem is tartozik azok közé, kik bogaraikat is a nemzeti erények közé számítják. Patriarkális alak, ki szigoruan ragaszkodik ahhoz, hogy nagy fia állva beszéljen vele, ha bemegy szobájába. Felesége hazasságuk ötven éves fordulóján arra kéri, hogy ha kikocsikáznak, az új módi szerint ő ülhessen jobb felől. «Erre arra lánczhordta módija — felel az öreg — az én házamat, meg az én böcsülettel megőszült fejemet vénségemre meg nem gyalázod s nekem ugyan jobbfelől nem ülsz, ha még kétszáz esztendeig élnénk is, punktum!»

Kállay Miklós[1] okos, eszes, szilárd jellemű és erős elhatározásu ember. Vas Gereben azzal kezdi jellemzését, hogy «a korcsmárost kihordatta a határra, mert egy uri vendégnek éjjeli szállást mert adni, holott azt kötelessége lett volna a kastélyba küldeni». Mindjárt tudjuk, hogy vendégszerető, jó ember; de aztán meg is tartja, a mit kimond. Nagy zavarok vannak a megyében, azért kérik, hogy vállalja el az alispánságot; ismerik igazságos voltát s tudják, hogy csak ő tudna rendet csinálni. Nem csalódnak benne. Kállay valóságos törvénykönyv a maga józan eszével. Nem paragrafus szerint, hanem igazságos belátása szerint itél. Gyönyörűség végig olvasni azokat a helyeket, hol Kállay Miklós tárgyalásokat folytat valakivel, hogy kihámozza az igazságot. Vas Gereben páratlan leleményességet fejt ki egy-egy ilyen beszélgetésben. A magyar ember nyilt, becsületes, egyenes modorát senki

[1] *Nemzet napszámosai.*

sem tudta így feltüntetni; látszik, hogy saját magyaros egyénisége segíti ezeknek e vonásoknak fölfedezésében. Hát még a patriarkális hatalom jellemzése! Ehhez ő értett legjobban. Egy példát is hozok fel. Déryné megkérte Kállayt, hogy tiltassa be a dohányzást előadás alatt, mert kellemetlen a szinészeknek. Kállay következőkép intézi el a dolgot:

«Mielőtt a függöny fölemelkednék, Kállay hátrafordult és a közönségnek azt mondja:

— Halljunk szót! Az actrixok[1] panaszolkodnak, hogy a nagy pipafüst miatt beszélni is alig tudnak; tehát atyafiak, jó lesz azt a pipát letenni, mert ha valamennyien dohányzunk, pénzért sem kivánhatjuk, hogy beszéljenek.

Erre valamennyi letette a pipát, csak Kállay emelte fel a magáét, mely a beszéd alatt kialudt, azért a súgólyukhoz lépvén, a hosszúszárúnak végét oda nyujtá a súgónak ezzel a szóval:

— Uramöcsém, gyújtsa meg ezt a pipát!»

Kevés alakot rajzolt olyan különös kedvteléssel, mint Józsa Gyurit.[2] Nem is hagy fenn kivánni valót; megszólamlásig hű ez a rajzolat. Józsa Gyuri műveletlen ember; de oly gazdag, hogy jövedelmeit a legképtelenebb pazarlással sem tudja elkölteni. Gazdasági tisztjeinek nem ad fizetést; szabad lopásra fogadja fel. Nem dolgozik semmit; semmiféle ambicziói nincsenek. A korhelység minden kedvtelése; valóságos élő boroskancsó, kinek azonban semmi sem árt meg. A legműveletlenebb embernek is vannak barátai, ha gazdag. Egész sereg em-

[1] Szinésznők.

[2] *Ege alispán.*

ber képezi társaságát, kik esznek-isznak az ő kontójára. Nem riad vissza a legvastagabb tréfáktól; folyton ezeken töri eszét. Befűrészelteti barátainak kocsitengelyét sáros időben, hogy gyönyörködjék, mikor pocsolyába fordulnak; alvó vendégeinek szalmazsákja alá tüzet gyújtat; levesükbe hashajtót, borukba hánytatót tétet. Kifogyhatatlan az ilyen tréfákban.

Egy távoli rokonát nevelt fiává fogadja. Mikor Szentpáli barátja tréfából figyelmezteti, hogy ez a gyerek majd megtanítja őt arra, *mi illik* és *mi nem illik*, valósággal dühbe borul. «Megnyúzom azt a kölyköt» ordít. «Megnyúzod?» kérdi Szentpáli. «Tetőtől-talpig!» ordítoz Józsa Gyuri. Így jön ki sodrából a legcsekélyebb szóra; pedig nála a leggyöngébb tréfa a pofoncsapásnál kezdődik. Elhatározza, hogy maga fog felügyelni a fiára. Országszerte korhely nevelőt keres, de sehol sem talál. Végre talál egy többszörösen kicsapott diákot. Megkérdi tőle: «Tanult-e filozofiát?» «Nem én, tekintetes uram» feleli a diák. «Hála Istennek!» mondja a Józsa Gyuri. Újra kérdezősködik: «Amice, tudja, mi az a *prudentia?*« «Hogyne tudnám: *sótartó*» feleli a diák. «Hála Istennek!» mondja újra Józsa Gyuri. «Németül sem tudok ám!» szól a diák. «Azért sem ütöm agyon» feleli Józsa Gyuri, örvendve, hogy kedvére való embert kapott s már a fizetésről kezd gondolkozni. «Hanem majd megtanítom az úrfit valamire — vigyorog a diák — tudok én rusnyák nyelvet s az úrfi fél esztendő alatt akár akarja, akár nem, olyan *muszka* lesz ...» De már erre dühbe jön az öreg: «Szaladj! aki irgalmad van, még a házat is fölgyújtatom utánad, csak egy szó férjen ki rajtad!» Végre Kecskeméten talál egy embert, ki nagyokat tud hazudni s oda

küldi nevelőbe. Összes törekvése arra irányul, hogy magánál is nagyobb korhelyt neveltessen fogadott fiából. Ismerik gyengeségét, s ezért folytonosan hajmeresztő ostrombaságokat találnak ki, melyeket az öregnek úgy adnak elő, mintha fia követte volna el. Pedig ez példás magaviseletű; de szükséges Józsa Gyurival az ellenkezőjét elhitetni, különben egy krajczárt sem költene nevelésére. Józsa Gyuri boldog abban a hitben, hogy nevelt fia hetedhétországra szóló korhely lesz, kit az egész ország fog bámulni.

Most már tisztában vagyunk azzal, hogy Józsa Gyuri csupa hibákból áll; még sem tudunk haragudni rá. Az író jó adag naivitással tudja enyhíteni ezt a sok bizarrságot. Minden hibája mellett érzékeny magyarságára. Így aztán Józsa Gyuri észrevétlenül rokonszenves alakká lesz, kitől nehezen válunk meg. Pedig nem mondhatjuk, hogy az író szépítésére törekedne. Sőt ellenkezőleg: apróra elmondja hibáit. Egész tárgyias művészettel rajzolja; de a fegyelmezetlen és tanulatlan ember durva tréfái mögött melegen érző sziv dobog. Ez és agyafúrt ötletessége a maga részére hódítja az olvasót. Ilyen furcsa ellentétekből összerakott alakot nem igen ismerünk más regényírónál. Lehet, hogy mások nem is sokra tartják; ennek felületes vizsgálat lehet az oka. Lelkiismeretes szemlélet után azonnal rájövünk, hogy ez az alak több figyelmet érdemel. Vas Gereben egyik leggyöngébb regényébe van helyezve: de ez alak erősen kiválik élettelјes szineivel s a jellemzés biztonságával. Én Vas Gereben legsikerültebb alakjai közé számítom. A ki ennyi lélektani bizarrságból ilyen következetes alakot teremt, nem közönséges erőről tesz bizonyságot.

Sok értékes lélektani vonást találunk Sörös Mihály[1] rajzában. Sörös bérlő egy dunántúli jószágon. Birkatenyésztéssel foglalkozik, melyből nagy jövedelme van. Mindenki szereti, tiszteli egyenes jelleméért s még inkább pénzeért. Egyszer szerencsétlenül jár; épen az ő bérletén vonul át egy hadtest és minden birkáját megeszi. Sörös tönkre van téve. Az ügyvéd, kit eddig örökké ajándékokkal halmozott el, goromba levelet ír neki, hogy ha nem tudja fizetni a következő részletet, a bérletről mondjon le. Sörös bemegy a városba, hogy valamelyik barátjához forduljon segítségért. Az emberek kikerülik az utczán ; nem veszik észre ; nagy csoda, ha valamelyik kalapját billenti. Miért? Mert mindenki tudja, hogy koldussá lett. Vas Gereben leírja Sörös lelkiállapotát, ki most látja először az emberek napraforgó-természetét Ez a felfedezés oly nyomasztó, hogy alig tudja elviselni. Mégis erőt vesz érzékenységén; elhatározza, hogy egy csöppet sem fog megalázkodni. Elkeseredése kitör belőle. Az embereket megleczkézteti az utczán; az ügyvédnek pedig oly gorombaságokat vág fejéhez leveléért, hogy az majdnem kővé mered. «Ha még egyszer levelet mer írni, bejövök Komáromba és itt tulajdon szobájában az úrnak szájába töltöm a tentát, mit kalamárisában találok. Ezt ne feledje az úr; szervusz, fiskális — tisztelet adassék a javának, az úr persze nem az!» Sörös ezután Istenhez fohászkodik, mert becsületes ember volt s elveszett szerzeményéből egyetlen fillér sem volt igaztalan. Ezután könnyebb kedélylyel tűri, hogy az emberek kerülik. Még mosolygott, «hogy ő úgy járt, mint az aranynyal

[1] *Dixi.*

telt zsákot czipelő szamár; míg az aranyak a hátán voltak, gondosan őrízték, s mikor leszedték a drága terhet: hátára csapnak, hogy menjen a kert alá kórót keresni.» Ő mindenkin segített, marokkal szórta a jót, mindenkinek barátja volt, becsületes részvétre számított tehát; de most tudja, hogy az «emberek nyomorult férgek, kik nem érdemesek az égnek melegen sütő napjára; mert az táplál és növel, az emberek pedig mások pusztulásán gyönyörködnek».

A véletlen segítségére siet; a hadi pénztár megtériti egész kárát. Újra az lesz Sörös, a ki volt. Lássuk, mit csinál? Az emberek messziről süvegelik. Ismerősei elmondják, hogy mennyire sajnálkoztak rajta; ki feleségére, ki barátjára hivatkozott. Sokan háromszor is visszafordultak, hogy a mit rossz napokon elmulasztottak, egyszerre leszolgálhassák. Sörös kiszámította magában, hogy újra föltámadt barátai együttvéve nem érnek egy kalapot; ezért feltette magában, hogy a herkópáternek sem veszi le. Nagy nádbotját használja köszöntőnek; ha valaki megsüvegelte, úgy menésközben fölcsapott botjával kalapja felé; ez volt a fogadj Isten. Véletlenül úgy hátracsapott egyszer, hogy bezúzta egy úr czilinderét. «Bocsánat uram, igen sajnálom . . .» szólt oda. Ekkor észrevette, hogy az ügyvéd kalapját ütötte be. «. . . Akarám mondani, — nem sajnálom biz én; mi jár a kalapért?» «Szót sem érdemel, még én örülök, hogy így véletlenül jutott szerencsém» mondja az ügyvéd. «Hiában örül, fiskális úr — felel Sörös, — ez alkalommal minden szerencséje egy új kalap árát éri meg.» «Mire való ez a haragtartás» mondja az ügyvéd. Sörös ugyancsak világosan felel: «. . . A fiskális urat én meghízlaltam,

két orczája az én sonkámtól volt kövér, piros szinét az én vörös boromból itta, fehér kenyeréből a korpát én szitáltattam ki — és mi volt mindezért a köszönet? Fiskális úr alig hallotta hírét bajomnak, lelkembe harapott... Itt van öt forint a kalapért...» «Ezerezer bocsánat — rimánkodik a fiskális — Krisztus is megbocsátott...» «Még nem vagyunk keresztre feszítve, fiskális úr s ha az úr ide lenn lator — nem tudom, baloldalra feszítik-e? Tessék öt forint.»

Sörös nem lett embergyűlölő, csak megtanulta az őszinteséget. Megismerte az embereket; nem akart több jóakaratot mutatni senki iránt, mint a mennyit érzett. Lelke egész változáson ment át; belátta saját hibáit is. Elmélkedett. «Minő hitvány ember lehettem én azelőtt. Ha bementem egy boltba, fitymáltam a kalmárnak portékáját, a legjavát kerestem mindennek; mert előre megmondám, hogy az áron nem szokásom alkudni. Most már tudom, hogy van az emberek szívében egy hely, mely nagyon érzékeny — a kicsinylés, fitymálás jobban fáj a fokosnál: kit azzal ütünk, bizvást visszaüthet. A szivességet nem szoktam megköszönni; kivettem a bankót, nagyobbat, mint a szolgálat érdemlette s megvártam, hogy az köszönjön, kinek sokat adtam. Épen azokat idegenítettem el, kik szivességet tettek velem, s adományommal úgy fizettem ki őket, mint robotosaimat. Barátságért borravalót adtam: ugy-e, sült bolond voltam?» Sörös jellemzésének még sok érdekes vonását hozhatnók fel; de ez épen elég. Az alak így is látható; kár, hogy egész végig nincs elég szabatossággal rajzolva.

Kardos István, az ügyvéd és Kardos Lőrincz, a mér-

nök egymást kiegészítő két alak. Mindkettőt előhaladott, megállapodott korában ismerjük meg.[1]

Az ügyvéd ötven éves agglegény. Fejében sokszor fordult meg a házasság eszméje harmincz éves pályája alatt. Előbb a «nemzetes» kisasszonyokra gondolt; vagyona azonban annyira növekedett, hogy már a «tekinteteseket» is megbirta; míg ezen tépelődött, vagyona úgy meggyarapodott, hogy már a «nagyságosokig» fölért. Végre megkér egy tekintetes leányt: kosarat kap. Az ügyvéd votlaképen az előzmények feltárásában van jellemezve. Benső élete lélektani fejlődés szerint foly. Lelki világát sikerült rajzban szemlélteti az író. Gondolatai, tépelődése valóságos lelki harcz. Ebben a hallgatag és szótlan harczban megvan a drámai menet: ekszpoziczió, fejlődés, bonyodalom, fordulat és kifejlés. Minden logikus rendben foly addig, mikor «észrevette az ügyvéd az ötvenedik esztendőt, ezt a kemény csontot a sok jó között, melyet nem lehetett elharapni az ötven éves fogakkal: elvitázni, elhazudni és elkönyörögni sem lehet — megvan, mint adósság, be van táblázva az életre, s naponkint érezteti uzsoráját, megtépvén a hajat, koronkint fölírva az arczra egy-egy barázdát s a szakálnak egy-egy szálát; mint az aratórészt, mintha már az birói foglalás alá volna véve». Föltárja az ügyvéd egész gondolatvilágát; keserves, kínos tépelődése sikerült rajzban van feltüntetve. «Legyetek ötven éves agglegények és midőn eszetekbe jut a házasság, álljatok meg a tizennyolcz éves kisasszony előtt, mondván: Kisasszony! én ötven éves vagyok, már kedves édes anyjával is tánczoltam,

[1] *Pörös atyafiak.*

sőt tán egy kicsit az öreganyjával is; én érett eszű ember vagyok, megértem a francia háborut, Napoleont is láttam, meg a fekete bankót — a kisasszonyba fülig szerelmes vagyok, mit mond hozzá?» Mikor aztán mégis megkér egy leányt és kosarat kap, érzi, «hogy az idő betette előtte azt a kaput, hol a földi mennyországot is meg lehet találni; de a ki azt keresni akarja, korán reggel induljon el, nehogy a későn indulót a sötét éjszaka kinn érje.» Belátja, hogy az anyagi javak, melyekért életét feláldozta, mit sem érnek.

A mérnök épen ellenkezője. Korán házasodik, az anyagi javak nem izgatják; annyira nem, hogy a kinálkozó vagyont is visszautasítja. Ügyvéd rokona, mikor lemond a házasságról, feléje közeledik, neki szánja vagyonát, hogy legalább méltó örökösei legyenek. Milyen ridegen utasítja el a mérnök! «Tele van az erszénye aranynyal s e becses terhet nagylelkűen itt szeretné hagyni, ha cserébe rokonszeretetet kapna az utolsó felvonásra... Engem még nem bolondított el a pénz, s e világkormányzó mammonért vénségemre nem veszek nyakamba nyűgöt, nőm és leányomat nem kényszerítem, akár remélt, akár valódi haszonért, mankóhordozóvá. Rideg önnek a világ, elhiszem, — azt is észrevette, hogy a pecsenyeszagra éhesek jelentkeznek; én megmutatom önnek, hogy olyan ember is van, ki e varjúszerepet magára nem vállalja». A mint ebből is látjuk, a mérnök egyenes ellentéte az ügyvédnek. Ez határozatlan egész életében, innen származik boldogtalansága. Amaz határozott; jelleme oly egyenes, mint a legegyenesebb vonal. A vagyont sohasem becsülte; csak azért dolgozik, hogy családja létét biztosítsa.

Vas Gereben szereti a párhuzamokat. Majdnem minden regényében találunk két olyan embert, ki nem egy sorsból származott, de egy útat tapos. Ha erre nincs alkalom, egy-egy hű szolgát állít ura mellé és következetesen viszi végig a művön. Ne kicsinyeljük ez alakokat; sokszor egy-egy ilyen alak rajzában rejlenek a legművészibb vonások. A magyar világnak oly szükséges hozzátartozói ezek a szolgák, hogy nélkülök nem is tudnók elképzelni. Nem olyan viszony ez, mint a minő más nemzeteknél van úr és szolga között; a magyar úr szolgája tiszteletreméltó alak, ki sokszor oly hangon beszél, melyet csak szülőtől vagy testvértől fogadunk el. Az ilyen szolga sokszor jobban hozzánőtt a családhoz, mint egy közeli rokon. A ki Baltay öreg *András*-át és Kardos ügyved *Vendel*-jét megfigyelte, lehetetlen, hogy ne gondolt volna Arany János öreg *Bencze*-jére. Vas Gereben szolgái ép oly jelentőséggel birnak, mint Toldi-ban a vén fegyverhordozó. Nem mellékalakok; főalakká emelkednek jellemük által. Így akarja az író; azért rajzolja őket oly lelkiismeretesen, annyi pszikologiával és szabatossággal. Nem dobja csak oda, hanem teljesen felépíti.

Ritka szerencsével rajzolta meg Andrást; olyan mesterileg jellemezte, hogy nem vallana szégyent vele a világirodalom bármely nagysága. A ki ezt nagy mondásnak veszi, utalom a vizsgálatra; vegye elő a könyvet[1] és kisérje figyelemmel minden szavát, minden cselekedetét. Meg fog győződni akkor szavaim igazságáról. Megindító ez a jellem a maga egyenes őszinteségében. Mikor elbeszéli az öreg Baltaynak, hogyan ápolták Dunayék

[1] *Nemzet napszámosai.*

Imrét, az ő nevelt fiát, könny szökik szemünkbe. «Elhiheti, nagyságos úr, hogy egy párszor félre kellett mennem, hogy ne lássák meg, midőn a könnyüt kitörlöm szememből; aztán ilyenkor eszembe jutott ám, hogy ennek az embernek én faragtam meg a rovást» Később nincs nyugalma, elmegy, hogy megnézze azt a rovást. «Mielőtt odaérne, egyik szobában megállt, gondolkozott, mintha e nagy háznak gondja örökségképen maradt volna reá, minthogy ő azt oly híven teljesíté, — de volt ebben a megcsontosodott hűségben egy oly érzelem, mely vérvegyületében az igaztalanságot nem tűrte meg s minthogy ő maga érdemtelenül egyetlen falatot nem tett a szájába, a hasonlót mástól is megvárta». Minden tudománya abból áll, hogy irni-olvasni tud; Baltay nevelt fiát titokban tanítja arra, a mi tőle kitelik, mert tudja, hogy az apja nem akar sok tudományt rárakni. Mikor privát tanítót hoznak a házhoz, lelkére köti, «hogy ne maradjon a korpa a gyerek fején, hanem rázza tele tudománynyal, ne kimélje a szót.» «De mikor úgy félti a nagyságos úr!» mondja a tanító. András így felel: «Mit tud ahhoz a nagyságos úr, ő gazdag, azt gondolja, kevesebb is elég; hanem uram, a nagyságos úr a toronyból nézi a világot, onnét persze az egész világ kicsiny, egy-egy ember akkora, mint egy macska, hanem ifjú uram, alulról fölfelé jobban meglátszik, milyen nagy már csak a torony is. Erre tanítsa az urfit, hogy ő is legalulról kezdi.» Oly igaz alak ez, minőt kiváló szellemek is csak ritkán alkotnak.

Nem ilyen súlyos, de teljesen hasonló alak Vendel.

[1] *Régi jó idők.*

Ezt az alakot Vas Gereben valószinűleg az előbbiből vette. De ezen is látunk egyéni vonásokat, mely amattól megkülönbözteti. Becsületes, egyenes jellem ez is. Kardos ügyvéd minden dolgát elmondja neki. Mikor ötven éves korában házasodni akar, neki vallja meg először. Milyen kínokat áll ki, hogy vajjon mit fog felelni a becsületes, öreg cseléd! «Megijedne kend egy asszonytól?» kérdi tőle tapogatózva. «Mi tagadás benne, — mondja Vendel, — jobban, mint az ellenségtől... olyan ellenség nem kell, kinek a nyelv mindene; ha akarja, eszik vele, ha akarja megcsal vele, ha akarja, meg is mar vele — ennyi fegyver ellen egy lovas ember nem elég». Mikor megtudja, hogy gazdája házasodni akar, sehogy sem akarja komolyan venni. A levelet, a mit a választott leánynak írt, nem akarja semmiképen elvinni, hanem azt kérdi: «Tűzbe dobjam ezt a levelet?» «Elviszi kend oda, a hova szól» parancsolja az ügyvéd. Vendel vonakodik, mert az ügyvéd patvaristája épen annak a leánynak udvarol. «Azt is mondhatom a tekintetes úrnak, a mit az ezredes urunk mondott: hogy sohase keressen meg az ezredes olyan leányt, kinek a hadnagy is jó volt, — pedig tekintetes uram, a hadnagytól van ám annyi az ezredesig, mint a harangkötél végétől az öreg harangig.» Az ügyvéd ingadozik. «Várjon még kend néhány perczig, Vendel!» «Halálos vétek volna hiába fárasztani az óramutatót, tekintetes uram, oly vigan ég a kandallóban az a száraz cserfa, mire hármat számlálok, megsül ez a levél: mert még úgy is járhat a tekintetes úr, hogy az egykori legénye nevetve olvassa, min törte fejét a mester.» «Dobja kend a tűz-be» mondja az ügyvéd. «Bedobtam, uram!» Ennyi talán épen elég az alak megértéséhez.

2.

Lépjünk a másik csoportba. Itt minden homályos és elmosódott. Hiába vizsgálódunk figyelmesen, nem birunk tisztán látni. Az alak előttünk áll, de nem tudjuk kivenni arczvonásait. Halljuk beszédét, de nem tudjuk belőle kihámozni a lelket. Mintha egy tökéletes fabáb állana előttünk, mely mozgatni akarja az eseményeket, de képtelen reá. A fabáb sokszor megmozdul, int, már-már azt hiszszük, hogy él; de csakhamar belátjuk, hogy élettelen. Az író lökdöste meg s ez ejt csalódásba.

Vajjon csak Vas Gerebennél akadunk ily jelenségekre? Dehogy. A legnagyobb szellemek is hoznak létre ilyen élettelen vázakat; mint a hogy a legerőteljesebb szülők életrevaló gyermekek mellett egy-egy korcsszülöttet is nemzenek.

Shakspere, ki «Isten után legtöbbet teremtett», szintelen, gyalulatlan alakokat is hozott létre. Dickensnek akárhány alakja van, melynek nem jutott csak egyetlen jellemvonás; az ilyen alak, mintha fából volna, örökké egy ábrázatot mutat. Thackeray nagy pszikológus, de egy-egy alakjának arczvonásait alig tudjuk fölismerni a korbácsütések és erkölcsi prédikácziók fergetegében.

Kérdés, hogy az erő hiánya vagy a szeszély hozza létre a gyönge alakokat. Mindenesetre az utóbbi. Kivételes szellemeknek különös szeszélyeik vannak. Annyira érzik teremtő erejüket, hogy sokszor szándékosan hanyagolnak el egy-egy alakot. Hasonlók azokhoz a dúsgazdag emberekhez, kik néha oly szegényes ruhát öltenek, melyben lenézik az igazi szegényt. A gazdagról azonban min-

denki tudja, hogy jobbra is telik; azért nem rójják fel, akármiben jár.

Nem akarok ez olcsó magyarázattal kibújni a vizsgálat elől. Az író érdeméből mitsem von le az, ha őszintén feltárjuk hibáit. Vas Gerebennél sokszor az erő hiánya ez; valami különös bágyadtság száll lelkére. Utolsó regényeiben látjuk leginkább ezt a jelenséget. Ilyenkor küzködik és nem tudja életre kelteni az alakot. Széles talpazatot rak, akárcsak egy emlékszobornak, s az alak rajta mégis ingadozik. Sokszor a jellemvonások legfinomabb szálait szövi egymás mellé; de a fonalak szétbomlanak és nem lesznek szövetté.

A mi legkülönösebb, az író színvakságba esik. Küzdelmesen hozta létre az alakot s azt hiszi, hogy a legsikerültebbet alkotta. Az idő és a fáradság csalódásba ejti a munka értéke felől. A mit gond nélkül, csak az ösztön sugallata folytán remekbe alkotott: értéktelennek tartja. A mit fáradságos munkával tákolt össze: önmaga iránt bámulatra ragadja.

Nem akarok sokáig időzni e jelenségnél. Elég egy-két alakot felmutatnom, hogy a mondottak érthetőkké váljanak.

Lássuk Faragó alispán rajzát a *Jurátus élet*-ben. Soha ilyen pepecselést! Úgy képzelem, mint valami festőt, ki a vászon hátát is megfestené, hogy a kép annál alaposabb legyen; vagy a műkritikust, ki azon kezdené, hogy leirná, hol és hogyan készítették Rafael valamelyik képének vásznát. Faragóról megtudjuk többek közt, hogy «az ő nadrágja térdén sohasem kopott ki, csizmájának orrára nem kellett soha folt, sipkájának előbőre sohasem szakadt le, könyvében a lapoknak sarka soha be nem szamár-

fülesedett s a padban oly egyenesen ült, mintha vadrécze tojáson ülne s attól fél, ha megmozdul, valamennyi megzápul.» A magyarázkodás tovább tart. «Szerencse, hogy oly korban házasodott meg, mikor a házasulandó legénynyel az apja ment el a leányos házhoz». Hogy és mint házasodott, az is le van irva. Milyen volt a felesége? «Kikérdezett belőle minden magyar szót, mit ő a diák nyelv mellett ugyszólván a tüdője fenekére nyelt el, s időnek folytával az asszony Cicerónak országából haza rángatta az öreget Magyarországba.» Hol vagyunk? Még mindig az elején. Előbb szükséges tudni, hogy lett házasságukban «az összetörődésből megszokás, ebből rokonszenv, végre ragaszkodás.» Így döczög előre a hosszadalmas leírás és mégis mit sem tudunk az emberről. Ideje már, hogy az is előlépjen. De nem lép elő. Kapunk végére mehetetlen beszélgetéseket feleségével. Hogy az mirevaló, fel nem tudjuk fogni. Mintha az iró fogadott volna valakivel, hogy ennyi és ennyi lapon át beszélni fog egy alakjáról, a nélkül, hogy megismertetne vele. Lássunk szóról-szóra egy ilyen beszélgetést:

«— Úgy beszélsz asszony, a mint érted. A leány azért ne tudjon sokat, hogy férjétől épen azt tanulja meg, hogy miáltal lehet kedves annak, kivel egy életet fog keresztül utazni. A nő szereti a hódolatot azért is, a mit nem tud, ha többet tudna, mint a férfi: megvetné. A nő hamar túlbecsüli magát, azért mondja a római költő: A nő csak folyondár, mely a tölgyre kapaszkodva ér föl a magasba, — önerejéből csak a földön csúsznék odább. Ti szépek vagytok, előbb tán csak a testben, később a férj által lélekben és hogy a tanult ember nem röstel a szépek után járni, csak az olyannak megfoghatlan, ki az

egykori bölcstől csudálkozva kérdé: A bölcsek is megeszik a mézet? Mire a bölcs igen nyugodtan azt felelte: Azt gondolja az úr, hogy az Isten a mézet csak az ostobák számára teremtette? Nem, kedves feleségem, én jókor beismertem, hogy szükséges az életben a gyöngéd női kéz, mely sima és könnyű kézzel ápolja azon nagy sebeket, melyeket a kornak durva keze üt rajtunk, — azért kerestem meg páromat, mely kiegészíti világomat. Mily szomorú lenne a nappal nap, az éjszaka csillagok nélkül! mondja Ovenális. Én nem féltem a küzdelemtől, kedves asszonykám, sőt vágytam erre, hogy boldogságomnak magam is lehessek oka, ha majd életpáromat erről is, amarról is meg kell győznöm; hisz előre tudtam, hogy a győzelemnek jutalma jó részben tulajdonommá válik. Akadályok nélkül elvesztené erejét a szél — állitja Ovenális — ez adott erőt eltűrni a nőnek ellentmondásait, mert az ellentmondás kettőre adott alkalmat: újabb megfontolásra, ha még valamit helyesebben tehetek, valamint arra, hogy tudom, miben kell velem egyjogú élet-páromat megnyugtatnom. Sok férfi szégyenli az engedést, hisz: Theophrastus a csinos alakot hallgató csalónak nevezi, mely szó nélkül csábít; de mert a félelmet nem ösmertem, sőt kerestem az ellenkezést, mely lelki erőmet megkisérti, örültem, ha nőmet gyengéden meggyőzhettem a jobbról, mert a gyönyör enyém, hisz beteljesült Hieronimus mondása: A szépet a megújuló szeretet még szebbé teszi. Tudtam és tudom, hogy gyarló voltam és vagyok...»

Így foly a szó szakadatlanul Faragó szájából. Mi ez? Beszélnek így az emberek? Nem. De még korántsem ért véget az oktatás. Ez a közmondásokkal tűzdelt beszéd

szakadatlanul foly öt-hat lapon át; ásitunk és nem birjuk elolvasni. Bosszant a pedagogiai invázió, melynek itt sem értelme, sem czélja nincs. Faragó egész végig így van jellemezve. A sok hiábavaló szószaporítás, pedagógia, erkölcstan agyonnyomja az alakot s úgy körülburkolja, hogy semmit sem látunk belőle.

Következik Csillag Pál.[1] Ez is széles alapra van téve s úgy agyon jellemezve, hogy a sok beszéd közt nem látjuk tisztán az alakot. Pedig ez az ember beszél, cselekszik eleget. A másiktól egyenesen ellentétes alakot akart belőle faragni a szerző. Itt is a pedagogiai invázio rontja el az embert. Csillag, ki ünneplő ruhában is réczetojásokat szed, oly bölcs, hogy ilyenforma eszméket prédikál gyermekkorában egy parasztembernek: «A népek elszaporodnak, a földet nem nyújthatjuk ki sodrófával, hogyan fogunk tehát megélni, ha csak azt kapjuk a földtől, a mit egy arasznyira kapargatunk ki belőle? A tudomány mélyebben kutatott a földben s odalenn többet talált...» Van-e gyermek, kinek ezért fájna a feje?

Megfejthetlen rejtélyként áll előttünk Erdey gróf. Ő az *Életúnt ember*. Illő volna tehát tudnunk, hogy miért életúnt és mi tette azzá? Sok hosszú és széles magyarázat van a regényben; de egyiknek sincs lélektani indoka. Az alak teng-leng; összes foglalkozása az életúntság. De ki sajnálja, mikor senki sincs tisztában vele? A cselekvésből, beszédből semmit sem veszünk ki; az arczvonások nemcsak bizonytalanok, hanem érdektelenek is.

Nem különb ennél Koltay gróf.[2] Keze, lába van ugyan;

[1] *Jurátus élet.*
[2] *Életúnt ember.*

de feje hiányzik. Jeles ember, az író legalább lelkesedik érte. De ki áll jót jelességeiért? Mi nem hiszszük el. Jelleméből egyetlen porczikát sem mutatott. Az egész alakot csak azért vonszolja elő a szerző, mert egy leányt hozzá kell adnia; szükség van vőlegényre.

Itt is hagyhatjuk ezt a társaságot; különben sem áll sokból. De mert ilyen példányok is találhatók Vas Gerebennél, meg kellett mutatnom nehányat. Nem csak azzal kell foglalkoznunk, a mit az iró jókedvében teremt; hanem azzal is, a mit rossz napjain kínnal hozott létre. Igaz, hogy az ilyen alakok hasonlítnak a csenevész szülöttekhez; de mert érdekel minket a szülő, meg kell ismerkednünk minden gyermekével, hiszen tudvalevő, hogy a szülő vézna gyermekét dédelgeti legjobban, melynek a szél is megárt.

3.

A kit erkölcsi czélzatok vezérelnek, kötött kézzel nyúlhat csak az emberi szenvedélyekhez. Nem festheti a szerelem romboló hatalmát és féktelenségét. Van egy válaszfal, melyen túl nem szabad lépnie; nem szabad a lélek mélyére néznie, mert hátha olyan indulatokat fedez ott fel, melyek megbotránkoztatnák az erkölcsös olvasót.

Ez a békó nyűgözte le Vas Gerebent; szerelmesei ezért mind színtelenek. Úgy hasonlítanak egymáshoz, mint egyik tojás a másikhoz. Minden regényében van egy-két szerelmes pár; ezeket ki lehetne cserélni, egyik regényből a másikba helyezni, mert semmi különbség nincs közöttük. Eszembe jut, a mit Taine mond Dickens szerelmeseiről; ugyanazt el lehet mondani Vas Gereben szerelmeseiről is. A *Régi jó idők*-ben két kedves és

tisztességes leányt ismerünk meg, kiket nőül vesz két jeles és tisztességes fiatal ember; a *Nagy idők, nagy emberek*-ben hasonlóan két kedves és tisztességes leányt látunk, kiket szintén két hasonlóan jeles és tisztességes fiatal ember vesz nőül; a *Nemzet napszámosai*-ban szintén két kedves és tisztességes leánynyal ismertet meg a szerző, kiket szintén két jeles és tisztességes fiatalember vezet oltárhoz; a *Garasos arisztokrácziá*-ban, az *Életúnt ember*-ben, a *Jurátus élet*-ben, a *Tekintetes urak*-ban nem különben két-két kedves és tisztességes leányt mutat be a szerző, kiknek nemkülönben két-két jeles és tisztességes fiatal ember esküszik örök hűséget; a *Pörös atyafiak*-ban, az *Egy alispán*-ban, *Dixi*-ben már csak egy-egy kedves és tisztességes leányt vesz nőül egy-egy jeles és tisztességes fiatal ember. Ezek a kedves és tisztességes leányok tökéletesen hasonlók egymáshoz, csak a nevük változik: egyik regényben Jolánnak, a másikban Idának, a harmadikban Marinak hivják őket. A jeles és tisztességes fiatal emberek is tökéletesen egymásra ütöttek, csak a nevük külömbözik; egyik regényben Endre, a másikban Imre, a harmadikban László és így tovább. Annyi itt a házasság, hogy félországot be lehetne népesítni.

Vas Gereben szerelmesei mind nagyon okosak és mégis fölötte naivak. Arczvonásaik egyformasága azokat az aczélmetszeteket juttatja eszünkbe, melyeket gyermekkorunkban Schmid Kristóf ifjusági elbeszéléseiben láttunk. Az erkölcsi czélzat együgyüségre kényszeriti az irót. Egyik fiatal ember megpillant egy leányt, nyomban megszereti: egész bizonyos, hogy nőül is veszi akadálytalanul. Mintha az életben akadályok nem is volnának! Szerelmükben

nincs szó fejlődésről; a szokatlan indulatok ki vannak zárva. Minden úgy foly le, a hogy az erkölcstan írja elő. Végtelen hosszúságú beszélgetéseket kapunk, melyek legtöbbször érdektelenek. A szerelmes ifjú prédikácziókat tart egyetemes eszmékről; a leány nemkülönben. Mikor még nincsenek tisztában egymással, félszavakban találgató modorban, naivan elburkolt kifejezésekben tesznek czélzásokat érzelmeikre. De az érzelmek sohasem jönnek forrongásba; annyi erejük nincs, mint egy teafőző gőzének. Összes lelkiállapotuk egy-egy kedves zavarban szokott nyilvánulni. Leányos mamák bizonyosan hálával gondolnak ezért a szerzőre.

Természetes tehát, hogy Vas Gereben nem sokat gondol a szerelmesek lélektanával. Nem is beszélteti őket a szerint. Ha jól megfigyeljük, azonnal észreveszszük, hogy szerelmeseinek arcza csak álarcz, mely mögött a szerző áll és viszi a szót. Ez még hagyján; a szerzőnek vannak ötletei és gondolatai, melyek érdekelnek. Nagyobb baj, hogy a szerző akárhányszor elveszti saját egyéniségét s az alakét sem veszi magára. Ezért áll be a túltengés a végére mehetetlen párbeszédekben, melyekből alig tudunk olyas valamit kihámozni, a mi az alak lelkivilágára tartozik. Még jó, ha az iró az alakot elfedi saját egyéniségével, mert akkor legalább nem unatkozunk.

Meg kell vizsgálnunk egy párbeszédet, hogy fogalmat alkossunk Vas Gereben szerelmes ifjairól. Egyetlen beszélgetésből következtethetünk valamennyire.

Nyissunk bele a *Jurátus élet*-be; Kapus Imre és Csillag Ida beszélgetnek.

«— Szabad valamit mondanom? — kérdi Kapus.

— Sőt én kérem! — feleli Ida.

— Ne döbbenjen meg az emberektől, az emberek igen későn lesznek okosan számítók, néha ötven-hatvan év árán, s az öreg urak ártatlan tréfája önt meg ne sértse. Az öreg urak nem veszélyesek; ők meg nem csalhatnak senkit, modoruk, a kiszámított ügyesség a fiatalban lenne veszedelmes. Itt a sorsnak gondja volt arra, hogy a csalást a kévéssé figyelő is észrevehesse; a fiatal ember nagyon sokat mond, mert fél, hogy a sokból is keveset hisznek.

— Ön ezt bizonyosan tudja?

— Higyje el kegyed, hogy szemlélődésből tudom, azért mondom el oly bátran.

— Bátran?

— Nem akarnám, hogy kegyed két körülményre gondoljon: arra, hogy elfáradtam volna az öntapasztalásban s mint megmaradt tapasztalatot még irgalomból eloszszam, vagy hogy példát idézek azon sorozatból, melyre egyszer-máskor igen biztosan vállalkoztam volna. Kegyetek házánál hálát érzek szivemben, lefizetem apródonkint, a mint alkalmam kerül s a tárgynál maradva mondom, hogy következtetések nyomán ösmertem fel a modort, melyekkel korabelieim hódításokra indulnak. Én e naptól fogva nem fogom elfeledni, hogy a magyar viszonyok között élve nő irányában én követelőnek látszhatnám, a hol más csak kérő s vakmerő volnék ott, a hol más legfölebb is meggondolatlan.

— Így már megértem önt, miért nem lehet boldog.

— Így nem leszek tehát egészen boldogtalan.

— Én ezt helyemben nyereségnek tartanám, biztosítva lenni a boldogtalanság ellen.

— Ez az önvédelem szükségtelen önnek.»

Így tart ez lapokon át. Érthetetlen talányok, üres szócsavarás, elburkolt semmi. Okoskodások, melyeknek nincs jelentésük. Ugorjunk át néhány fejezetet s kapjunk ki ugyanazon személyek beszélgetéséből még egy részletet.

«— A sors minden reményt megnyirbál, miért lennék kivétel én? Osztozom az emberi élet sorsában. Egészen boldogok nem lehetünk, — mondja Kapus.

— Én magam sem tudom, miért küzdöm önnel, ne itéljen meg beavatkozásomért, de ha elkezdtem a fecsegést, félek abba hagyni, — feleli Ida.

— Ezt én megfoghatom, kegyed élesen lát s fájó gyengémet ösmeri.

— Eltalálta, ezért kérem, beszéljen odább.

— Kegyednél kifejlett a gyengéd kimélet s mikor mások kellemetlenül érintenek, megsajnál.

— Ne mondja ki e szót, mely lealacsonyító.

— Lám, mennyire biztos a látása, tudja, hogy a sajnálat akkor áll elő, mikor valakit megalázott a sors vagy az emberek.

— Istenem, én úgy kínlódom, ön igen erős akar lenni, kész a szenvedésre, s ugyanakkor igaztalan maga iránt.

— Én nem vagyok boldogtalan, a sorstól kenyér helyett kalácsot kaptam.

— De nem is boldog, mert a boldogságot kerüli.

— Meglehet.

— Van önnek kedvencz állatja, valami madara?

— Igen, egy kanári madaram van, tenyeremből eszik, vállamra száll, ha irok; ez a kis állat az én legjobb barátom.

— Ez a kis madár kényezteti el önt.

— Valóban, megnevettet kisasszony és elfeledteti ve-

lem az ebéd alatti gyengédtelenséget. Hát kis madaram kényeztet el?

— Igen, az a kis tudatlan állat, mely kimutatja, hogy önt szereti.

— Mi következik ebből?

— Hogy ön csak annak hisz, mit az a madár kérdés nélkül értet, hogy önhöz vonzódik. Ha kérdés nélkül nem mutatná szeretetét az a kis madár, rég elajándékozta volna másnak. Ön ilyen kétkedő.

— Jól van, legyen igaza, Ida kisasszony. A madár engem elkényeztetett; de az is bizonyos, hogy én a madárhoz gyengéden ragaszkodom. Megtettem-e a méltányost, panaszkodhatnék-e madaram, ha gondolkodni és szólni tudna?»

Így kerülgetik a forró kását végnélküli beszélgetésekben. Ásítunk és nem győzzük bevárni a végét. Untat a velőtlen szószaporítás. Szándékosan választottam a legjellemzőbb helyet, ahol legtöbb a puszta fecsegés. De általánosságban mindenütt így beszélgetnek Vas Gereben szerelmes ifjai. Nyissunk bele az *Életúnt ember*-be: Vámosy László és Szabó Mari így beszélgetnek. Nézzünk bele a *Pörös atyafiak*-ba: Sipos és Kardos Jolán ugyanígy kerülgetik a szavakat. Vegyük elő a *Nemzet napszámosai*-t: Pusztay Imre és az árva leány ugyanezt a szalmát csépelik. Nézzük meg a *Tekintetes urak*-at: Egerszegi és Böske ugyanazt a kását kerülik. Hasonlítsuk össze Vas Gereben valamennyi szerelmes ifját: tökéletesen egyformák. Hasonlítsuk össze szerelmes leányait: tökéletesen ugyanazok. Egyéni vonásokat nem találunk rajtuk; még tipikusokat is alig. Mintha mesterséges bábuk volnának, melyek minden felhúzás után ugyanazt a nótát fújják.

Beszélnek ugyan, mozognak ugyan; de sem idegrendszerük, sem vérkeringésük nincs. Legnagyobb érdemük, hogy erkölcsösek.

A moralista gyönyörködve szemlélheti ez arczképcsarnokot; a műbiráló azonban megrójja, mert tökéletlenek és halva jöttek a világra.

4.

Hasonlítsuk össze Vas Gereben fiatal leányalakjait élemedett korú nőalakjaival és különös ellentétet fogunk tapasztalni. Azok csupa fabábok és papirmasék; ezek oly igaz, élethű alakok, hogy megszólamlanak a papiron. Azokon nem tudunk egyetlen egyéni vonást felböngészni; ezek el vannak halmozva a legfinomabb és legmélyebb lélektani vonásokkal.

Különösen az egyszerű asszonyok rajzában tűnik ki Vas Gereben művészete. Pusztay Péterné[1] rajza a tökéletes ábrázolás czimére tarthat számot. Vas Gereben ismeri ennek a léleknek minden redőjét; a jellemvonások teljes összhangot mutatnak. És milyen becsessé teszik a jellemrajzot a megfigyelés számtalan aprólékos vonásai! Pusztayné igazi jó anya, ki nagyon szereti gyermekét; de kellő szigorúságot mutat iránta, hogy tisztességes embert nevelhessen belőle. Nem akarja elkényeztetni és mindennap bőven juttat neki a leczkéből. Olvasnunk kell oktatásait, hogy fogalmunk legyen az élethűségről. «Hát te, diák, milyen a könyököd? Foltot vessek rá megint? Hisz esztendejénél nincsen több, hogy azt a ruhát viseled? Lopja apád a pénzt

[1] *Régi jó idők.*

hogy neked mindig új ruhát vegyen? No csak azt lesd; ha nem tudtad megőrizni, jársz rongyosan, vagy veszek egy szűrt, aztán mehetsz borjupásztornak.» Hivatja a szabót, hogy mértéket vegyen. Ellátja utasításokkal. «Csak bőre, nagyon bőre vegye kérem a mértéket, hogy ki ne nőjjön belőle egyhamar; még be is hajthat belőle s ha megszűkül, ki lehet ereszteni... a foltját pedig elvárom...» Nála van kosztban Stand, a szegény iródeák, ki később Megyeri néven ismeretes, mint szinész. Szerető gonddal van iránta is az asszony, mintha tulajdon gyermeke volna. Egyszer Stand jó kedvvel megy haza az irodából. «Bizonyosan kinevezte a direktor úr» mondja az asszony. «Ki ám, kinevezett komédiásnak». Pusztayné megijed. «Jaj maga boldogtalan, maga bizonyosan abban a százgallérú köpenyben ment az irodába, mert láttam az ablakból, mikor magára vette. Mindjárt mondtam az uramnak, hogy ez a bolond Stand, uram bocsáss, még egyszer pórul jár, ha a direktor megtudja, hogy ott kiprodukálja». Stand megmondja, hogy megtudta; el is csapta. «Hogy az ördög bújjék a maga dolgába, — tör ki Pusztayné, — hát nem érdemelné meg maga, hogy valaki végig verje egy bottal!» Az asszony megadással tűri a sors sanyarúságait; de mikor férjét a jószágkormányzó becsületétől akarja megfosztani, olyan erős lesz, mint egy nőstény oroszlán. «Elbújjék a tekintetes úr... mert ha még asszony meg nem verte, megcsépelem én úgy, hogy hat hajdú sem veszi ki a markomból... ne búsulj apjuk... addig is fogj egy botot, üsd, a ki hozzád nyúl, ne feledd, hogy a nemes emberhez pör nélkül nem szabad hozzányúlni, hanem ezt a directort ne kiméld... tudom én, hogy nincsen nemessége, üsd, verd, negyven forint az ára... ha megkoldu-

lom sem sajnálom érte». Fia jeles tanuló, beadják a jogra. Az anya megkérdi férjétől, hogy «abból az Imréből ugyan mi lesz, mondd meg?» «Prókátor» felel a férj. «Prókátor? — tünődik az asszony, — kedves apjukom, nagyon félek, elviszi azt a gyermeket az ördög, ha prókátor lesz, nem sok jó hirét hallottam ezen mesterségnek, uram s én Istenem, mindig ettől féltem legjobban, meg a mészárosságtól, az is attól hízik, mint a veréb, hogy minden ember szidja.» «Ha csak az a bajod, — fejtegeti a férj bővebben a dolgot, — ha a fiú szerencsésen prókátor lesz, ne búsulj, a ki körme közé keveredik, tudom, ríva fakad.» «Eredj, vén bolond, hol jár az eszed?» felel az anya. Mikor meglátja Nagy Pistának, a szegény vándorló szinésznek rongyos kabátját, csakhamar rátámad. «... Aztán mért nem szól, hogy az a nagykabát feslett, hát én megsántulnék bele, ha megvarrnám?» Mikor látja, hogy vonakodik, ráparancsol: «Vesse le hamar, most mindjárt megvarrom!» Még sok ilyen aprólékos vonást sorolhatnék fel; de ennyi épen elég. Ezek a vonások látszólag jelentéktelennek ugyan, de e vonásokból domborodik ki észrevétlenül a legigazabb jellemrajz: egy jó, gyöngéd érzelmű, egyszerű anyának megkapó alakja.

Az alakok változatossága mutatja leginkább az iró erejét. Vas Gereben egész sereg különféle női arczképet alkotott. A patriarkális életből vett nőalakjai különösen kiválnak az élet megragadó szineivel. Schnellerné oly mintaszerűen van jellemezve,[1] hogy lehetetlen meg ne csodálnunk. Semmi magyarázat, semmi körülirás nem járul a jellemzéshez. Az alak beszél és ebből ismerjük

[1] *Régi jó idők.*

meg. Csalódásba esünk; mintha élő alakot látnánk, mintha beszéltünk volna valaha ezzel a jó öreg asszonynyal. Schnellerné özvegy asszony, kinek nagy kedve telik abban, hogy fiatal párokat összeboronáljon. A fiatal embereket folyton házasságra ösztökéli. «Nem illik ám már, hogy ilyen bajuszos legény csak úgy lógósnak járjon, lánczhordta . . .» «Ráérek még, édes asszonynéném.» «Érsz az ördögöt, — pattan fel Schnellerné, — megnőttél öcsém, kenyered is van, köszönd az Istennek . . . lásd, mennyi lány van ott a másik szobában . . . hisz nem akarom a magamét kinálni, — de már tudod, hogy én olyan szókimondó vagyok, azért mondom neked, hogy te mondd a többinek, hogy a leányt nem lehet ám besavanyítani, mint az uborkát, hogy sokáig maradjon; annak is csak legjobb, ha idején megkerül a párja.» De aztán vigyáz is, hogy jó egyetértés legyen az általa összeboronált párok házas életében. A férfiúnak megmondja: «Megbecsüld a feleségedet, mert ha meghallom, hogy ok nélkül zajgatod, majd az udvarodon termek!» A leánynak is kijut a prédikáczióból: «Neked meg azt mondom, hogy a nyafogást otthon hagyd; a férfi nem ér rá azt lesni, mi bajod: örökké nem ülhetsz otthon, mert akkor még inkább ordítanál valaha . . . Majd megszokol uradnál: az anyád sem nőtt ki az apád könyökéből. Azért, ha szokatlan az új ház, ha benn lakol, meglátod, hogy annak is van fala, meg teteje; ne félj, nem szakad rád. Süss, főzz, hogy meg ne ehülj; meg az uradnak is jusson; azután majd meglátod, — hogy híva se jönnél később vissza.»

Ha megfigyeljük a patriarkális életből vett nőalakok beszélgetését, nyomban szemünkbe ötlenek a gondolkodás és kifejezésmód minden izében természetes vonásai.

Özvegy Baltayné[1] rajzában a megfigyelés ereje és részletessége gyönyörködtet. Minden helyzethez, minden beszélgetéshez meglátja az odaillő hangot, mely jellemző és természetes. Nem fárad bele az ilyen vonások összehordásába s ideje van egy-egy földerítő jelenetet is rajzolni közbe, mely szintén a jellemzéshez tartozik. Ilyen például az a jelenet, mikor a cselédekkel vesződik. Jelentéktelen dolog, de igaz. «Te Trézsi! — mondja a kulcsárnénak, — nyitva legyen a szemed, meglásd mindent, melegágyakra idején dobd a gyékényt, zabot adj ki a vendég-lovak számára, a padlásajtót bezárd, hogy valami bolond föl ne tévedjen, aztán meg ne lássam, hogy a majorság a másik udvarról átszökjék, látod azt a kanpulykát az udvaron, mindjárt kergesd át; a tehenes eknek pedig megmondd, hogy a sót a borjúknak adtam, nem ő nekik! Most elmehetsz! De el ne felejtsd, hogy hálóvendég is lesz elég, minden ágybeli ujra legyen felhúzva, a felső ablakokat pedig bezárasd, hogy a levegő be ne csapjon, mert én nem szeretem a csúzt, meg mást sem! Na... miért nem mégysz már? Nincsen dolgod? Mit áldogálsz itt? Teremtettét, mikor én ilyen fiatal voltam, mint te, tizet fordultam addig, míg te egyet! Jaj mi lesz már ebből a világból, ha ez így megy?»

Vas Gereben nem sokat törődött alakjaival. Szüksége volt reájuk; de megalkotásukra nem fordított gondot. Játszva hozta lélre. Odavetett egy pár vonást; az alak passziv lett. De e mögött a pár odavetett vonás mögött akaratlanul életre kelt az alak. Az öntudatlan alkotó erő tehát akárhányszor jobbat hozott létre Vas Gereben-

[1] *Nagy idők, nagy emberek.*

nél, mint a pepecselő gondosság. Nézzük csak végig a passziv nőalakokat és látni fogjuk, hogy valamennyin van egy pár olyan vonás, mely nem engedi, hogy elmosódjék emlékezetünkben. Szentpáliné,[1] Sörösné,[2] Kardos Lőrinczné [3] csupa passziv alak ; de vonásaik erőteljesek, a körvonalak megrögződnek emlékezetünkben.

A *Garasos arisztokrácziá*-ban két jellemző nőalakot állít párhuzamba. Mindkettő nagyravágyó, elbizakodott; egymásra irígykednek. Mindkettő a finom úriasszonyt játszsza; de csakhamar kiesnek szerepükből és elárulják magukat.

A «Fekete kutyáné» egy fűszeres neje, ki előkelő dámát játszik és «Hallja az úr!» megszólítással tiszteli meg a priváttanító jogászt. Elbizakodottsága nevetségessé teszi. «Juj, az úr is prókátor akar lenni? A mi inasunk több pecsenyét eszik, mint hat fiskális» dicsekszik a priváttanítónak, pedig az inast ki szokta küldeni a szobából, mikor a pecsenyét adják föl. Minden szavával finomságra törekszik és durvaságot árul el. «Tanított az úr gyermekeket?» «Kegyed fia lesz az első tanítványom.» «Az nagy baj! Az én Adolfom finom gyerek, hogyan fog ön vele bánni, ha rajta kezdi a tapasztalást?... Adolfom gyönge idegzetű, őt nem szabad erőltetni.» A finom gyerek priváttanítóját utolsó helyre ülteti az asztalnál és tányért váltat vele. Lépten-nyomon vigyáz, nehogy fiával szigorúan bánjon. Ne kisérjük ezen az úton tovább: mindjárt meglátjuk arczképének belső felét. Az

[1] *Egy alispán.*
[2] *Dixi.*
[3] *Pörös atyafiak.*

asszony egy nap váratlanul megváltozik; rendkívűl szíves lesz a priváttanítóhoz, nyájasan kinálja reggelivel és maga mellé ülteti jobbfelől. «Szereti ön a tejbőrt?» «Nagyon szeretem.» «No még egy csészével, kedves Vidor úr, kicsiny az a csésze.» «Köszönöm, csókolom kezét.» «Az én kedvemért, édes Vidor úr, még egygyel kell innia. Tudja, hogy az asszonyok hiúk kávéjukra.» Lássuk, mit beszél tovább. «Vidor úr, az a gaz fattyú régen kinozza önt, meguntam a gorombaságot . . .» Itt aztán kiadja az utasítást, hogy rakja el jól fiát, ha rosszul viseli magát. Miért változott meg az asszony? Egyszerűen azért, mert megtudta, hogy a priváttanító egyetlen rokona egy gazdag nagybácsinak; neki pedig férjhezadó leánya van. Tehát a pénz volt az ok, a garasos arisztokáczia szentlelke.

Faddiné tökéletes ellentéte. Neki sincs műveltsége, de szorgalmasan olvassa a szépirodalmi lapokat s abból iparkodik megállapítani magának a művelt társalgás nyelvét. A privattanítót így szólítja meg: «Kegyed a jogászi minőség valójában létezendik városunkban?» A priváttanító feltalálja magát és hasonló stilusban felel: «Ez irányt jelöltem ki életczélul.» Már most így halad tovább a társalgás. «Nemes czélját a polczok magaslatáig akarja ön egykor beszárnyalni, vagy mint a jogvédelem apostola fog küzdeni az elnyomott felek igazságáért?» «A jövendőnek burkaiban rejlik még sorsomnak ujjmutatása!» «Igérje meg kegyed, hogy kedvencz gyermekemnek védkarát nyújtandja s az ifjúi élet göröngyein iránytűje leend.» «Szent kötelességemnek érzetében igérem, hogy lámpája leszek a zajló tengeren, hogy örvényeitől megóvjam.» «Az anyai kebelnek ihlete súgja nekem, hogy kegyedben a vezércsillagot lelém föl és sugá-

rai szerencsésen vezérlendik magzatomat.» Ebből láthatjuk, hogy Faddiné nem földön, hanem csokoládén jár, szavai czifra papirba takart czukordarabok, légköre rózsaszín felhő, itala lepárolt harmat; míg férje a boltban gabonát mér és nagyokat fohászkodik, hogy miért is kell neki a felesége kedvéért kaputban járnia! De azért Faddinénak is mindene a pénz; összes törekvése, vágya abban összpontosul, hogy az emberek előkelőbb úriasszonynak nézzék, mint a fűszeresnét.

Vas Gereben látta ez alakok hasonmásait az életben, azért sikerült neki az élethű ábrázolás. Képzelete is erős volt, hozzá tudta tehát adni az alakokhoz azokat a vonásokat is, melyek az alakot életre keltik s oly valószerűvé teszik, hogy csalódásba ejtenek. És minő változatosság! Avatatlan szemmel is föl lehet fedezni; mert hiszen a *Pörös atyafiak* méltóságos asszonyától a *Garasos aristokráczia* Frau Rézi-jéig egész ranglétra van a női alakok sorozatában. E létra mindenik fokán találunk egy-egy olyan alakot, melyet az élet vall magáénak, de a melyet a művészet törvényei is védelmeznek paragrafusaikkal.

5.

Kiváló elmék, kik egész raját teremtették meg a hús és vér alakoknak, kik mesterei voltak a jellemzésnek és megrajzoltak minden rangú és rendű embert: legtöbbször nem tudnak gyermekeket rajzolni. Innen van, hogy egy-egy kiváló regényirónál csupa felnőtt ember szerepel; a gyermekek teljesen hiányzanak. Ha pedig vannak, nem beszélnek, nem cselekszenek, nem vegyülnek bele az emberek sürgés-forgásába.

Pedig gyermek nélkül nincsen élet. Ezt senki sem érezte jobban, mint DICKENS. Épen azért is lett olyan népszerű, mert nem zárta ki regényei cselekvényéből a gyermekeket; ugyanannyi részt adott nekik, mint a menynyit az élet ad. A nagy angol akaratlanul és pusztán ösztönből tette; el is bűvölte vele az egész világ olvasóközönségét. Vas Gereben is szerette a gyermekeket; szeretettel is rajzolta őket. Kitől tanulta? Nem tudom; nem is kutatom. Azt hiszem, ösztön volt nála is; a ki annyira ragaszkodott a valósághoz, az életet nem is tudta ezek nélkül elképzelni. Van nehány gyermek alakja, melynek rajzában művészi magaslatot ér el.

Könnyen félreértésre adhatnék okot, ha észrevételemet bővebben meg nem magyaráznám. Mások az ifjúsági iratok gyermekalakjai és mások a Vas Gerebenéi. Az ifjusági iratokban a gyermekek komoly tényezőt képeznek, rendesen koravének, cselekedeteik nagy ember tetteit megillető komolysággal vannak mérlegelve. Az erkölcsi czélzat folytonossága parancsolja ezt. Utalom az olvasót SCHMID KRISTÓF és HOFFMANN FERENCZ ifjúsági irataira. Minden tett, a mit itt a gyermekek elkövetnek: nevezetes dolog. A czélzat az, hogy a gyermek-olvasó az ifjúsági olvasmányban rajzolt gyermek lelki nagyságát megbámulja és példát vegyen róla. Vas Gereben azonban úgy mutatja be a gyereket, a milyen s a milyennek mi, nagy emberek látjuk. Üde színeket használ és minden vonásban valószinűségre törekszik. Látjuk fejlődésüket lépésről-lépésre, míg emberszámba nőnek és épen ez teszi nagybecsűvé valamennyi gyermek alakját.

Rendesen hosszú korszak képezi regényei időtartamát s a gyermekeket minden életkorban látjuk. Itt is sze-

münkbe ötlik a változatosság; nem egyforma gyermekbábuk ezek, hanem egyénített gyermek-alakok. Sokan vannak, de azért kettőt sem találunk köztük, kik egymáshoz hasonlók volnának; önálló gyermek-egyéniség valamennyi. Vas Gereben nemcsak bevezette, hanem életre is keltette őket.

6.

A torzalakokat nem szerette; rendesen meg tudta őrizni objektivitását. Kerülte a torzvonásokat s igyekezett az embereket olyanoknak rajzolni, a milyenek valóban.

Van mégis egy pár alakja, hol a jellemzésben a torzalkotás mesgyéjére lépett. De csak épen érintette a határokat. Faddiné holdsugaras beszédében torzvonások is találhatók; az alak mégis igaz, mert az az egy-két vonás nem változtatja meg általános karakterét. Frau Rézin is van egy pár torzvonás; de az alak annyira igaz, hogy észre sem vesszük. Panaszos András [1] néhány torzvonását is elnyeli az alak általános igazsága. Torzvonásokat csak ott használt, a hol ostorozni akart; ilyenkor az igaz színekkel megfestett alakra ráaggatta a torzvonásokat. Olybá tűnnek fel effajta alakjai, mintha valaki tisztességesen felöltözne s egy-két farsangi jelvényt akasztva magára, indulna sétára, hogy a járókelők figyelmét magára vonja.

Nem szándékozom sokat időzni e jelenségnél. Csak egy-két alakot mutatok fel. Tujdert már láttuk; határozottan torzalkotás ez. Még jobban el van torzítva Klein,

[1] *Jurátus élet.*

a plenipotencziárius.»[1] Ez az ember idegen és minden cselekedete a magyarok iránt alávalóság. A szerző egyszerű módszert választ. Bottal veri lépten-nyomon és mázsás otrombaságokat követtet el vele, hogy annál súlyosabban büntethesse. Az alak elveszti valószerűségét; nem látjuk az embert, csak cselekedeteit, melyeket nem tudunk megmagyarázni. A cselekedetek nem állanak összhangban a körülményekkel. Jakab, a pálinkás zsidó[2] ugyanebből a vég posztóból van szabva. Kevésbbé torz és ezért sikerültebb is. A torzvonások mulattatóvá teszik. Nem haragszunk rá, inkább mulatunk furcsaságain. Furfangos észjárását megbámuljuk, pedig lépten-nyomon a magyarság ártalmára használja.[3] Itt már látjuk az embert; a ráaggatott torzvonások nem nyomják el. Tudjuk cselekedeteinek indokait, tetteinek rugóit s az alak meg van magyarázva.

Vas Gereben ritkán alkotott torzalakokat; azt a néhányat, melyet felsoroltam, talán nem is számítják azok közé. Én odasorozom. Mert hiszen, ha részletesen vizsgálódunk és hibát, jelességet igazságos mértékkel akarunk mérni: nevén kell szólítnunk a gyermeket.

7.

E nagy és népes birodalomban, melynek alakjait csoportosan elősoroltuk, van egy külön osztály, csupa élet-

[1] *Régi jó idők.*

[2] U. o.

[3] Hasonló alakokat ekkora leleményességgel csak BARTHA MIKLÓS rajzolt még *Kazár földön* czimű művében. L. «A kazár működik», «A kigyó elnyeli a békát» fejezeteket.

erős, igaz, megkapó alakok összesége: a nép. Mikor ezek közé lép az író, oly erőt nyer, mint Antæus az anyaföldtől. Itt már minden alak: az élet maga; minden arczkép: beszélő fej; minden szó: összhangzatos zene. Mintha az író lelke rezonáló húr volna, mely hiven ad vissza minden rezgést. Az iró itt valóságos lélekalkotó; az alakok egész lelki világát fel tudja ébreszteni bennünk; élő alakokat tud szemünk elé állítani. A vonások művészi biztossága, ellenállhatlan közvetlensége, csodálatosan biztos szemre és hatalmas alkotó erőre vall.

E csoportból, mint márványból alkotott szobor emelkedik ki Vas Gereben legsajátságosabb alakja: *Köntös Mihály.*[1] Oly erős, oly hatalmas, oly igaz, hogy csodálatra kelt; mintha egyenesen a teremtő keze alól került volna ki. Ez az alak mértéke Vas Gereben alkotó erejének, mert ha egyebet sem hozott volna létre, ez az egy megőrizné nevét a halhatatlanságnak. Ez az alak élni is fog mindaddig, míg a magyar faj él; mert a magyar faji tulajdonságai sehol sem domborodnak ki oly pregnansul, mint ebben.

Köntös Mihály egyszerű jobbágy; jelleme, vasakarata páratlan tekintélyt szerez neki. Nagyobb úr falujában, mint a király; pedig csak öregbiró. Maga is paraszt, de azért így szólítja meg a falubéli embert, ha hozzá belép: «Mi kell paraszt?» Nyitott ajtó küszöbéről beszél ki kurta kérdésekben és még kurtább feleletekben. Ellentmondást nem tűr; a mit kimond, az az igazság. A paraszt remeg előtte, mikor vele beszél és minden szavára vigyáz, nehogy Köntös Mihály uram kivetni valót talál-

[1] *Nemzet napszámosai.*

jon rajta. Ő maga tisztelettudó; levett kalappal áll meg a szolgabiró előtt. Egyszer megtörténik, hogy a főbiró a levett kalapot nem téteti fel vele: nyomban lemond a birói hivatalról. A faluban nagy felfordulás lesz; az új biró nem tud tekintélyt tartani. Éjjel szalmavázat ültetnek a birói székbe, kutyákat hajtanak összekötözve a falu házára, a biró teheneit megfestik, minden csufságot elkövetnek. Köntös az alispán kérésére egy jó szóért ujra elvállalja a biróságot és a falu házához megy, hogy rendet csináljon. A falu népét összegyüjteti és így szól: «Szalmavázat tettek a birói székbe, — tegyenek most, van elég idő rá és hogy a sok élhetetlen kedvét tölthesse: itt az asztalon marad a birópálcza reggelig, — vigyék el; most mutassák meg, ki mer én velem kikötni! Én mondom, Köntös Mihály; ime, itt hagyom a pálczát, menjünk!»

A birói tekintélyt kell helyreállítani, ezért nem sajnálja a fáradságot. Éjjelre a birói székbe ül, hogy ha valaki a pálczát el akarja lopni, szeme közé nézhessen. Nyugodtan pipára gyujt és várja a történendőket. Éjjel tizenkét legény lopózik be a falu házára, hogy a pálczát ellopják; nem tudják, hogy a biró ott van. Köntös kiveri a hamut pipájából, oldalzsebébe dugja és közönyösen kérdi: «Megjöttek kendtek?» «Meg», — válaszol egy hang. «Eljöttek kendtek — felel a biró — s ha tetszik, reggelig bizvást megszökhetnek, hanem ha kendtek mégis elárulnák magukat, meg nem lakom kendtekkel ebben a faluban ... Elszökhetnek kendtek». Otthagyja a legényeket és hazamegy. Másnap reggel magához hivatja az esküdteket és elmondja, hogy a vármegyének Szent-Mihályról tizenkét katonára van szüksége, délután vala-

mennyinek Kállóban kell lennie. Erre aztán kezébe veszi a birópálczát és az esküdtekkel együtt a falu házához megy. Mindenik legény ott van, egy sem szökött el. Köntös rájuk sem néz, háttal leül egy székre és így szól: «A tanácsházban lévők álljanak sorba és egyenkint feleljenek a kérdésekre». Lássuk, hogy vallatja őket?

Előáll a legelső fiú.

«— Hogy hivják kendet? — kérdi Köntös Mihály.

— Nem látja biró uram? — kap szóba az esküdtek közül valamelyik.

— Igenis nem látom, Szabó András esküdt uram — felel vissza Köntös — az igazságnak Kállóban is be van kötve a szeme, Szent-Mihályon sem szükség neki látni... Hogy hivják kendet?

— Köntös Pálnak hívnak! — mondja a fiú.

— Biró uram fia! — beszél megint Szabó András tanácsbeli.

— Nem kérdeztem Szabó András uramat — szól keményen a biró — beszéljen az, a kit kérdeztem és kérdezek. — Hová való kend?

— Ide való vagyok Szent-Mihályra.

— Telkes jobbágy kend? vagy zsöllér? vagy cseléd? vagy apjánál van kend?

— Édes apám kenyerén vagyok.

— Hogy hivják kendnek édes apját, Köntös Pál?

— Köntös Mihály.

— Álljon kend hátra, Köntös Pál, aztán feleljen, a ki utána következik; hogy hivják kendet?

— Hisz az az én fiam! — mondja újra az előbbeni közbeszóló.

— Megint nem kérdeztem Szabó András uramat —

meg nincs is semmi közöm ahhoz, hogy Szabó András uram fia-e vagy sem; mert itt vége az atyafiságnak és ha a menybeli atyauristen megengedte, hogy szent fiát, az úr Jézust, a zsidók kivallassák: azt tartom, Köntös Mihály és Szabó András uramnak fia sem lesz érdemesebb a válogatásra.»

A vallatás tovább tart; mikor valamennyit kikérdezte, szigorú hangon így szól: «Egy *hitvány* embernek kell lenni kendtek között, bizonyosan az kontatja a többit — *tudni akarom, melyik az,* mondják meg kendtek». Egyik sem szól. «Hallgatnak kendtek? Jó, mindjárt megtudom én, hogy egy-egy ilyen gyermek-embernek bátorsága mennyit nyom s azután majd magam is kitalálom azt, a kit én keresek». A fiuk egymásra néznek, mintha összebeszélnének, hogy egyik sem árulja el a másikat. Lássuk szóról-szóra, hogy intézi el Köntös a dolgot, mert ő elhatározta, hogy csínyjökért valamennyiből katonát csinál. Először fiával áll szemközt.

«— Hallja kend, Köntös Pál . . . látott-e kend már ágyut?

— Sohasem láttam.

— Hát nem is tudja kend, hogy mekkorát szól, mikor azt elsütik?

— Nem tudom.

— Ha kend nem tudja, majd megmondom én. Akkorát szól, hallja kend, hogy a hitvány ember még a neszétől is szörnyet hal. Oda merjen kend elmenni, ha van hozzá bátorsága, nem a birópálczát elvinni, mely nem sül el, s ha oda is el mer kend menni, akkor én, Köntös Mihály szintén azt mondom, hogy: ember kend Köntös Pál.

— Oda is elmegyek.

— Katonává is lesz kend?

— Katonává leszek.

— Most már ember kend Köntös Pál.»

Valamennyien katonává lesznek. Köntös Mihály a becsületesség maga; inkább katonává lesz valamennyi, semhogy Köntös őket hitvány embereknek tartsa. Ez nem hihetetlen dolog. Az író úgy jellemzi ezt a paraszt-patriarkát, hogy másként nem is történhetik. Köntös Mihálynak szive vérzik, kicsordul a könnye fiáért, mikor hazamegy; de ő sem tehet másként, mert igazságos ember akar maradni. A fiúkat beviszi a megyeházára. Ott aztán egyik megszólítja:

«— Még egy kérésünk volna biró urunkhoz.

— Mit akartok édes gyermekeim?

— Ne ereszszen el bennünket, vallja meg biró urunk, a mit otthon nem mertünk megkérdezni.

— Most édes apátok vagyok, bátran kérdezhettek.

— Megbocsásson érte a falu, hogy tán engedelmesebbek nem voltunk; majd azt is megszokjuk; hanem kedves biró urunk, talált-e köztünk egyetlen egy hitvány embert?»

Erre a biró levette kalapját és így szólt:

«— Fiaim, meg vagyok veletek elégedve és ne feledjétek el, hogy Köntös Mihály levette előttetek a kalapot — mit még eddig maga jószántából csak az érdem előtt tett meg.»

Az idézett párbeszédekből kivehetjük az alak konturjait. Megragadó, minden vonásában igaz jellemrajz ez, minőt a világirodalom nagy alakjainál is csak szórványosan látunk. A mint Poe Edgárt halhatatlanná teheti egy költeménye: *A holló*; a mint Manzoni örökéletű lehet

egy verseért: *Május ötödike;* a mint LERMONTOV sohasem halhat meg a *Démonért:* úgy VAS GEREBEN emléke sem halhat ki ezen egyetlen alak jellemrajzáért. Ez áll legmagasabban összes alkotásai közt.

Senki sem ismerte jobban a népet, mint ő. A nép fiait mindig biztos kézzel rajzolja: közvetlen és igaz vonásokkal tudja felruházni. Egy pár vonással annyira szemlélhetővé teszi az alakot és lelki világát, hogy tökéletesen kiismerjük. És milyen nagy a változatosság! Nem olyan népalakok ezek, minőket a sablon népszínművek visznek színpadra. A népszínmű-alakok legjobb esetben tipusok, sokszor még azok sem. SZIGLIGETI, TÓTH EDE, CSEPREGHY megcsinált egy pár alakot; a többi, kevés kivétellel, mind erre a kaptára készűl. Egy pár eredeti népalakot ujabban GÉCZY ISTVÁN hozott színpadra. Ha valamennyi népszínművet átvizsgáljuk, az originális alakok számát körülbelől húsz-harminczra tehetjük. A többi mind permutácziója ezeknek, csak a nevek változnak. A népszínműiróknak megvan az a hibájok is, hogy önmagukat plagizálják. Megirnak egy darabot, benépesítik jó és rossz alakokkal; minden további darabjukban ugyanazokat az alakokat látjuk, más névvel és más helyzetben. Népies elbeszélőink, kettőt-hármat kivéve, semmi változatosságot nem mutatnak alakjaik sorozatában. Ugyanazok a tipikus alakok, ugyanazok a vonások, ugyanaz a szín. Mintha a nép csupa egyhangúság volna!

Vas Gereben éles szeme a nép társadalmában is felismerte az alakok sokféleségét. Meglátta, hogy a nép közt is van úr és paraszt; a nép is ép oly változatos egyéniségeket mutat fel, mint a társadalom többi osz-

tályai, csak föl kell fedezni egyéni jellemvonásaikat. Ezt senki világosabban nem látta, mint Vas Gereben: ezért vésődnek be népies alakjainak körvonalai oly mélyen emlékezetünkbe. Nem az erőltetett népies nyelvből és a népszokások úntalan magyarázgatásából áll a népiesség, hanem a nép lelkének ismeretéből. Egy pillantás elég volt Vas Gerebennek, hogy népies alakjainak lelkébe lásson, hogy egész lelki világukat előnkbe tárja.

Egyénibb parasztokat képzelni sem lehet, mint Holvagy Pista és Meddig Józsi.[1] Jellemrajzuk valóságos tükör, mely minden vonást hiven visszaad, torzítás nélkül. Az egyik egyenes jellemű, a másik gonosz. Cselekedeteik nem véletlenek, lelkületükből fakadnak. Másként nem is cselekedhetnek, mert szenvedélyeik vezetik így. És hogy domborítja ki Vas Gereben az egyszerű nép fiát nagyarányú nemes alakká! Nem úgy, mint a könnyeztető regényekben szokás, hanem a pszikológia eszközeivel. Meddig Józsi halálosan gyűlöli Holvagy Pistát. Egyszer orozva meg is akarja gyilkolni, de nem sikerül. Később ugyanegy századhoz kerülnek huszárnak. Mint két legvakmerőbbb katonát, őket rendelik ki egy nevezetes hadi czélpont megvédésére. Mindkettő súlyos sebeket kap; kórházba kerülnek. Meddig Józsinak levágják egyik lábát; Holvagy Pista egészségesen távozik a kórházból. A most nyomorék katonabajtárs iránt részvét ébred Holvagy Pista szivében. Pedig a másik valaha élete ellen tört. De a nyomoruság látása eltörli a mult emlékét. Holvagy Pista megmenti az éhenhalástól a szegény féllábú embert. Uttalan-utakon elmegy hozzá időnként,

[1] *Nagy idők, nagy emberek.*

hogy segélyt vigyen. Mikor meghal, eltemeti. Évek mulva hadi érmet kap vitézségeért. Lelke nem hagyja nyugodni. Csak ő kapjon érmet? Hiszen a szegény nyomorékká lett és elhunyt bajtárssal együtt védték meg azt a helyet, melyért most kitüntették, Kettévágja az érdempénzt s csak felét akasztja mellére. Aztán fölkeresi a bajtárs sirját. A fehérlő nyirfakeresztre új virágokból szedett koszorút akaszt s piros szalagra kötve odafüggeszti az érdempénz felét. Mikor Kisfaludy Sándor meglátja a sírkereszten függő fél érdempénzt, így szól: «Ez az ön érdempénzének fele?» «Uram, felét ő érdemlette meg!» — feleli az egyszerű paraszt.

A «Vendégríkató» csárda gazdája[1] a milyen különös, ép oly igaz alak. Élesen kidomborodó vonások mutatják a magyar faji sajátságait; még erőteljesebben jut kifejezésre az, hogy az életkörülmények milyenné alakítják az embert, a nélkül, hogy a faj alaptulajdonságait megváltoztatnák. A «Vendégríkató» csárda Paks és Tass között van a Duna mellett. A gazda kis darab földjét lassanként mossa el a Duna s minden perczben elöntéssel fenyegeti. Csak egy kis gát védi, melyet azonban minden éjjel megrongálnak a paksiak, kik a gát falába üregeket vájnak, hogy vadréczére lessenek. A csárdás élete folyton abban az aggodalomban telik el, hogy a gát mikor szakad el. Természetes tehát, hogy gyűlöli a paksiakat; nem is ad enni csárdájában paksi embernek, még ha éhen hal is.

Földváry alispán Paks felől Tass felé igyekszik s útközben betér a csárdába, hogy ebédeljen. A csárdás paksi

[1] *Egy alispán.*

embernek nézi, mert arról jött. Lássuk, hogy fogadja? Földváry megszólítja a csárdást:

— Van-e itt gazda?

— Tudnivaló dolog.

— Talán épen kelmed legyen saját személyében?

— Nincs különben.

— Tudja-e kelmed, mennyire van ide Paks?

— Épen a fele útja van idáig, ha vissza akar az úr menni.

— Nohát én a feleúton is úgy megéheztem, hogy még az elevent is megeszem: mi van ennivaló?

— Mit hozott az úr?

— Ha hoztam volna, nem kérnék itt enni.

— Itt meg hiába kér az úr, mert itt egy harapás ennivaló sincs az egész háznál.

— Semmi sincs?

— Semmi.

— Éppen semmi?

— Éppen semmi sincs.»

Ily kurta feleleteket ad a paksi vendégnek. Földváry kijön türelméből: «Kenyerük sincs?» De már ez felbosszantja a gazdát: «No még csak az kellene, hogy kenyerünk se legyen!» Egy másik alkalommal Tass felől jön Földváry. Mikor a gazda meglátja, leugrik a térdig érő sárba, hogy a legjobb kiszálló helyet megmutassa s messziről kiáltja: «Isten hozta a tekintetes urat!» A folytonos harçz a Duna vize ellen úgy megkeményíti lelkületét, hogy semmi udvariasság nem fér bele. Mikor az alispánt Pesten fölkeresi, így állít be hozzá: «Megjöttem, tekintetes uram!» De azért jószívű, becsületes, igazi magyar jellem. A Duna elönti mindenét, földönfutóvá lesz.

de azért lelke nem változik. A felvidékre indul szerencsét próbálni. Két vándorszinész útban találja és kéri, hogy vegye fel szekerére pénzért. «Nem lehet» — felel barátságtalanul és a lovak közé csap. «Nem birna el az a három ló, attól fél gazduram?» — kérdi az egyik. «Akár ezt az egyik hegyet utánuk fogjam», — feleli a gazda. «Két ilyen magyar embert még könnyebben elvihetne az a három táltos, alkudjunk meg földi». «Nem alkuszunk uram, megmondtam az utolsó szót». «Ejnye, de megkapaszkodott földi a kocsioldalban, pedig azt gondoltuk, hogy jó szóért is elvisz». «Azért most is elviszem». A beszélgetés oly természetes, hogy nyomban megismerjük az embert.

Ily erőteljesen jellemzi Vas Gereben minden népi alakját. Pedig egész sereget alkotott. Ha népszínműíróink tanulmányoznák egy kissé az ő népi alakjait, fölfrissülne az egész népszínmű-irodalom. Mert a magyar nép pszikologiáját Vas Gereben iskolájában lehet legalaposabban megtanulni. Ezt vallja Szentgyörgyi István is, a legmagyarabb szinész.

8.

Vas Gereben erős volt a korrajzban. A mult idők életmozgalmait, a népszellem átalakulását eleven képekben örökítette meg. A kor rajza igaz, de vajjon igazak-e történeti alakjai? Élő alakok-e ezek is, vagy csak nevük mutatja a mult idők nagy emberét?

A kritika kötelessége földeritni az igazságot. A színvalóság pedig az, hogy a mily erős volt Vas Gereben a kor festésében, ép oly gyönge a történeti alakok rajzában. Lehetséges-e? Igen. Az író behatolhat a kor szelle-

mébe, a nélkül, hogy a történeti alakok lelki világába be tudna pillantani. Vas Gereben nem állapodott meg a kor küszöbén, hanem be is lépett oda, hogy igaz képeket alkosson; a történeti alakokat azonban nem tudta teljesen megérteni, itt a lélek küszöbén állapodott meg, tovább hatolni nem tudott. «Nagy idők, nagy emberek» czímet adott egyik regényének; ez a czím közös czíme lehetne valamennyinek. De az író a czímnek csak egyik felét váltotta be. Megrajzolta a nagy időket; adós maradt a nagy emberekkel. A nagy emberek az ő kezeiben nagy törpékké váltak.

Vas Gereben valóban sok gondot fordított történeti alakjai jellemzésére s az alakok még sem birnak lábra állani, fölemelkedni. Mozdulatlanul állanak széles talapzatukon, mint valami érczszobrok. Részletesen vannak jellemezve, nemcsak nagy vonásokkal, mégis szintelenek, halványak, erőtlenek. Kisfaludy Sándor[1] több korrajzában is szerepel, mégsem látjuk tisztán az alakot. Bizonytalan az egész ember, mitsem látunk lelkéből. Széchenyi István gróf[2] gyámoltalan alakká törpül; az író még sejtetni sem tudja azt a hatalmas embert, ki hazája ujjáteremtésén dolgozik. A szavak, melyeket a szerző szájába ad, nem illenek oda; jelentéktelenné, köznapiassá teszik az alakot. Oh, az a nagy magyar, ki hazája fölötti aggodalmába beleőrül, nem ilyen tétova ember. Csak egy jelenetet hozok fel. Széchenyi Földváryhoz megy, hogy a Nemzeti Szinház ügyében beszéljen vele.[3] «Nem

[1] *Régi jó idők. Nagy idők, nagy emberek.*

[2] *Régi jó idők. Egy alispán.*

[3] Tudvalevő, hogy *Széchenyi* nem volt megelégedve a mai Nemzeti Szinház helyével és méreteivel s a Duna partjára akart

tudunk elvárni öt vagy tíz évet?» — kérdi a gróf. «Tíz perczet sem, gróf úr, a kőmívesek rakják már az alapot» — feleli Földváry. «Nem hisz ön az én buzgalmamban?» «Gróf úr, egy buzgó ember már belehalt, ez volt Kulcsár István, jót áll a gróf, hogy mindketten élünk öt esztendeig?» «Élni fog a nemzet.» Mikor aztán sehogy sem enged Földváry, még egyszer megkérdi tőle Széchenyi: «Először is? Másodszor is?...»[1] Így nem szabad beszéltetni a legnagyobb magyart. Batthyányi Lajos herczeg[2] elnagyolt alak. Míg közönséges életkörülményei közt mutatja az író, élvezettel nézzük. Mihelyt szerepet ad neki, elveszti közvetlenségét; lelki tusái a lajtai táborban érthetetlenek. Mi baja? Mit emészti magát? Nem tudjuk. Az író nem tudja lélektani magyarázatát adni. Nem sokkal pszikologusabb Festetich György gróf[3] sem; de jellemrajzát annyi adomával támogatja, hogy az alak mégis kidomborodik és bepillantást enged lelkébe. Talán legsikerültebb valamennyi történeti alakja közt.

Legnagyobb baj, hogy az író elveszti a mértéket. Úgy jár, mint az a festő, ki a vászonhoz és a távlathoz képest túlságosan nagyra festi az alakot. Földváry Gábor alispánt[4] oly nagynak körvonalozza, mintha egy ország sorsát intézné. Megbámultatja az olvasóval, mielőtt előadja, miért nagy? Később eltörpül az alak, mert a czé-

egy nagy és fényes szinházat építeni, mely méltó legyen az ország fővárosához.

[1] *Egy alispán.*

[2] *Nagy idők, nagy emberek.*

[3] U. o.

[4] *Egy alispán.*

lok, melyeknek megvalósítására törekszik, nem elég nagyok arra, hogy az iró azokért nemzeti hőssé avassa alakját. Még inkább eltörpül a kicsinyes indokokért, melyek vezetik. FÁY ANDRÁS[1] is nemzeti hős; a czélok és indokok letörpítik. Így vagyunk KEGLEVICH MIKLÓS[2] gróffal is, kit untalan bámultat a szerző, a nélkül, hogy az alakot megmagyarázná s lelki világa rajzával érdeket keltene az olvasóban.

Néha egész sereg történeti alakot mutat be. Várjuk a nagy eseményeket s később arra ébredünk, hogy a szerző minden indok nélkül szedte elő a bemutatott alakokat. Egyik regényének elején[3] megismertet Balogh Jánossal, Nagy Pállal, Király kanonokkal és Novák szentmártoni főapáttal, azután útfélen hagyja őket. Miért vonszolta elő? Nem tudjuk. Lehet, hogy irás közben megváltoztatta tervét s az alakok szükségtelenekké váltak.

Történeti alakjainak általános vonása, hogy nem tudnak mélyebb érdeket kelteni. Az emberi természetben megleljük erre is a magyarázatot. Mindnyájan láttunk már viaszból formált embert, mely tökéletesen élethű, kezét-lábát mozgatja, szemeit forgatja, mintha élő alak volna. Egy pillanatig nézzük, aztán odébb állunk, nem törődünk többé vele. Miért? Mert nem ismerjük a belső gépezetet, mely csalódásba ejt. Vas Gereben történeti alakjai is mozognak, tesznek, cselekszenek, beszélnek, mégis alig érdeklődünk irántuk. Miért? Mert az iró nem mutatja meg az alakok lelki gépezetet; nem mutatja

[1] *Egy alispán.*
[2] U. o.
[3] *Dixi.*

meg a rugókat, a lelki indítékokat, mely cselekvésüket irányítja.

Való azonban, hogy ezek a súlyos hibák nem ötlenek szemébe csak annak, ki figyelmesen vizsgálja az alakokat. Ennek is megvan a maga magyarázata. Vas Gereben mindig fel van szerelve adomákkal. Egy-egy ilyen adomával leggyöngébb alakját is meg tudja világítni, hacsak egy pillanatra is. Az adoma jellemző s az alak így életre kel rövid időre. A közönség nem veszi észre, hogy a jellemzés gyönge, mert az adoma épen a legalkalmasabb helyen van előadva. Az ilyen hely erősebb benyomást gyakorol s ha az alak nagyjában el is mosódik, az adoma megmarad emlékezetünkben s ennek segélyével az alakot is vissza tudjuk idézni.

Sajátságos, hogy Vas Gereben nem volt tisztában történeti alakjai értékével. Tévesen fogta fel azokat. Akárhány jel bizonyítja, hogy ő történeti alakjait tartotta legjobbaknak: holott azok leggyöngébb alkotásai. Nem is sejtette, hogy nevét azok az alakok fogják megőrizni a halhatatlanságnak, melyekre nem sok gondot fordított, s melyekbe teremtő ereje mondhatni fáradság nélkül lehelt életet.

VI.

A tehetségnek határai vannak. Mindenre senki sem képes. Fényes, nagy elméknek is, kik örökbecsű alkotásokat adtak az irodalomnak, megvoltak a maguk hibái. VAS GEREBEN tehetségének a *szerkezet* szabott határt. Ebben volt leggyöngébb. Rá nagyon illik az, a mit GYULAI PÁL mond Vörösmartyról: «Alakitó ereje nincs arányban szelleme gazdagságával».[1]

Nem ritka jelenség ez a világirodalom legnagyobb regényíróinál sem. DICKENS-nek is ez volt legnagyobb gyöngéje. Róla mondja TAINE: «Rajzokkal kezdted pályádat és nagy regényeid csak összefoltozott rajzok maradnak».[2] Kegyetlen itélet; de a szeg fejére üt. Ugyanezt el lehet mondani Vas Gerebenről is. Az ő regényei is olyanok, mintha ügyesen összeillesztett rajzok sorozatából állnának. Hibájára nézve jellemző, hogy regényeiben lépten-nyomon különálló rajzokra is bukkanunk. Ezek epizódok ugyan, de kevés közük van a cselekvényhez. Sokszor épen semmi. Ha kiszakítanók belőle, a

[1] Vörösmarty életrajza.

[2] Általánosságban rossz meghatározás, mert csaknem minden regényíró rajzokkal kezdte. Nem következés tehát, hogy a ki azon kezdi, ne tudna szerkeszteni.

regény nem szenvedne hiányosságot. Gyakran egy-egy külön megjelent rajzát illeszti regényébe. A *Régi jó időkben* van egy fejezet,[1] mely *Parlagi képek* czímen összegyűjtött rajzai közt is feltalálható. A rajz külön is becses, a regényben is becses; de nincs szükség reá. Regényei így vannak megtűzdelve rajzokkal, képekkel, vázlatokkal, melyek érdekelnek ugyan, de szakadozottá teszik a cselekvényt.

Képzelete zabolátlan s ez akadályozza, hogy egységes cselekvényt tudjon szerkeszteni. Belekezd egy regénybe; ír néhány fejezetet. Ekkor valami jó ötletre bukkan, mely alkalmas mellékcselekvénynek. Nyomban beleszövi. Ezalatt megfeledkezik a kezdetről s a mellékcselekvényt jobban kiszélesíti, mint a főcselekvényt. Újra felveszi a fonalat és folytatja. Egy másik ötletre bukkan. Beleszövi, kibővíti, kiszélesíti. Felveszi a mellékcselekvényt; folytatja. Tovább fejleszti a főcselekvényt; de abban hagyja, mert újabb ötletre bukkant. Ezt előbb beleszövi s csak úgy halad tovább. Általában így alkotja regényeit. Nincsen megállapított terve, mikor belekezd; az ihletre bízza magát. Munka közben képzelete jobbra-balra szökdös. Legnagyobb baj, hogy a részeket elfelejti összeszőni, egymással összefüggésbe hozni. Főcselekvény, mellékcselekvény, epizód egymás mellett halad, a nélkül, hogy egyik a másikba fonódna, egymást keresztezné. Mintha az életben keresztútak nem volnának! Regényei hasonlítanak egy olyan folyóhoz, mely több ágra szakad s ez ágak nem folynak össze, hanem deltát képeznek és külön-külön ömlenek a tengerbe.

[1] *A huszár.*

Vas Gereben maga is érezte e fogyatkozását. Sokszor mentegeti is magát regényeiben. «Egy korszakon estünk át, mely históriai keverék lévén, egyébre alig használhatám, mint hogy kiszedjem belőle az alakokat, melyek egy tulajdonképeni egészhez szükségesek. Gondom lesz reá, hogy fonalat vegyek föl, mely a következőn egészen következetesen húzódjék végig, közbefonván lehetőleg azt is, mi fölismerteti velünk, hogy a képnek alakjai egyedül és kizárólag magyarországiak és nem volna olyan szépen vagy keményen összeillesztett keret, melybe ezen képeket máshova szorongatni lehetne».[1] Ő tehát törekedett arra, hogy egységes cselekvényt szerkeszszen, de nem volt képes reá. Minden regényében ugyanez a hiba ötlik szemünkbe. A hol ez a hibája nagyon szembeötlő, maga a szerző vallja be. Annyira őszinte önmagával szemben, hogy egyik regényét képgyűjteménynek nevezi.[2]

Korrajzot ír és ez már magában behatással van a cselekvényre. A ki egy regény keretében a mult életmozgalmait is szemléltetni akarja, az a regény szigorúan egységes szerkezetét nem tarthatja meg. Be kell illesztenie sok olyan képet, jelenetet, mely a cselekvényt megakasztja. Epizódoknak kell tért nyújtania a szerkezet rovására. Elég egy regényt megvizsgálnunk, hogy erről meggyőződjünk. A *Régi jó idők* vezető motivuma a majoresco története: egy magyar mágnás, ki külföldön nevelkedik, hazáját lenézi, idegen emberekre bízza birtokait, kik lassankint romlás szélére juttatják; még idején észreveszi, hogy ha az ember kirúgja talpa alól a hazát, a

[1] *A régi jó idők.*
[2] *Dixi.*

haza is elrúgja magától. E történettel párhuzamosan halad több mellékcselekvény; mindeniknek központját egy-egy alak képezi: a majoresco öcscse, mint a haladópárt feje; Szántay Sándor, a törekvő köznemes; Klein, a külföldről beplántált parazita; Jakab, a vidék fosztogatója; Tapadó, a maradi nemes; Pista, a huszár. Valamennyien egy-egy mellékcselekvényt mozgatnak. A fő- és mellékcselekvények közé be van ékelve egy csomó epizód: a balatoni népjelenet, egy kép a patriarkális világból, az asperni ütközet, a Simonyi-huszárok Bécsben, a századeleji népnevelés, az 1825-iki országgyűlés, Tujder nevelő intézete, egy főispáni installáczió, egy alföldi kép, a verbung, a huszárélet, egy megyei gyűlés és egy pár képtöredék 1847—1848-ból. Így alakulnak ki e sok epizódbó a mult élet mozgalmai. A szerkezet gyarló; de a regény maga mégis remekmű, mert maradandó, igaz, élethű képekben elevenül meg a mult. Minden hibája mellett legértékesebb regénye.

Nehány olvasóm elvárná, hogy szokás szerint sorra vegyem Vas Gereben regényeit és mondjam el meséjét. Ezt nem teszem. Nem azok számára írom könyvemet, kik Vas Gereben regényeit *nem olvasták.* A ki olvasta, annak nincs szüksége a mesére; a ki nem olvasta, úgy sem értené meg az én leírásomból. Lehetetlen e regények meséjének még vázlatát is adni. Valamennyinek főcselekvénye úgy körül van burkolva mellékcselekvényekkel, annyira meg van tüzdelve epizód képekkel, hogy vajmi hálátlan vesződség ebből a főmotivumot kibogozni: Ha pusztán a vezető fonalat vennők ki, a szerző vallana kárt. Mert a mellékcselekvények oly becsesek, az epizódok annyira értékesek, hogy azok nélkül a regény meg

volna fosztva a vonzóerő jelentékeny részétől. Bármilyen szegényes legyen a regény cselekvénye: az epizód képek kárpótolnak, sőt néha bámulatra ragadnak. A *Nemzet napszámosai* kúszált meséjének főcselekvényét Keszi Balázs végrendeletének sorsa képezi; de a buján sarjadó mellékcselekvények kincseket rejtenek. A színészet úttörőinek küzdelmei, Köntös és a szentmihályi nép, Kállay és a reform-mozgalmak, a két pörösködő szomszéd, az 1823-iki ellenállás, a történeti képek: megannyi érdekes és nagybecsű részlet. A *Nagy idők, nagy emberek*-ben a Baltay contra Baltay pör képezi a vezető fonalat; de mily értéket kölcsönöznek a regénynek az epizód képek, melyekben a magyar irodalom új életre ébredését, Kisfaludy Sándor fellépését, a keszthelyi Helicon és Georgicon keletkezését, a század deleji nép szellemének fokozatos átalakulását látjuk. Az epizód képek megvesztegetik az olvasót és feledtetik a szerkezeti gyöngeségeket. Az *Egy alispán, Dixi, Tekintetes urak* szerkezete annyira laza, hogy majdnem szétesnek a részek; nem hogy össze nincsenek illesztve, még csak össze sincsenek ragasztva. De mily kárpótlást nyujtanak az epizódok: belefelejtjük magunkat, megbocsátjuk a gyöngeségeket, melyek különben avatatlan szemnek nem is tünnek fel. Vas Gereben regényei hasonlítnak egy rosszul tervezett épülethez, melynek egyes részei bámulatot keltenek; ha pedig közelebbről nézzük, látjuk, hogy a falakba téglával és kővel vegyesen becses márványok és kincseket érő drágakövek vannak beillesztve.

Birálói korán figyelmeztették őt regényeinek szerkezeti gyarlóságaira. Vas Gereben igyekezett is azután tudatos műalkotásra; de a szabályokat rosszul alkalmazta.

A *Pörös atyafiak*-on látszik leginkább ez a törekvése. Mértani pontossággal osztotta két részre a cselekvényt, hogy szabályos szerkezetet adjon neki. Azt hitte, hogy a kimért felosztás teszi a szerkezetet. Kardos ügyvéd sajátságos végrendeletet csinál: öt rokona közül azé legyen vagyona, kiről az atyafiak ketteje azt vallja, hogy mindnyájok közt legtöbb esze van. A regény első fele azt tárgyalja: hogyan jutott az ügyvéd erre a furcsa ötletre? A második rész azt írja le: hogyan bontakozik ki a dolog? A mese tehát adomaszerű hegybe fut össze; megvan benne az egység. Az író óvakodik minden epizódtól, mely a cselekvény fejlődését hátráltatná. De aztán itt ellenkező hibába esett. Eddig szerkezeti fogyatkozásait rótták meg s e regény megjelenése után Arany János a túlságba vitt szabályosság miatt szólal fel. «Valóban, ritka eset, hogy a kritika nálunk azért szólaljon fel, hogy tulvive látja az egység, a kimértség utáni törekvést»,[1] mondja birálatában. A kimértség feszessé tette a regényt és megfosztotta a természetes szépségektől. Pedig épen a természetes szépségek megvesztegető bája biztosította regényeinek a népszerűséget.

Vas Gereben gyakran fordul adomaszerű ötletekhez. Ha nem tudja előrevinni a cselekvényt: ötlettel segit magán. Különben is az a hibája, hogy nehezen tud belekezdeni regényeibe és nehezen tudja befejezni. Széles alapot rak, hosszadalmasan magyaráz, míg meg tudja indítni a cselekvényt; egy-egy adomaszerű ötlettel lendíti ki; adomaszerű ötlettel viszi előre. Hosszasan készülődik a befejezéshez és oly körülményesen tervezi a ki-

[1] Arany: Prózai dolgozatok.

bonyolítást, hogy nem tud kiigazodni; ekkor aztán újra adomaszerű ötlettel fejezi be egész váratlanul. Ez a sajátságos eljárás hátrányára van ugyan regényei egységes szerkezetének, de sokszor mulattató, mert az olvasót izgatja, hogyan bonyolódik ki az író e zűrzavarból. A *Nemzet napszámosai* főcselekvénye egy végrendelet körül forog. A végrendelet felől szóló intézkedést egy doktor teszi kabátja belső zsebébe; a páciens meghal, a doktor pedig megfeledkezik a levélről. Később elajándékozza a kabátot; nemsokára ő maga is meghal. A kabátot egy szinész viseli, ki sohasem nyúl annak belső zsebébe, mert tudja, hogy oda semmit sem tett. Egész regényen át kutatják a végrendeletet; végre is lerongyolódik a kabát, szétszedik foltnak s akkor találják meg zsebében a fontos okmányt. Ezzel a regény is véget ér. *Dixi*-ben megeszi a hadsereg egy bérlő minden birkáját. A tábornok elismervényt ad, hogy a hadi pénztár megtéríthesse a kárt. De az aláirás olvashatatlan; a hadi pénztár nem akar fizetni: a bérlő tehát tönkre jutott. A véletlen úgy hozza magával, hogy egy diák kiolvassa az aláírást egyetlen kezdőbetűből. De hogyan? Egy diák gyalogol az úton: Győr felé igyekszik. Útközben éri a pécsi püspök és felveszi kocsijára. Éjszakára szállást is ad neki. Épen az nap fordul meg a püspöknél egy tábornok, ki olyan furcsán írja le nevét, hogy csak a kezdőbetű olvasható. Ez az előzmény. Mikor a diák a bérlő faluján gyalogol keresztül, garaboncziás diáknak nézik s ezért adják oda, hogy olvassa el az aláírást. A diák mindjárt kitalálja, mihelyt az irásra ránéz, hogy arról a bizonyos tábornokról van szó. Az írást kiolvassa; a hadi pénztár fizet: a bérlő pénzéhez jut. A fiú azonban el-

ment, senki sem tudja, hová? A bérlő szeretné háláját leróni, de nem tud rátalálni. A diák sem tudja, kinek tett szolgálatot. A bérlő beletörődik abba, hogy jótevőjét hiába keresi. De mégis szeretne valami jót cselekedni; segélyezi tehát egy elhunyt barátja szegény és elárvult családját. Hosszas bonyodalmak után kiderül, hogy az általa segélyezett család épen jótevője családja. Csupa ötleteken gördül tova itt is a cselekvény; kezdet, bonyodalom és kifejlődés egyaránt ötletszerű. Való, hogy Vas Gereben ilyen helyzetek be- és kibonyolításában páratlan leleményességet árul el.

A szerkezeti fogyatkozások megitélésénél tekintetbe kell vennünk az erkölcsi czélzat átalakító hatását is. A mint a szatira átalakítja a regényt, úgy az erkölcsi czélzatosság is. E czélzat folytonossága és tisztasága bilincseket rak a művész alkotó kezére. Vas Gereben küzködik velük, mint valami czölönkökkel. A hol a művész szólal fel, letorkolja a moralista. Az igazság félreáll az útból, hogy helyet adjon az erkölcsi kényszernek. A szerkezetnek nincs nagyobb kerékkötője ennél. Az *Életúnt ember*-ben művészi igazság szerint szalad a haszontalan ember: a romlás, a jóravaló: a boldogulás felé. A regény belső szerkezete ehhez képest elég jól meg van konstruálva. A két haszontalan ember tönkre megy; a szerencse valósággal elrúgja őket. Ez az igazságszolgáltatás maga az életigazság. Mikor ezen a fordulaton túlestünk, a szerző moralista hajlamai kerekednek felül. A logikus igazságot útfélen hagyja, kezébe szedi a szálakat és erkölcsi czélzatokat valósít meg. A szerző a cselekvényt a végén nyomorítja meg s ez által a regény szerkezetén ejt csorbát. Tömeges házaságokkal sietteti a kifejlést,

mely valóságos deus ex machina-szerűen történik. A regény az erkölcs prokrustes-ágyába kerül s bénán kerül ki onnan. A morál diadalmaskodik és agyoncsapja a regényt.

A szerző még a «Ráadás»-sal is tetőzi a hibát; hosszú erkölcsi prédikácziót tart az olvasónak, melyben kimagyarázza, minő czélból írta a regényt. Nagyobb baj, ha az úgynevezett «ráadás» már a regény kezdetén van. Így van a *Jurátus élet*-ben, hol íveken át tartó pedagógiai értekezések után kezd bele a cselekvénybe s veszi fel a fonalat. Még el sem kezdődött a regény s már meg van csorbítva szerkezete. Aztán elején, közepén, utolján: mindenütt pedagógiai invázió nyomorítja. A morál diadalmámorban tobzódik és újra agyoncsap egy regényt.

VII.

Mégis van egy eset, mikor az író megszabadul a czölönköktől és önkéntelenül lép a tiszta művészi alkotás terére. Ez az önelbeszéltető modor. Az alak maga beszél és ez megváltoztatja az író szerepét. A korrajzoló kitéréseire, az erkölcstanitó prédikáczióira nincsen szükség. A regény nem alakul át; nem terheli túl semmi czélzat. Fölösleges részeket úgy lehet beleskatulyázni a regénybe, hogy észre sem vesszük; a forma megengedi. Az élet maga elevenedik meg egy ember emlékezéseiben.

Ezt a formát kárhoztatják a műbirálók; pedig nincs igazuk. Dickens önelbeszéltető formában írta meg legszebb regényét: *Copperfield Dávid*-ot. Elragadta vele az olvasó közönséget, mert oly dolgokat mondhatott el benne, melyek mindnyájunknak kedvesek, de a melyeket más forma nem tűrt volna meg. Thackeray összes regényeit átalakítja a szatira és az ezzel kapcsolatos erkölcsi czélzatosság; *Esmond Henrik*-ben önelbeszéltető modort használt és megalkotta legegyszerűbb, legigazabb, legmeghatóbb regényét. Vas Gereben is az önelbeszéltető formában alkotott egy egyszerű és valóban értékes regényt: a *Garasos arisztokrácziá*-t.

Vidor István beszéli el benne életét gyermekkorától addig, míg a boldogság révébe jut. A szegény árva gyer-

12*

mek küzködése, megadó türelme, emelkedése keresetlen egyszerűséggel van előadva. Vas Gerebennek van ennél értékesebb regénye több is; de kevés hagy maradandóbb nyomokat lelkünkben. Minden ember lelkében van egy húr, melyet megszólaltat ez a regény. A főalakban sokszor magunkra ismerünk, az eléményekben újra átéljük ifjuságunkat. Nem úgy, mint az ifjusági iratokban, hanem egy élesszemű, erős képzelőtehetséggel felruházott író lelkének tükrében. Ilyen író jobban befogad minden kis benyomást; ha visszaadja, ugyanazzal a közvetlenséggel tudja a maga hangulatát reánk származtatni.

A mi e regényben van, a maga egyszerű fejlésében: az élet. Az élet, melynek logikája önkényes és megvesztegethetlen; az élet, mely szabályszerűtlen és még sem rontja el a müvészi formákat, hanem inkább abba kényszeriti bele az anyagot. Azért jobb a *Garasos arisztokráczia* szerkezete, hibái mellett is, valamennyi regényénél. Népszerűsége pedig hihetetlen. Hiába, az élet még nem vesztette el vonzerejét; az élet mindnyájunkat érdekel, ha színei nem hamisak és csalfák. Vas Gereben az élet színeit sehol sem festette papirra oly elevenséggel, mint itt. E regény képei úgy beletapadnak emlékezetünkbe, mint Csehov csodálatosan igaz rajzai és Aho megkapóan egyszerű életképei.

Oly erős itt Vas Gereben, hogy valósággal játszik az olvasó szivével és képzeletével. Félrevezeti, megtéveszti, csalódásba ejti. Ha véletlenül gyermekkorunkban olvastuk ezt a regényét és többé nem járt kezünkben, mindúntalan csalódásba esünk. Ha gyermekkori eléményeinkről emlékezünk, nem tudjuk a magunk éleményeit a regényben olvasottaktól megkülönböztetni. Boldogan em-

lékezünk vissza egy-egy kedves éleményre, s mikor már az egészet elgondoltuk, akkor veszük észre tévedésünket. Hohó! Hiszen ez nem velünk történt meg; ezt Vas Gerebennél olvastuk. Máskor meg elgondoljuk, hogy milyen hűen írja le ezt a csínyt Vas Gereben. Csakhamar rájövünk, hogy csalódás: hiszen velünk történt meg.

Vas Gereben nem szerette a részletes leírást; itt szenvedélyesen keresi. Épen azért ejti nagy tévedésbe az olvasót, mert minden oly részletes, hogy a tárgy minden vonása, a jelenet minden részlete megelevenedik. Ilyen módszere egyetlen írónknak sincs; ha hasonlatot keresek, úgy az angolokhoz kell mennem. Dickens ír le úgy, hogy emlékeink összevegyülnek leírásaival. Neki volt oly erős képzelete, hogy a legaprólékosabb részleteket fel tudta tüntetni. Nem képzeleti, hanem valóban létező részleteket ír le. Így aztán, a mit leírt, tisztán, világosan látjuk évek mulva is. Az olvasó megenged, ha itt egy látszólag fölösleges kitérést teszek s ezt az írói sajátságot Dickens példájával világítom meg s teszem megfoghatóvá.

Dickensről volt szó egy társaságban. Hatalmas képzelőerejének nyilvánulásáról mondtam el egyet-mást. Felhoztam példának egy leirását, melyet gyermekkoromban olvastam s még ma is világosan él emlékezetemben. Mintha valóban láttam volna a leírt helyet és jelenetet. Nem emlékszem, hogy melyik regényében lehetett. A részlet következő. Három gyermek ment almát lopni. Az út a temetőn vezet keresztül. A temető mögött domb van; mellette mély utcza. Piszkos, omladozó házak. Az utczán sár, piszok; az udvarokon rondaság. Egy rét mellett lekanyarodik az út a hegyoldalról. Erősen kitaposott, szűk sikátor a folytatása. Balról deszkakerítés rothadó osz-

lopokkal; jobbról omladozó kőfal. A sárban emberek, lovak, tehenek, kutyák lábnyomai. A nyomokban piszkos lé. «Csipp, csupp!» hangzik, a mint tova sietnek. A kerítés mögül egy vézna, kopott szőrű kutya ugat kötelességszerűen; néha keservesen vonít egyet-egyet. Mindjárt itt lesznek; néhány lépés. Bemásznak a kőfalon. Ott van egy nagy almafa a kert végében, egyik ága ki is hajlik a rétre; a ház a kert másik oldalán. Két gyerek felmászik a fára, a másik lesben áll. Hátha észre találja venni a gazda. Sebaj, vén tötyögő ember, egyedül lakik. Míg odaér, elfuthatnak. Potyog az alma. De jó! Pedig csak vaczkor. Néhány perczig tart csak a mulatság. Jön az öreg bottal. Fussunk! A ki lenn van, az a leggyávább. Majdnem legyökerezik a földbe. Az egyik lekúszik a fa kinyúló ágán a rétre. A másik a fa tetején van. Beleakadt a nadrágja egy elszáradt ágba. Nem baj; leugrik s a nadrág fele ott marad. «Megálljatok csak!» kiált az öreg. De mire odaêr, már futnak a piszkos sikátoron. «Csipp, csupp!» hangzanak lépteik. A vézna kutya vonít s a három jómadár menekül. De mindez semmi, ha ezt Dickensnél olvasnák! — mondám én.

Később szülőföldemen járok. Szétnézek a temetőben időtöltésből. Felújítom gyermekkori emlékeimet. Lenézek a temetődombról. Nini, itt út van! Leszállok és lassan megyek előre a reggeli ködben. Piszkos, sáros út. Majd lekanyarodik a rét mellett. Amott egy kidőlt kerítés, elrothadt oszlopfákkal. Bokáig lépek a sárban. Sebaj: megyek, mert érdekes. Épen olyan hely, mint a milyent Dickens ír le — gondolom. Szétnézek. Kert végén egy vén almafa, nehány ága kiszáradva; másik végén omladozó, elhagyatott ház. Furcsa, szakasztott úgy, mint

Dickensnél! De nem, hiszen én itt jártam még! Gondolkozom. Gyermekkori pajtásaim hívtak ide egyszer almát lopni. Én nem mertem közel menni, csak az útról néztem. Egyik pajtásom ott hagyta nadrágja felét. Meg is rakta az apja. Igaz, igaz! Hiszen ezt nem Dickensnél olvastam.

Hozzá szoktunk, hogy Dickens leírásai a valóval érnek föl, ezért hajlandók vagyunk összetéveszteni életünk emlékeivel. Ez még ritka eset. Sokkal gyakoribb az, hogy Dickens leírásai válnak idő folytán saját éleményeinkké az emlékezetben.

Így vagyunk Vas Gerebennel is. Ez ereje leginkább a *Garasos arisztokráczia*-ban tűnik ki. Az önelbeszéltető modor is hozzá járul és növeli a csalódást. Az, a mit itt adott, az élet összefüggő szövete. A ki erre képes, igazi teremtő erővel van felruházva. Teremtő erővel, melynek csodásan éles érzéke van a való iránt. Vas Gereben festő, ki az élet ezernyi változatából, alakjaiból, helyzeteiből, színeiből, vonásaiból olyan festményt tud előállítani, melyet a való élettől nem tudunk megkülönböztetni.

VIII.

Mi a korrajz? Regény és történet szerencsés vegyüléke. A korrajzíró tehát művész és tudós egy személyben. De a korrajz, mint műfaj, a regény szabályai alá tartozik. E műszabályok szerint már megvizsgáltuk Vas Gereben korrajzait. Láttuk szerkezeteinek hibáit és gyarlóságait. De ez még nem felel meg czélunknak. Látnunk kell az írót más világításban is, hogy egészen tisztába jőjjünk vele.

A módszer egyszerű. Fordítsuk meg a képet. Ne nézzük az esztétikus szemüvegével; tekintsük úgy, mintha valamely történeti mű állana előttünk. Szokatlan ugyan a módszer, de az író megismeréséhez vezet. Elég egy regénynyel bajlódnunk; nézzük például a *Régi jó időket.* A szempont megváltozott; a velemény is. A mi ott elrútította a cselekvényt: az itt előnyére szolgál a műnek. A mi a műbiráló szemét bántotta: a történeti mű szempontjából elmaradhatlan.

Dobjuk ki a cselekvényt. Tisztítsuk meg a költött mese szálaitól. Mi marad? Egy korkép. Szakadozott? Nem. A regényben széttagolt részek összefüggővé válnak. A történetek gyűjteménye ugyan nem történelem; de ez sem az. Történeti korkép. Ámde sokszor egy történeti korkép nagyobb világosságot gyujt agyunkban, mint a

száraz történet. Mert nem az események egybe aggatása világosít fel a multról, hanem az érzések, eszmék, okok lánczolata. Ez a lánczolat megvan Vas Gerebennél. Képzelete erős: tehát elég élénken tud csoportosítani. Emlékező tehetsége bámulatos: tehát az egybe tartozó részeket azonnal észreveszi és össze hozza. Benne lévén a regényíró hajlama, ki cselekvényt gondol ki, alakokat teremt és egyénít: könnyen beleképzeli magát sokszoros szerepébe. Itt van ennél az eseménynél; amannál is. Mintha maga is ott működnék. Nem könyvből veszi adatait, hanem élőszóból, szereplő egyének elbeszéléseiből. Ezért oly élénken írja le az eseményeket, hogy frissen marad meg emlékezetünkben. Humora lépten-nyomon kiséri s ez változatossá teszi stíljét. A korkép vonzó festménynyé lesz, mely izgatja a szemet színes csoportozataival.

Az író itt a történetet népszerűsíti, a nélkül, hogy történetet írna. Mert hiszen nem adja az események lánczolatát; csak az eszméket és okokat gyűjti szerves összefüggésbe. Ilyen szempontból nézve a *Régi jó időket:* ez valóban nagy értékű mű. Valódi mikrokozmos. Eszményi korkép, mely a XIX. század első felében mutatja be az országot. Átfut az egész időszakon; közöl minden eszmét; bemutat minden osztályt; érint minden mozgalmat. Regényt akartunk olvasni és meg vagyunk csalva. Korképet kaptunk helyette. A cselekvény, mely a regényben szakadékos volt; a fonál, mely a regényben kusza volt; az egész, mely a regényben művészietlennek látszott: a részletek tökéletessége által művészi festménynyé alakul, mely a régi Magyarországot híven mutatja meg. Nem panaszkodunk, mert a mit kaptunk, becsesebb, mintha csak művészileg kikerekített mesét kaptunk volna.

Vas Gereben fordított értelemben ugyanazt cselekedte a regénynyel, mint MACAULAY a történettel. A hasonlat kissé messzemenő; de látni fogjuk, hogy igazságot foglal magában. Macaulay megírja Anglia történetét, de eltér a rendes szokástól. Maga mondja: «Nagyon tökéletlenűl teljesíteném feladatomat, ha csupán csatákról és ostromokról, kormányok emelkedéséről és bukásáról, udvari cselszövényekről és a parlamenti vitáiról írnék. Igyekszem a nép történetét szintúgy előadni, mint a kormányét, vázolni a hasznos és szép mesterségek fejlődését, leírni a hitfelekezetek keletkezését s az irodalmi izlés változásait, festeni az egymást követő nemzedékek szokásait, azon változásokat sem mellőzvén, melyek a ruha, butorzat, lakomák körül s a közvigalmakban történtek. Örömest tűröm a szemrehányást, hogy a történetírói méltóságról alászállottam, ha e század angoljai elé hű képet állíthatok őseik életéről.»[1] E módszerrel a történet, melyet ír, a regény mozgalmasságával bír s szórakoztató olvasmányul szolgál. Vas Gereben nem elégszik meg azzal, hogy regényeiben a kor embereit híven rajzolja; az események, társadalmi osztályok, érzelmek, eszmék és erkölcsök történetét is adja. Regényei tehát csaknem a történet alaposságával és komolyságával bírnak, a nélkül, hogy megszünnének szórakoztató olvasmányul szolgálni. Ugyanezt teszi KEMÉNY ZSIGMOND is; regényeiben egymásután elbeszélő, életíró, publiczista, művész, bölcsész és történetíró. Regényei a történet alaposságával bírnak; de nehezebben olvashatók, mint a pusztán történeti művek.

[1] *History of England*, Chapter I.

Igaz, hogy a kor, melyet Vas Gereben rajzolt, közeli volt. De kérdem: vajjon nem ép oly érdem egy közelebbi kort híven festeni? A korszellem örökösen változik s minden kor rajza erős képzeletet, élesen látó szemet kíván. Hát még egy olyan kort rajzolni meg híven, melyben az eszmék örökös forrongásban voltak, mint a XIX. század első felében! Hiszen ez a félszázad szülte meg az új Magyarországot. Vas Gerebennek erősebb érzéke volt az okok iránt, mint akárhány történetírónak; hajlandósága volt nagy sejtelmekre és tág rokonszenvre. Ha annyi tudása lett volna, mint a mennyi szenvedélye az okok kutatásához, lehet, hogy a történetírással is megpróbálkozott volna s megírta volna azt a népszerű történetet, mely még ma is hiányzik. Ha nem is volt történetíró, híven megrajzolta egy nevezetes kor képét, melyet aligha ismerhetne úgy az utókor az ő regényei nélkül. Vas Gereben azt pótolja, a mi történetíróinknál hiányzik.

Ez nem akar vád lenni történetíróink ellen. Nagyon tágan és általánosan értelmezem e kijelentésemet. Jeles és igen tiszteletreméltó tudósaink vannak a történettudományban. De közülök csak nehány törekszik arra, hogy a történetet népszerűsítse. Czéljuk nem terjed túl a mű kiadásán; arra, hogy a közönség el is olvassa, kevesen törekszenek. Így gyűl halomra a sok történeti munka; míg a közönség számára készült művek olyan terjedelmesek, hogy elolvasásuk fél emberéletet venne igénybe. A külföld példáiból senki sem akar okulni. Ne hosszú, hanem érdekes legyen a történelmi mű. Mikor Macaulay első kötete megjelent Anglia történetéből, harminczezer kötetet rendeltek belőle. Miért? Mert érdekes volt. Nálunk kevesen törődnek azzal, hogy a történeti mű érdekes is

legyen. Az igaz, hogy a közönség becsületből megveszi a tíz és húsz kötetes történeti művet is, mert részletfizetésre adják.

Így szoktatjuk el nálunk mesterségesen a közönséget a történeti művek olvasásától maguk a történetírók. Oh, vannak, kiket örömmel forgat a közönség; de a többség?! Már most, e viszonyok közt, a közönség ösztönétől vezéreltetve, akaratlanul azt olvassa, mely kevesebb fáradságába és idejébe kerül; egyszersmind pedig több élvezetet nyújt. Így válnak nálunk a korrajzok életszükségletté, s ha Vas Gerebent sűrűn olvassák, nem is csoda. Az ő regényeiből olyan kort ismernek meg, mely minden magyart érdekel.

Ime, ez az oka, hogy fordított szempontból, a történetírás szempontjából is tárgyaltam Vas Gerebent. De magában is bír némi érdekességgel a vizsgálat: világot vet az iró egyéniségére. Gyakori eset, hogy ha két oldalról tekintünk egy tehetséget, rájövünk, hogy az, a mi egy részről hiba, más részről érdem. Így vagyunk Vas Gerebennel is. A mi a szerkezetnél hibája volt, az sokszoros érdemmé változik a korrajzírónál és viszont. De akár egyik, akár másik oldalról nézzük, hibáinak és érdemeinek összege: egy erőteljes tehetség, kinek nevezetes szerepe van irodalmunkban.

IX.

Mikor új egyéniség jelenik meg az irodalomban, mindenki észreveszi, hogy ez a hang most csendült meg először. Vas Gereben *egyéniség* volt, az tagadhatatlan. És pedig a legerősebb egyéniségek fajtájából. A nyelv és a stil mutatták az új embert. Jellemzőbb nyelve és egyénibb stílje kevés írónknak van. Három-négy sorát olvasva, megtudjuk mondani: ez Vas Gereben.

Vizsgáljuk meg először nyelvét. Kérdés: milyen vonatkozásban áll ez a nyelv a magyar nép nyelvével? Azonos-e teljesen vele vagy át van alakítva? Az író nyelvét jellemző vonások egyeznek-e a nép nyelvét jellemző vonásokkal? A felelet egyszerű: Vas Gereben nyelve a tiszta népnyelv. Egyéni és jellemző, mégis azonos a nép nyelvével. Senki oly híven nem adta vissza prózában a nép nyelvét, mint ő. Magáévá tette a népnyelv jellegzetes sajátságait s ez ejt csalódásba. Azt hisszük: ez a Vas Gereben nyelve. Pedig ez a magyar nép nyelve, mely összes jellegzetes sajátságaival vérévé vált az írónak.

Sokan azt fogják mondani, hogy ez állításomban részrehajló vagyok. Nem azért emelem ki Vas Gereben e tulajdonságait, hogy érdemeit sokasítsam. A nép nyelvének s a népies nemzeti írók nyelvének tanulmányozása vezetett e fölfedezésre. Jókai nyelve is tősgyökeres ma-

gyar népnylev; de van valami nyugtalan fürgeség benne, mely a nyelvet az író sajátjává teszi. A magyar népnyelvben sajátságos nyugodtság, méltóság van; ez a jellemző tulajdonság sehol sem jut oly pregnans kifejezésre, mint Vas Gerebennél. Jókai nyelve hegyi folyó, mely nyugtalan gyorsasággal halad tovább; Vas Gereben nyelve alföldi folyam, mely csendesen ömlik tova medrében, mint a Tisza. Vas Gereben ott élt a nép közt, a pusztai erkölcsökben nevelkedett s csak akkor jött el, mikor a nép nyelve annyira vérévé vált, hogy azon semmi hatás nem tudott változtatni. Innen van, hogy nyelve bujaságig gazdag népies zamattal. Ha meghatja valami: erőteljes, ha enyeleg: sziporkázó, ha elbeszél: mintha nagy folyóvíz mesemondó zúgását hallanók.

Kell-e példát idéznünk? Fölösleges. Nyissunk bele bármelyik regényébe, mindenütt ilyen. Senki sem tudta jobban utánozni a magyar nép elbeszélő modorát. Ha meg akarjuk tanulni, olvassuk el *Egy falu két bakter* czímű elbeszélését. Egy parasztember beszéli el ebben szerelme történetét. Ez az elbeszélés oly igézően egyszerű, hogy nem birunk eléggé gyönyörködni benne. Parasztember beszéli el, tehát az észjárást is híven követi. Nincs ebben egyetlen csinált, keresett kifejezés. Mintha egy tárogató sípja szólna olyan hangon, mely csak egy népnek sajátja: a magyarnak. Ez elbeszélés keresetlen egyszerűsége, a kifejezések ritmikus zenéje megvesztegeti az olvasót.

Lássunk csak egy kis részletet, melyet közepéből kaptunk ki találomra:

«Három álló esztendeig voltam bakter, nem a hasznáért, hanem azért a leányért uram, kiért annyi hosszú éjszakán feküdtem a kemény deszka párnán! Ekkor néz-

tem ám meg pénzért a csillagos eget... Három esztendő tejen-vajon élődő embernek kurta kis mulatság, azt sem veszi észre, hízik avagy soványkodik belé? De a ki a megvirradott napot kapa mellett leste és a naplementét a sok dolog miatt jól észre sem veszi, azonkívül pedig, a ki, mint én, éjszakára kelve, minden órát megles és hogy meghallotta, bizonyságul még meg is kiáltja és a ki egész éjen át minden órában jó éjszakát kiván a csendes nyugovónak, de maga csak fél fülével alszik, mert a másikat óráról órára mindig ébren tartja: az édes jó uram — bátran elmondhatja, hogy a mi három esztendeig történt vele, mind megtörtént s nem álmában látta... Értem én hideget, meleget, — értem olyan időt, hogy a házőrző eb a tornáczra sem ment ki ugatni; pedig én meg az ablak alatt a padon csikorogtam, nem is azért a maroknyi bérért, a mit biró uram boros észszel akkor éjjel kikomponált, hanem készpénz volt az nekem, hogy míg a nénémasszony mécsvilágjában tartott, láthattam a leányt az ablakon által...»

Ilyen egyszerűséggel foly ez az elbeszélés. Hát még a párbeszédek! Minden szó: megvesztegető igazság, természetesség. Ez az elbeszélés klasszikus példányképe lesz mindig annak: hogy mond el valamit a magyar ember? Gyulai Pál Arany Jánost a ballada Shaksperejének nevezi; e mintára bátran elnevezhetjük mi is Vas Gerebent a népies elbeszélés Arany Jánosának.

A népies irány volt divatozó akkor, mikor Vas Gereben fellépett regényeivel. A jelszó a költészet minden ágában: a népiesség volt. A közönség szerette; mindenki erre törekedett tehát. Nemsokára jelentkeztek a túlhajtások is. Egy-egy írónk hajszolta a népies kifejezéseket,

mintsem törődve a tartalommal. Magasra felburjánzott az ízléstelenség. Vas Gereben eléggé ismerte a népet; nem volt ráutalva, hogy hajhássza a népet jellemző vonásokat. Jó ízlése megóvta a tévelygésektől; de azért néha beleesett ő is a hibába. «Nem vagyok az a vér, mint a mely a nagy városban termett, mely már születése napján félig túrósodott» mondja egy elbeszélésében.[1] Más helyt meg ilyen kifejezéseket találunk: «Látod az az egyik liszt porhanyósbb, mert az a lusta pára állt mellette, ez az Ágnes, hanem ördög sem lesz belőle, ha valami bolond beleakad valaha, mert piros a pofája, aztán a falattal nem marad adós a bélének.» Ez már nyilvánvaló durvaság; itt már a sárba téved, csak azért, hogy jellemző legyen. Ilyen népies durvaságokra azonban csak nagyon ritkán, elszórtan akadunk nála.

Vas Gerebennek annyira sajátja volt a népies nyelv, hogy másként nehezen is tudott beszéltetni. Ebből aztán hibák is fakadtak. Az urak is a nép nyelvén beszélnek igen gyakran; az író megfeledkezik, hogy különbséget kell tennie úr és paraszt hangjában. Nála tehát Eötvös József hibájának fordítottját látjuk. Eötvösnél a *A falu jegyzőjé*-ben a parasztok válogatott finomsággal beszélnek. Az utóbbi nagyobb hiba. Mert a földesúr eltanulja rendesen parasztjai nyelvét; de a paraszt sohasem a fördesúrét.

Az író stíljét a képzelet szabályozza. A milyen természetű a képzelő tehetség, olyan a stíl. Vas Gereben képzelete élénk, nyughatatlan, szökdelő; ezért aztán stílje is nem várt ötletekben, szökdelő hasonlításokban, meglepő félreütésekben gazdag. Nem tud öt sort leírni a nél-

[1] *Hat ökrös pógár.*

kül, hogy ne hasonlítana, ne használna elmés mondásokba burkolt reflexiókat. Szökellései nagyok és folytonosak; állandóan szórakoztatják az olvasót. E szökellések természetét, hasonlatainak jellemző sajátságait és körét nem is illusztráljuk példákkal. Képzeletének tárgyalásánál láttunk belőle eleget; a mit ott bemutattunk, az egyszersmind Vas Gereben stíljét is jellemezi, mert hiszen stíl és képzelet szoros kapcsolatban állanak egymással.

Itt csak egy kérdésre terjeszkedünk ki: vajjon a stílnek ezen sajátságai jellemző sajátságai-e a magyar stílnek is? E kérdésre talán nem is szükséges feleletet adnunk. A ki beszélt valaha olyan magyar emberrel, kit a czivilizáczió még nem alakított át, megtalálja ezeket a tulajdonságokat. A magyar ember szereti a hasonlatokat; beszéde folytonos hasonlatokon és más e nemű diszítmények során halad s a mint Vas Gereben mondja, a magyar ember beszéde «keleti ragyogó képes beszéd, melyből az író is, mint forrásból merít.»[1] Vas Gereben mindent ebből a forrásból merített s ezért stílje is a megtestesült magyar stíl. Nem várt fordulatok, élczes ötletek, kisebb-nagyobb mértékben minden magyar ember beszédében mutatkoznak. Vas Gerebennél bámulatos ezeknek bősége; legalább ezer ember ilyen tulajdonságát egyesítette magában. Lelke akkumulátor volt, mely a magyar nép összes élczes ötleteit hordozta magában. Róla joggal el lehet mondani, hogy ő a faj sajátságának volt sokszorozott példánya. Vas Gereben stílje tehát ép annyira gyökeresen magyar volt, mint nyelve, melynél magyarosabban soha senki nem írt.

[1] *Életúnt ember.*

X.

Mi inspirálja a regényirót? Mindaz, a mit maga körül látott és átélt. A mese alkatrészei: saját éleményei, az alakok: saját ismerősei, az eszmék: a kor uralkodó eszméi. Az író cselekvényt gondol ki és összefűzi a mese alkatrészeit, bele helyezi az alakokat, szájukba adja az eszméket. De a regényiró lélekbúvár és művész is. Cselekvénybe helyezi tehát a lélektant és az életből vett nyers anyagot átalakítja, kiformálja a művészet törvényei szerint.

A ki légből nyeri inspiráczióit: maradandót nem fog alkotni soha. Képtelen képek, hamis színek, hazug pszikológia származik belőle. Szenvedni kell annak, ki szenvedést akar festeni; éhezni, fázni kell annak, ki a nyomort akarja rajzolni; át kell élnie az élet örömeit, bánatát, minden fájdalmát és csalódását annak, ki az életet minden vonásában a való színeivel akarja megfesteni. A muzsát nem lehet megcsalni, mint a hogy az embereket sem. Hiába mondod, hogy nyomorogsz, ha arczod jóllétet árul el; hiába mondod, hogy nincs semmi bajod, ha szemeidből az éhség kínja vigyorog elő. Bármily jól tudj színlelni, észrevesszük a hangnak egy árnyalatából, hogy sírásod csak tettetés, nevetésed erőltetett én nem szívből fakad. Nagy költők igazat irnak: ez teszi művei-

ket maradandó becsűvé. Petőfi hidegtől dermedő kézzel írta meg «Egy telem Debreczenben» czímű költeményét, nem is téveszti el hatását; Burns a «Jolly Beggars»-ban saját nyomorát gúnyolta ki; «Kain» eget ostromló vívódásaiban Byron saját lelki harczait írta meg; Murger azért írta meg oly szivet megindító képekben a bohém életet, mert maga is átélte; «Copperfield Dávid»-ban önmagát irta meg Dickens s megalkotta a világirodalom egyik legszebb regényét. Vas Gereben is az az író volt, ki sohasem hazudott. Az életet és önmagát adta. Hányatott, küzdelmes életében eleget látott, maga pedig eleget szenvedett, hogy képei igazak legyenek.

Láttuk ezt az életet rövid vonásokban: láttuk addig, mikor a világ elé lépett első számottevő alkotásaival. A mit addig átélt: az műveinek tárgya. Élete további folyása abban telt el, hogy megírta azt, a mi lelkében összehalmozódott. De minő körülmények közt írt? Mert ez is fontos dolog. A lirai költő bárminő körülmények közt él, megírhatja azt, a mi lelkében él. Ha szenved: fájdalmát dalban önti ki; ha meghatja valami: újra megszólaltatja lantját; ha öröme van: dalban énekli meg. Az alkotás szakadozott, az ihlet perczéhez van szabva. De az epikus, a regényíró alkotása nagy időt, szakadatlan munkát igényel. Ha ebben nincs módja, tehetségét szét kell forgácsolnia. Vasléleknek kell lennie annak, ki a nehéz életgondok mellett is tud nagy epikai alkotásokat létrehozni. Arany János aligha megírta volna az egész Toldi-trilogiát, ha a betevő falatért kellett volna küzdenie; Jókai apró elbeszélésekben tördelte volna szét fényes tehetségét, ha a szerencsés körülmények nem nyujtanak neki módot a zavartalan alkotásra; Kemény Zsigmond,

Eötvös József aligha írnak regényeket, ha szegénységben születnek és a megélhetés gondjaival kell küzdeniök. Vas Gereben sohasem volt szerencsés körülmények között; zavartalan alkotásban nem volt része. A megélhetés gondjaival volt állandó harczban. Fél tehetsége ebben a küzdelemben forgácsolódott szét.

Mikor a szabadságharcz leveretése után kiszabadul a fogságból, megfosztják ügyvédi diplomájától. Tollával kell megkeresnie családja számára a kenyeret. Egyszerre több lapba[1] is ír állandóan elbeszéléseket. Ez a nagy és fárasztó munkásság nem volt elegendő az élet fentartására. Lapok alapításába kezd; nincs írónk, ki annyi lapot alapított volna, mint ő. 1851-ben megindítja a «Falukönyve» czímű népies folyóiratot. Nem sokáig állott fenn. 1853-ban más folyóiratot indít «Falusi Esték» czimen. Négyezer előfizetője volt, melyek nemsokára leapadtak a szerkesztő komázó modora miatt. «Kit az affektált népiesség el nem riasztott a per *kend* szólított olvasók közül, azt elriasztá a szájbarágó körülményesség» mondja Váli Béla.[2] A lap nemsokára megszünt. Újra lapot akar indítani, de nem sikerül. Felületes szerkesztési módja miatt nem kap kiadót. «Eget-földet igér bár, a kiadók nem akarnak vele alkura lépni».[3] A sikertelen kisérletek után munkatársa lesz a «Budapesti Visszhang»-nak. Onnan is kilép, mert természete összeférhetlen. Kötetszámra jelennek meg önálló munkái, de

[1] «Pesti Röpivek», «Hölgyfutár», «Remény», «Losonczi Phönix», «Romemlék».

[2] *Philologiai Közlöny* 1883. V. G. élete.

[3] U. o.

miután költséges háztartását nehezen tudja fentartani, újra lapokat alapít. 1857-ben «Peleskei Nótárius» czimen népkönyvtárat indít; nemsokára megszünik. 1858-ban megindítja a «Két Garasos Ujság»-ot; megbukik. 1859-ben a «Képes Ujság»-ot indítja meg; ez is hamar megszűnik. 1861-ben ráveszik, hogy indítsa meg újra a *Népbarát*-ot. Vas Gerebennek nagy népszerűsége volt; egy pár kormánypárti férfiú őt akarta felhasználni arra, hogy a nép és uralkodó közti kibékülés útját egyengesse. Maga is azt a nézetet vallotta, hogy a nemzetre a kibékülés, a multak feledése volna a legüdvösebb; meggyőződése volt. Annál inkább megindította tehát a lapot s bár az független volt, saját becsületéből élt, oka volt népszerűsége hanyatlásának. Félremagyarázták jóhiszemű szándékát; vádakkal illették. Azt, hogy ő, a forradalmi «Népbarát» egykori szerkesztője hirdeti a feledést, rossz néven vették. Gyanusították és minden áron igyekeztek befeketíteni. Vas Gereben fájdalommal látta, hogy félre magyarázzák jóhiszemű szándékát s kortársai, barátai elhidegülnek tőle. Pedig ő valóban jó hazafi volt; ma már szeplőtlenül áll a világ előtt az ő emléke. 1866-ban Komócsyval élczlapot indíttat, a «Bakter»-t; csak három száma jelent meg. A «Népbarát» 1867-ben megszűnt pártolás hiánya miatt. Ekkor rábirja Komócsyt, hogy indítson politikai lapot. Meg is indította «Hirmondó» czimen; Vas Gereben volt főmunkatársa. Itt szerepel utoljára neve.

Képzeljük el most az irót ennyi izgalom közepette. Anyagi gondok, a megélhetés küzdelmei. Lapok alapítása, megírása, föntartása, bukás. Uj lapok alapítása, megírása, föntartása, ujabb bukás. Ezek szakadatlan lánczolatot képeznek életében. Hozzá családi bajai. Neje

meghal; két fia marad. Újra házasodik; a két fiú nem szereti a mostohát, minduntalan megzavarja a házi békét. Nem csoda tehát, ha Vas Gereben nem találja meg működési körét s folytonosan tévelyeg. Maga sem tudja, mibe kezdjén, mit írjon, pedig érzi tehetségét. 1851-ben két kötet elbeszélést ad ki *Parlagi képek* czimen, mely nagy népszerűséget szerez neki. Ugyanekkor szinmű írásba kezd fogadásból. Mint színi kritikus egy izben nagy hangon birálta írók és művészek körében Egressy Béni egy darabját. Pákh Albert, hogy megbosszantsa Vas Gerebent, így szólt hozzá: «Valószinűleg Gereben, te olyat sem tudnál írni». Ekkor fogadást tesz, hogy jobbat ír. Meg is írta a darabot, de csak 1855-ben adták elő *Egy alföldi csárdás* czimen. Se jobb, se rosszabb nem volt, mint az Egressy Béni darabja, de megbukott. Ugyanez évben írt egy *Kvártélyos huszár* czimű darabot; elfogadták, de nem adták elő.[1] Ezzel egyidőben *Darázsfészek* és *Tormagyökerek* czímű köteteket ad ki; csupa humoros apróság. Ezek is sikert aratnak, de még nem emelik ki az írót a középszerűségből. Így csetlik-botlik téves utakon, holott tehetsége másra utalja. De már ez évben öntudatra ébred; megirja első regényét. Ettől kezdve már csak regényeket ír. Kiad ugyan 1856-ban egy *Régi képek* és 1859-ben egy *Múltak emlékei* czimű gyüjteményt, de ezek útjáról nem térítik el. A regényiró a sok tévelygés után kilépett a homályból.

Első regénye, a *Régi jó idők,* 1855-ben jelenik meg s egyszerre ismertté teszi nevét; népszerűségben majdnem versenyre kel Jókai-val, kinek ekkor jelentek meg leg-

[1] Mindkét darab megvan a Nemzeti Szinház könyvtárában.

értékesebb regényei.[1] Az írót ugyan vállalatai a fővároshoz kötik, de azért gyakran távozik a fővárosból. Bekalandozza a Dunántúl vidékeit s új meg új anyagot gyűjt. Sűrű egymásutánban jelennek meg regényei. 1857-ben adja ki a *Nagy idők, nagy emberek*-et, 1858-ban a *Nemzet napszámosai*-t és 1860-ban a *Pörös atyafiak*-at. Ettől kezdve már kevesebb gonddal dolgozik. 1862-ben megjelenik az *Életúnt ember*, 1864-ben a *Tekintetes urak* és *Dixi;* mintha hanyatlana tehetsége. 1865-ben hatalmasan fellobog a *Garasos arisztokrácziá*ban őseredeti talentuma; de már a szintén ez évben megjelent *Egy alispán*-ban újra hanyatlás áll be. Még gyöngébb az 1866-ban megjelent *Jurátus élet* s mintha teljesen elapadna tehetsége *II. József császár és kora Magyarországban* czimű korrajzában, mely a halála előtti évben, 1867-ben jelent meg.

Ez emelkedésben és hanyatlásban egy fegyelmezetlen tehetség képe domborodik ki. Életviszonyai olyanok, hogy nyugodtan nem is alkothatott. De ki tudja, vajjon tudott volna-e alkotni egyenletesen, ha bárminő szerencsés körülmények közé is kerül? Képzelete oly zabolátlan volt, hogy nem bírt logikusan haladni, hanem mindegyre eltért tárgyától és messze elkalandozott. E kitérésekben sokszor nagyobb érdeket tudott kelteni, úgy, hogy néha kitérései képezik művei erősségét. Még legjobb művei sem egyenletesek; a szabályokat nem akarta ismerni, mert a közönség így is kitüntette rokonszenvével. Életviszonyai valóságos problémát képeztek, melyet legjobb ba-

[1] «Kárpáthy Zoltán» 1854-ben jelent meg; a «Magyar nábob» a megelőző évben.

rátai sem tudtak megfejteni. Lapjai nagy jövedelmet hajtottak, mégis megbuktak. Regényei óriási népszerűséget értek el, sokat is jövedelmeztek s az író mégis állandóan anyagi zavarokkal küzdött. Műveiért versenyeztek a kiadók, mégis barátai segélyére szorult.

Nemcsak mint író, hanem mint ember is nagy népszerűségnek örvendett. A hol csak megfordult, uralkodni tudott a társaságon. Az «Arany ökör»-ben, a «Kis pipá»-ban, a «Beleznai»-ban szoktak összegyűlni az ötvenes és hatvanas években a legkiválóbb irók. Ott találta magát legjobban Vas Gereben; élczeivel, ötleteivel állandó derültségben tartotta a társaságot. Nem volt tárgy, melyre Vas Gereben élczet ne tudott volna mondani. Képzelete oly élénk volt, hogy százával tudta rögtönözni az adomákat. Maga gyártotta nagy részét. Oly csattanósak és talpra esettek voltak, hogy senki sem tudott vele versenyt tartani. Felekivel és Szerdahelyivel gyakran rendezett adoma-versenyt; rendesen ő volt a győztes. Adomázó természete, ötletessége műveiben is teljes erejében pompázik. Ha semmi egyéb érdemük nem volna, már ez is fentarthatná nevét.

Nincs egy lap regényeiben, hol több élczes ötlet is ne volna; sok helyt záporként hullanak az ötletek, szelleme úgy sziporkázik, hogy bámulunk rajta. Neki még ott is vannak találó ötletei, hova más szándékosan sem tudna egyet is bele erőszakolni. Ezért veszti el néha tárgyiasságát és oly ötleteket ad egy-egy alakja szájába, mely attól nem telik ki. Maga áll az alak háta mögé és beszél helyette. A beszéd nem oda illő; de az író szellemessége elragadja az olvasót. Száz és száz eset közül mutassunk csak egyet. Emlékezzünk Sörös Mihály

bérlő esetére.[1] A hadsereg megeszi minden birkáját. Sörös számlát állított ki, a tábornok aláírja, hogy a hadi pénztár kifizethesse. A helyzet egyszerű. A bérlő elmegy a hadi pénztárhoz, az aláírás olvashatlan, ezért nem akarnak fizetni. A bérlő és a számtiszt közt foly a beszélgetés. De minő élczes ötletei támadnak az írónak! Nem tudja elnyelni, szájába adja ötleteit egy számtisztnek. Lássuk a párbeszédet.

«— Hát az aláírt nevet nem olvasná el Sörös úr? — kérdi a számtiszt.

— Bocsánatot kérek, sokszor és sokáig próbálgattam, de ezt a nevet az ördög sem tudja elolvasni, még pesti fiskálisom sem.

— S ezen írásra, melyben az olvashatót Sörös uram írta, az olvashatlant pedig, mint tetszett mondani, az ördög sem tudja elolvasni, még a pesti fiskálisok sem, miképen hiszi Sörös úr, hogy mi egy rézkrajczárt is kifizetünk?

— Kővé válok ezen állóhelyemben! — mondja a bérlő megrémülve.

— Azt ne tegye, Sörös úr, *mert mint ritkaságot a bécsi muzeumba küldjük.*

— Ne vegye el az úr az eszemet, hanem adjon jó tanácsot.

— Keresse elő azt az embert, ki ezen papirt aláírta s ha az a hatóság előtt szavahihető ember . . .

— Igen főrangú úr lehetett, legalább is tábornok.

— Szerencse lesz, Sörös úr, ha rátalál valahol s aláirását magáénak ösmeri s a dolgot szóval is bizonyítja.

[1] *Dixi.*

— Hátha meglőtték valahol az ütközetben?

— *Akkor Sörös uram dugja az irományt puskába, lőjje utána a másvilágra, de ezen a világon erre még egy lövet puskaport sem kap, hogy magát agyonlőjje.»*

A kinek így vált az esze, nem csoda, ha az életben is uralkodni tudott környezetén. Köteteket tenne ki, ha kiszedegetnők műveiből az ötleteket, élczes mondásokat és adomákat. Maga is adott ki adomagyűjteményeket, melyek már azért is értékesek, mert ő gyártotta nagy részüket.

Ilyen zabolátlan képzelettel nehéz dolog nyugodtan alkotni; még nehezebb nyugodtan élni. Élete sohasem volt ment az izgalmaktól. Élczeivel sok embert megharagított; ha pedig őt bántotta meg valaki, egy-egy adoma fulánkjával torolta vissza. Vérmérséklete heves volt s ezért élete szüntelen összeütközésekből állt. Halálát is vérmessége okozta; de ehhez hozzájárult a túlfeszített munka által előidézett fáradtság is. 1868-ban Bécsbe ment, hogy maga írja meg a delegáczió üléseiről a tudósításokat lapjának. Január 26-ikán szívgörcsöket érzett. Az udvari gyógyszertárba sietett, hogy rendes orvosságát bevegye. Mielőtt a gyógyszer elkészülhetett volna, eszméletlenül rogyott össze. Alig lélegzett néhány perczig, kilehelte lelkét negyvenötéves korában.

A sors különös intézkedése volt, hogy ő, ki egész életében a magyarságért küzdött, kinek művei a magyar szellem leggyökeresebb a kifejezői: idegen földön húnyta le szemeit. Ő, ki életében úgy ragaszkodott a magyar földhöz, mint a csecsemő anyja kebléhez: idegen földben tért örök nyugalomra. Ő, kinek életében minden öröme, büszkesége a magyar nép volt: nem részesül-

hetett abban, hogy magyarok kisérjék utolsó útján, idegen nép vitte a temetőbe, idegen emberek, kik az ő nagyságát nem ismerték s könnyet sem hullathattak koporsójára. Ő, ki előtt oly szentség volt a magyar nyelv, mint az Isten szent neve: idegen nyelven elhangzott ima után szállt a sírgödörbe. Ő, kinek egyetlen eszménye a magyar haza volt: annak az országnak porával vegyült össze, melynek minden nyomoruságunkat tulajdonította.

A sors még temetése után is kegyetlenül bánt vele. Mintha nyomtalanul tűnt volna el az élők sorából. Emlékezete kihalt; hantja besüppedt. Ott feküdt jeltelenül a bécs-währingi temetőben, hova a «Concordia» írói egylet eltemette. Az idegen több kegyelettel volt iránta, mint a magyar. A németek pompával temették el a magyar írót, kinek jelentőségét nem is ismerték; a magyar pedig, melynek dicsősége volt, még emlékeztető jelről sem gondoskodott. Tizenhét év mulva azonban megmozdult a nemzet lelkiismerete. Mozgalom indult meg,[1] hogy ne hagyják idegen földben elporladni a legmagyarabb elbeszélő tetemét. 1885-ben fölnyitották a sírt s a nemzet testéből kiszakított darabot január 25-ikén nagy ünnepélyességgel visszaadták az anyaföldnek.

[1] Fenyvessy Ferencz vezetésével.

XI.

Az igazi tehetség minden körülmények közt útat tör magának. Az író önmagát neveli. Közönség és kritika befolyásolhatják, de irányt nem szabnak neki. És az ilyen befolyás is csak külső; a lényeg az író lelkéből fakad. Felületes vizsgálódás után is látni fogjuk, hogy a közönség és kritika befolyása általában többször volt káros, mint hasznos az írókra. A mértéktelen dicséret mindig káros volt; a durva kritika még károsabb. Kölcsey kritikája elkeserítette Berzsenyi-t; a kolozsvári színmű-pályázat birálata pedig örökre elnémította Katona Józsefet.

Regényiróknál sarkigazságul lehetne felállítani azt: hogy sem a nagy szükség, sem a nagy bőség nem szerencse rájuk nézve. Murger nagy nyomorában szétforgácsolta tehetségét; Scott Walter pedig felületessé vált a nagy bőség miatt. Nincs érdekesebb példája annak, hogy mivé lesz az író, ha túlságosan népszerű, mint Scott Walter. Kortársai határtalanul magasztalták, a közönség bálványozta. Regényeivel milliókat szerzett, e miatt kalmár módjára dolgozott és hovatovább mind felületesebbé vált. Évenkint csaknem húszezer fontot keresett csupán regényeivel s úgy megerőltette magát a munkával, hogy szélhüdött lett és belehalt. Nem tartozik tárgyamhoz, de megvilágítja azt, a mit Vas Gerebenről mondani akarok.

Vas Gereben két ember volt. Az egyik az a regényíró volt, kit a közönség szeret; a másik az a regényíró, kit a kritika folyton leczkéztet. Az egyik, kinek műveiért a kiadók versengenek; a másik, kinek lebírálásában a kritikusok versenyeznek. Az egyik, ki versenyez népszerűség dolgában a legnépszerűbb íróval, Jókaival; a másik, ki gyakran részesül olyan elbánásban, mint egy harmadnegyedrangú író. Eme szembeállításom túlzott ugyan, de jellemző. Voltak, kik megadták neki az elismerést; de több ócsárlója volt, különösen élete utolsó éveiben.

Másként kell azonban értelmeznünk a népszerűséget külföldön és másként itthon. Ha a franczia vagy angol író népszerű, vagyont szerezhet műveiből; nálunk azonban a népszerű író nem élhet meg abból, a mit pusztán műveiből keres. Ezért legtöbb író hivatal után néz. Nem volt népszerűbb írónk Jókai-nál; termékenyebb sem. Külföldön milliók ura lehetett volna, itthon azonban szüksége volt hivatalra. Arany-nál volt-e népszerűbb költőnk? Élete mégis küzködés volt, míg hivatalhoz nem juttatták.[1] Vas Gerebennek nem volt semmi más jövedelme, mint a mit tollával keresett. Lázas sietséggel kellett dolgoznia, hogy pénzhez jusson. Hosszu papirlapokra írta regényeit, hogy előre tudja, mennyit fog kapni kiadójától. Kereskedővé kellett lennie, ki rőfszámra méri a szellemi árút. Nem ritkák nála az ilyen kifakadások: «Tollamat korlátoznom kell; a pénzviszonyok intenek, hogy nincsen négy forintos olvasóközönségünk, szorítsam össze mondandómat, hogy három kötetbe férjen»,[2] Egyszerre több regényen

[1] Az is igaz, hogy mikor meghalt, gazdag ember volt.

[2] *Jurátus élet.*

is dolgozott. Nem csoda, ha hamar kimerült. Összes regényeit, több mint harmincz kötetben,[1] élete utolsó tíz éve alatt írta, az előbbeni évekre csak apró elbeszélései esnek.

Művei népszerűségét látván, nem sokat törődött a kritikával. De később, mikor látja, hogy a közönség ujabb munkáit elhanyagolja, keserűen kifakad ellene. Az *Egy alispán* bevezetésében hosszasan védekezik a kritika ellen. «Érzem, hogy a magyar irodalom terhes felelősséget hordoz magán; a kritika és közönség igen gyakran még terhesebbé teszi a helyzetet. Egyik az *örökszépnek* elengedhetlen törvényeit kérdi és méltán czélul csak azt ismeri el; de mihelyt az önkény ezen túlvág, kérlelhetetlenségének szigorával áll elő. Aztán következik a másik, a közönség, ez is hatalmat gyakorol — nem csak az életet, a hű nemzeti jellegeket, de a multat is követeli. Azonkívül kéri azt, mi őt bizonyossá teszi, hogy életrevalóságunknak mély gyökerei vannak a multban, sőt erőteljes ágai, melyek alatt egy-egy perczet megnyugodván, erősbülve mehet útját messzebbre folytatni».

Látnivaló, hogy Vas Gerebent nem annyira a kritika bántja, mint az, hogy uj munkái nem keltenek oly nagy érdeklődést, mint a régiek. A kritikát okozza a közönség elhidegüléseért. Kitünik ez következő soraiból: «Bizonyos tekintetben újra kell kezdenünk mindent, még közönség n-ket is újra kell visszaédesgetnünk, mert őszintén mondom, nagyot hazudott az, ki el merte mondani, hogy olvasóközönségünk nagyobb, mint volt hajdan». Majd pedig így folytatja: «És szegény író volna az, ki észre nem vette

[1] Nem az együttes kiadás értendő, hanem az első.

volna, hogy olvasóinknak lelki éhük és szomjuk van, azt is ki kell elégítenünk; tehát hogyan kináljuk meg őket valami olyan eledellel, melylyel jóllakván, ne adjunk okot a birálónak számon kérni a művészet szent törvényeit, melyeket egyéb mellékgondolatoknak föláldoztunk».

A kritikát nem vette számba addig, míg műveit elkapkodták. Érdekes, hogy épen egyik leggyöngébb műve előtt mondja el védekezését. Talán érezte gyöngeségeit? Vagy talán nem látta be? Ez utóbbi a valószínű. Sokszor hibáiban eredetiséget vélt találni; egy-egy lélektani botlást hajlandó volt magyaros jellemvonásnak tudni be. «Világért sem könyörgök kegyes elnézésért. Igaz, a mindennapi szükségnek megadtam magamat, elvetemedtem azon gondolatra, hogy embereim ne csak emberek, de magyarok is legyenek, alkalmilag a multnak előttünk oly kedves emlékezetével, de már én így vagyok meggyőződve, s én leereszkedtem közönségemhez, daczára annak a régi biztatásnak, hogy a közönséget emeljem magamhoz. De hol van az a közönség?... Sehol, vagy legalább is oly messze a pusztában, hogy megint előbbeni példám nyomán a pusztában keresem, mint az Üdvözítő tette». A hang nemsokára keserűbe csap. «És lássátok, ő Isten fia volt, mégis voltak kritikusai, a farizeusok, kik addig dolgoztak, mig a keresztfa készen lett».

A kritikának felfogásában tévedhetett Vas Gereben; de általánosságban neki volt igaza. Tízedrangú írók gyakran nagyobb méltánylásban részesültek, mint ő, kinek még gyöngeségeiben is gyakran erő lakozott. Ő érezte magában ezt az erőt s azért volt elkeseredve. Jellemző világot vet az irodalmi viszonyokra ez a nehány sora: «Való-

ban nagy elszántság kell, hogy a lelkesülés ki ne fogyjon az emberből; mert, uraim, az anyaföld megkívánja, hogy rendesen megmunkálják, magot adjanak bele elegendőt, azonkívül kell eső és napsugár, mely a föld erejének segítségeül jőjjön. Bizony, mondom néktek, kevés az a harmat, mi a magyar írónak szorgalmát termékenyíti s nem irígylésre méltó helyzete. De miként felelnek magukról egykoron azok, kik a gyomot nem irtják, hanem a jó növénynyel együtt agyoncsépelik?» Ezt a kérdést ma is fel lehet tenni.

A kritikának, bárminő legyen, mérlegre kell vetnie az írót és ki kell mutatnia, mennyi benne az eredetiség. Vas Gereben e tekintetben súlyos tehetség volt. Nem tanult senkitől, nem utánzott senkit, nem vett kölcsön semmit. Önmagából fejlődött, mint a növény a magból; magyaros lelkéből merített mindent. Épen ezért túlzás nélkül állíthatjuk, hogy kortársai nem méltányolták. A közönség megsejtette nagyságát, a kritika érezte jelentőségét, de megvont tőle minden kedvezést. Még a külső elismerést sem adta meg. Pedig de olcsó volt ez mindig nálunk! Egyetlen irodalmi társaságunk nem méltatta figyelmére. Vajjon nem szerzett-e erre érdemeket? Tizedrangú írók iránt nagyobb kegyelettel voltak; olyanok iránt, kik Vas Gereben saruja szíjját sem oldhatják meg. Ez a mondás nagyon régi, de még nem kopott el. Sehol sem lehet jobban alkalmazni, mint itt.

A «Népbarát» újból való megindítása és a kibékülés hirdetése sokat levont népszerűségéből. Kortársai közül is sokan elhidegültek tőle. Politikai ok is közbejátszott tehát, hogy Vas Gereben nem részesült méltánylásban.

E miatt sokan elhallgatták érdemeit és előtérbe tolták hibáit. Pedig Vas Gerebennél a mérlegben mindig az érdem serpenyője volt súlyosabb, ha a legszigorúbb mértékkel mérjük is.

De a multat megváltoztatnunk nem lehet. Ha kortársai nem méltányolták, bizonyára méltányolta az utókor. Lássuk.

XII.

Három évtized mult el azóta, hogy Vas Gereben lehunyta szemeit. Ennyi idő épen elég arra, hogy az embert elválasszuk az írótól, hogy se rokonszenv, se ellenszenv ne vezesse a bírálót s csak azt kérdezze: mit ér? «Valamely költő egy fillérrel sem ér többet, mint a mennyi eredeti egyénisége van» mondja találóan Palágyi Menyhért. Ha e tételt Vas Gerebenre alkalmazzuk, úgy magas polczra kell helyeznünk: mert hiszen ő minden ízében eredeti egyéniség volt. De vajjon fölismerték-e már az ő egyéniségének jelentőségét? S ha igen: vajjon elég őszinte-e a mai kritika, hogy igazságot szolgáltasson neki?

Erre nehéz feleletet adni. Mert objektiv kritikánk nincs. Irodalomtörténetünk még nem szabadult meg a tekintélyek befolyásától. Olyan író, kit a tekintélyek nem méltattak figyelmükre, mostoha elbánásban részesül. Még jó, ha ilyenben is részesül. Legtöbb esetben elhallgatják, mintha az irodalomnak nem is volna köze hozzá.

Ebben a sorsban részesült Vas Gereben is. Nevét alig hozták szóba. Emlékezete kiveszett. Sehol egy méltatás,

egy tanulmány. Mintha az irodalomra nézve meghalt volna. Egyetlen számbavehető munka az a rövid életrajz volt, melyet Váli Béla írt róla.[1]

És a közönség? Oh, a közönség nem oly mostohán bánt azzal, ki neki oly sok feledhetetlen órát szerzett. Vas Gereben tovább élt a közönség szeretetében és becsülésében. Műveit egyaránt olvassák a főúri palotákban s a nép szegényes kunyhóiban. Vas Gereben a hatvanas években Jókai mellett legnépszerűbb regényirónk volt; népszerűségéből félszázad óta semmit sem vesztett.

Csak a kritika nem törődött vele. Pedig a kritikának kötelessége kutatni a tartós népszerűség okát. Mert az utolsó félszáz év alatt új és új irodalmi áramlatok keletkeztek. S ha ezen áramlatok közepette egy író változatlanul megtartja népszerűségét, az nem puszta véletlenség. Annak okait mélyebben kell kutatnunk. Erre a feladatra vállalkoztam, mikor két évvel ezelőtt jelen tanulmány első kiadását közrebocsátottam.

És csodálatos! Vas Gereben nem sokára feltámadt. Nem a közönség szivében, mert ott sohasem halt meg. Hanem az irodalmi világ emlékezetében. Az emberek eszmélni kezdtek, hogy a *fürgedi* szegényes ispánlakban egy nagy magyar író született s hogy a ház megörökitetlenül áll. A herczegi birtok bérlője, a *Lamm* család, mely kegyelettel gondozta az író szülőházát, egy napon[2]

[1] Megjelent a *Philologiai Közlöny* 1883. évi folyamában, később az együttes kiadás egyik kötetéhez csatolva.

[2] 1904. junius 19-én.

arra ébredt, hogy a kastély melletti szerény házacska búcsújáró helylyé változott, hová elzarándokolt az Akadémiától kezdve minden jelentős irodalmi társaságnak küldöttsége.[1]

A ki jelen volt, sohasem fogja elfeledni ezt az ünnepet, mely szivet-szemet gyönyörködtető volt. Az tette különösen széppé, hogy az irodalmi küldöttségek, három vármegye előkelősége mögött, sötét tömegben ott szorongott a nép ezer meg ezer feje. Kocsin, gyalog valóságos népvándorlás indult Fürged felé s a regényíró szülőházának tájéka népies, nagy búcsú képét mutatta. Öregek, ifjak, menyecskék, lányok igaz áhitattal sereglettek az ünnep színhelyére és figyelmes, komoly nyugalomban hallgatták végig az ünnepet. Mind ünneplő ruhában voltak. A népnek ez a részvéte arra indította Rákosi Jenőt,[2] hogy a nép számára külön beszédet rögtönözzön. Kiment a nép tömegének közepébe és népies nyelven, mindenkinek könnyen megérthető módon beszélt Vas Gerebenről. A nép figyelemmel hallgatta és hálásan fogadta a neki szóló beszédet s mikor a szónok azt hangoztatta, hogy Vas Gereben emléke előtt kalapot kell emelni, a nép valóban le is vette kalapját.[3]

Szegény, sokat üldözött, sokat szenvedett Vas Gereben bizonyára ezt tartotta volna a legszebb jutalomnak azért a kiapadhatatlan szeretetért, melylyel

[1] Az ünnepet az *Országos Irodalmi Szövetség* rendezte.

[2] Az *Akadémia*, *Kisfaludy-Társaság*, *Arany János-Társaság*, *Dunántúli Közművelődési Egyesület*, *Otthon* irók és hirlapirók körének megbizásából beszélt.

[3] *Budapesti Hirlap* 1904. junius 20.

a nép iránt viseltetett, s melylyel azt minden művében rajzolta.

A tábla leleplezésénél újra Rákosi Jenő beszéde volt az, mely mélyen járó tartalmával megadta az ünnepnek a jelentőséget. Annál érdekesebb volt ez, mert a közönség most hallott először nyilvánosan érdemleges jellemzést Vas Gereben irodalmi jelentőségéről. Ennek a beszédnek különös súlyt kölcsönöz, hogy Rákosi következő szavakkal határozta meg Vas Gereben regényeinek értékét: «Semmi történeti, semmi filozófiai, semmi társadalmi tudományi mű, a legjobb is, oly szemléltetően, oly egyszerűen és oly alaposan meg nem rajzolja nekünk azt a minden időkre letünt társadalmat, mely akkor Magyarország volt.»

Ez a pár sor legtalálóbban fejezi ki: miben rejlik Vas Gereben jelentősége. A kritika ideig-óráig még kicsinyelheti érdemeit; de ezeknek a kicsinylő birálatoknak nincsen nagy jelentőségük. A hamis irodalmi itéletek nem állhatnak fenn sokáig; megsemmisíti az idő. Az igazságos, a megmásíthatlan itéleteket maga az idő alakítja ki.

Volt idő, mikor egy Greene-t, Marlowe-ot, Ben Jonson-t nagyobb költőnek tartottak az angolok, mint Shakspere-t; kétszáz év mulva az egész világ minden idők legnagyobb költöjének vallja. Scott Walter-t száz éven át bámulta a világ, a történeti regény megalapítójának mondták, Shakspere mellé emelték. Ma már a legsovénebb angol is tudja, hogy Scott Walter történeti regényeiben a korfestés hamis, s hogy tehetsége Shakspere világító fáklyája mellett csak gyertyaszál. A nagyhangú dicséreteket, a kortársak magasztalásait leszállítja az idő;

az elnyomott írókat pedig megérdemelt helyükre emeli. GYÖNGYÖSI-t egykor fölébe emelték ZRÍNYI-nek. Mi ma Gyöngyösi? És mi Zrínyi? A legnagyobb magyar epikus, KATONA «Bánk bán»-ját számba sem vették kortársai; ma a legjelesebb magyart drámának valljuk. Volt idő, mikor HIADOR-t fölébe emelték PETŐFI-nek s egy jeles esztétikusunk elvakultságában azt állította: «Petőfi pediglen poéta nem vala». Ki ne mosolyogna? Egy másik esztétikusunk BAJZA JENŐ «Zách Feliczián»-ját fölébe helyezte «Bánk bán»-nak. Ki tud ma az előbbi drámáról?

Így osztja az igazságot az idő s esztétikusaink még sem okulnak belőle. Pedig meg fog rostálni az idő egy csómó téves nézetet. Leszállít egy pár írót magas talapzatáról; felemeli azokat, kiket igen alacsonyra helyeztek. Nem kivánjuk, hogy az esztétikus tűzzel-vassal rontson a nagy embereknek; de legyen őszinte. PÉTERFI JENŐ elhajította a sulykot, mikor EÖTVÖS JÓZSEF-nek rontott, alakjait «puhányok»-nak stíljét «*valamint*-es *ha* kerekeken forgó áradozó sírás»-nak nevezi. Nem, nem ilyen bírálatot akarunk. Olyant, mely őszinte, de igazságos mindenkivel szemben. Ez az irányzat meg is fog születni két-három évtized mulva. A jövő kritikája ki fogja mutatni, hogy KEMÉNY ZSIGMOND bármily erős a kor- és jellemfestésben, ez nem pótolhatja a meseszövés és az előadás hiányait, melyek miatt regényei nehezen élvezhetők; ki fogja mutatni, hogy TOLNAI LAJOS, bármily tartózkodóan írtak róla különféle okokból, legjellemzőbben festette korát s a szatírikus regényben csaknem érintette Thackeray magaslatát; ki fogja mutatni, hogy JÓKAI MÓR, bárminő hibái legyenek, felülmúl mindenkit,

ki magyar nyelven regényt írt. Ki fog mutatni sok mindent; ki fogja mutatni azt is, hogy ki volt Vas Gereben a magyarnak?

Minél jobban távolodunk, annál jobban fognak kidomborodni és szembeszökni Vas Gereben érdemei. Minél inkább átalakítja a nemzetet a nyugati befolyás, annál nagyobb lesz értéke műveinek. Minél inkább változik nyelvünk, annál nagyobb becsben fogják tartani az ő nyelvét. Látni fogják gyarlóságait, hibáit, fogyatkozásait; de e fogyatkozások el fognak törpülni erényei mellett. A magyarságnak oly erőteljes kifejezőjét fogják látni benne, mely csodálatra ragadja a jövő kor nemzeti sajátságainkból kivetkőzött fiát. Alakjai a magyarság mintaképei lesznek; jellemei a magyar jellem példái; nyelve a magyar nyelv eredeti szépségeinek kifejezője. Nem a hibát fogják keresni, hanem csodálni azt az izzó fajszeretetet, mely ezeket a műveket létrehozta s a mult képeit, alakjait, nyelvét ily elevenen és tisztán megörökítette a jövő számára. A népies-nemzeti prózának lesz ő képviselője, kinek minden alkotása oly gyökeres magyarság bélyegét viseli magán, mint Katona Peturja, Arany Toldija és Petőfi népdalai.

Mi a költői alkotás? Fa, melynek gyökere, törzse és koronája van. Az egyik fa erősebb, hosszabb életű; a másik rövid idő alatt kipusztul. Egyiket kitépi a vihar, mert gyökereit nem bocsátotta elég mélyre; a másik idő előtt kiszárad, mert csenevész volt. Vas Gereben alkotásai hasonlók az óriás tölgyekhez, melyek évszázadok viharait kiállják, mert oly mélyen gyökereznek a nemzeti talajban, hogy az időnek és elemeknek nincs hatalma rajtuk. S a mint az ilyen tölgy évről-évre hatalmasabb

lesz, úgy fogja a jövendő kor mind becsesebbeknek tekinteni Vas Gereben alkotásait.

Semmi sem károsabb az irodalomban, mintha valaki azért mond nagyot, hogy többen meghallják. Engem nem a feltünés, hanem az igazságos meggyőződés vezérel, mikor kimondom, hogy Vas Gereben helye *legkiválóbb íróink között van.*